

**Časopis za sodelovanje
humanističnih ved,
za psihologijo in filozofijo**

Psihološke razprave:

Filozofske in družboslovne razprave:

Musek, Polič, Bras, Doma Bergant

Prikazi in ocene

Žun, Kirn, Černe, Dokler, Knap
Arsenjuk, Rus, Kerševan, Majer

Anthropos

Udk 3

Leto 1971 številka I-II

Časopis za sodelovanje humanističnih ved, za psihologijo in filozofijo

Anthropos izhaja pod pokroviteljstvom Univerze v Ljubljani; izdaja ga
Društvo psihologov Slovenije, Slovensko filozofsko društvo in skupina
družboslovnih delavcev

Člani redakcije:

dr. Ljubo Bavcon (pravo)
dr. Milica Bergant (pedagogika)
Zvonko Cajnko (sociologija)
Ludvik Čarni (sociologija)
dr. Božidar Debenjak (filozofija)
dr. Frane Jerman (filozofija)
dr. Stane Južnič (politologija)
mgr. Valentin Kalan (filozofija)
dr. Boris Majer (filozofija)
Jan Makarovič (psihologija)
dr. Vid Pečjak (psihologija)
dr. Vojan Rus (filozofija)
Stane Saksida (sociologija)
dr. Leon Zorman (psihologija)
dr. Fran Zwitter (zgodovina)
dr. Anton Žun (sociologija)

Odgovorni uredniki: Ludvik Čarni, dr. Bogomir Peršič, dr. Božidar Debenjak

Lektor: Nada Šumi

Korektor: Jože Kocbek

Načrt platnic in opreme: inž. arh. Edita Kobe

Časopis ima štiri številke letno. Rokopisov ne vračamo.

Uredništvo in administracija:

Anthropos, Filozofska fakulteta, Oddelek za filozofijo, Ljubljana, Aškerčeva 12.

Telefon: 22 121

Anthropos naročajte na navedeni naslov, naročnino pa pošiljajte
na tekoči račun 501-8-645

Letna naročnina je 21 din, za tujino 5 \$; cena velja za 1969, 1970 in 1971.

Posamezni izvod stane 7 din, dvojna številka 14 din.

Tisk: ZŽTP - Železniška tiskarna Ljubljana

Založba: Društvo psihologov Slovenije in Slovensko filozofsko društvo.

Anthropos

Psihološke razprave

Filozofske in družboslovne razprave

Prikazi in ocene

240776

+

Das Dokument ist ein Nachlass
 des Verstorbenen in der
 Form eines Briefes.

Das Dokument ist ein Nachlass
 des Verstorbenen in der
 Form eines Briefes.

Das Dokument ist ein Nachlass
 des Verstorbenen in der
 Form eines Briefes.

Das Dokument ist ein Nachlass
 des Verstorbenen in der
 Form eines Briefes.

PO 2446/1975

Das Dokument ist ein Nachlass
 des Verstorbenen in der
 Form eines Briefes.

Das Dokument ist ein Nachlass
 des Verstorbenen in der
 Form eines Briefes.

Das Dokument ist ein Nachlass
 des Verstorbenen in der
 Form eines Briefes.

VSEBINA

(Anthropos, št. 1/2 1971)

- 7 PSIHOLOŠKE RAZPRAVE
- 9 Janek Musek / Marko Polič: Vpliv serialnega konteksta na vrednostno ocenjevanje znakov
- 15 Stanislav Bras: Hipnoza v analitični psihoterapiji
- 29 Vera Doma: Intelektualne sposobnosti dvojčkov
- 35 Marko Polič: Spreminjanje sinestetičnega pomena znakov z asociacijami
- 41 dr. Milica Bergant: Permisivna in represivna vzgoja
- 53 FILOZOFSKE IN DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE
- 55 dr. Anton Žun: Poskus opredelitve znanstvenega področja sociologije prava
- 67 mgr. Andrej Kirn: Zgodovinski pogoji za nastanek in razvoj sociologije znanosti
- 81 dr. France Černe: O nekaterih vprašanjih takoimenovane »politične ekonomije socializma«
- 91 Janez Dokler: Socialni razvoj in institucije
- 99 Ziga Knap: Nekateri kvantitativni modeli za analizo socialne mobilnosti in stratifikacije
- 115 Janez Arsenjuk: Nekateri problemi nizke izobrazbene strukture zaposlenih v občini Maribor
- 125 dr. Vojan Rus: Moralno dejanje in moralizem
- 141 mgr. Marko Kerševan: Althusser in marksistična teorija v družbenih vedah
- 153 dr. Boris Majer: Še enkrat: Clovek — struktura — zgodovina
- 159 OCENE IN POROČILA
- Ob poteh slovenske in sodobne filozofije — Fr. Jerman, Med logiko in filozofijo (dr. Vojan Rus) — 161
- O agresivnosti — Konrad Lorenz (Nevenka Sadar) — 167
- Zaboravljeni jezik — Erich Fromm (Tatjana Lamovec) 169
- O rukopisu — L. Klages (Janek Musek) — 171
- Sklop i razvoj ličnosti — G. W. Allport (Janek Musek) — 173
- Psihoanaliza — Daniel Lagache (Marko Polič) — 175
- Alpes Orientales (Dušan Krnel) — 177
- 183 SINOPSIS

Vpliv serialnega konteksta na vrednostno ocenjevanje znakov

Janek Musek in Marko Polič

Na človeka deluje v vsakem trenutku cela množica dražljajev. Vendar njihovi učinki nikakor ne ostanejo izolirani, temveč poteka med njimi nenehna interakcija. Znani so pojavi asimilacije (približevanja, popodabljanja, spajanja, uniformiranja), kontrasta (večanja razlik, odbijanja, izdvajanja) ter ravnotežja (organiziranja, izravnavanja, spravljanja v medsebojno ustreznost in simetrijo elementov).

Ta interakcijski vpliv dražljajev pa je zelo pomemben za področje psihološkega sojenja. V psihologiji zaznavanja kakor tudi na področju socialne psihologije je že dokaj dolgo znan pojem referenčnega okvirja. Pri presojanju lastnosti raznih objektov in pojavov pogosto uporabljamo določen standard ali okvir kot referentno točko, na osnovi katere potlej dajemo sodbo o posamezni lastnosti. Poznamo dve obliki sojenja, sojenje na absolutni in sojenje na relativni osnovi. V drugem primeru ima subjekt možnost primerjanja dveh ali več dražljajev, v prvem pa mu to ni omogočeno, ocenjuje le posamezne dražljaje. Na relativni osnovi lahko subjekti več in bolje diskriminirajo, vendar velja pripomniti, da praktično nobeno sojenje ni popolnoma na absolutni osnovi, že zato, ker gre še za vpliv prejšnjih dražljajev.

Guilford (1954) navaja teorijo »adaptacijskega nivoja« kot edini resni poskus iskanja splošnega principa, ki bi razložil mnoge pojave, povezane s sojenjem. Le-to je razvil Helson že leta 1938. Človek ocenjuje veličino kakšne lastnosti dražljaja, npr. svetlost, težo ipd. na osnovi relativne subjektivne lestvice. Ustvari si jo na podlagi prezentnih dražljajev in polja. Nevtralno točko lestvice imenuje adaptacijski nivo (AN). Vrednosti nad to točko bodo opažene kot pozitivne (težje, glasnejše, ...), vrednosti pod njo pa kot negativne (lažje, tišje, ...) AN nastane z nekakim seštevanjem in deljenjem vseh prezentnih dražljajev v seriji, ki jih ocenjujemo. Izdvoji se »srednja vrednost«, pri kateri so sodbe nevtralne. Območje AN je vrednost tistega dražljaja, ki izzove nevtralen odgovor. AN se nenehno spreminja kot funkcija vseh dražljajev, ki delujejo na osebo v danem trenutku, a tudi kot posledica vseh prej delujočih dražljajev. Ekstremni dražljaji lahko AN izrazito premaknejo v svoji smeri, tako da pride večina dražljajev na eno stran lestvice. Jasno pa je seveda, da AN ne nastane popolnoma »avtomatično«, ne glede na faktorje zaznavne organizacije. Kadar kakšna oseba drugače zaznava dano situacijo, lahko ista serija dražljajev ustvari drug AN.

Čeprav se je Helson (1947) ukvarjal predvsem s področjem zaznavanja, pa je menil, da je vse vrste sodb, tudi socialne sodbe mogoče pojasniti z AN. Zanima nas, kako je s temi pojavi na področju pomena. Konkretno nas v tej študiji zanima ocenjevanje evaluativne komponente pomena različnih znakov, ko to ocenjevanje poteka pod različnimi pogoji. Ali bodo poskusne osebe drugače ocenjevale pojme, ko jih prezentiramo izolirano od serije (razreda), ki ji pripadajo, kot pa takrat, kadar so jim prezentirani v kontekstu serije. V prvem primeru je pravzaprav kontekst zelo širok in izrazito nehomogen, v drugem pa ožji in bolj homogen (ker imajo serije naravno razreda). V okvirju posamezne serije si bo zato subjekt lažje ustvaril standard, lažje bo posamezne člene

izravnaval ter zakonito razporedil. Pričakovali bi, da bodo postali intervali med posameznimi členi bolj enaki (gre za intervale v oceni dane lastnosti med posameznimi členi), ter da se praznine (posebno tiste na ekstremih) izravnavajo. Predvidevamo, da bodo poprečne ocene pojmov in drugih znakov pri ocenjevanju v kontekstu serije bolj razpršene in pomaknjene od sredine lestvice proti obema ekstremoma.

Metoda

Poskusne osebe: V eksperimentu je sodelovalo 106 študentov različnih fakultet, vseh letnikov. 66 jih je bilo v kontrolni in 40 v eksperimentalni skupini.

Pripomočki: a) Papirnat trak, na katerem je bila enajststopenjska ocenjevalna lestvica (od -5 do $+5$).

b) Naslednje serije verbalnih in neverbalnih znakov, izpisanih oziroma narisanih na karticah:

1. ptiči: slavec, kanarček, ščinkavec, lastovica, vrabec, sova, krokar, sraka, vrana;
2. ribe: postrv, krap, ščuka, morski pes, delfin, sulec, zlata ribica;
3. pravljična bitja: morska deklica, dobra vila, škrat, čarovnica, volkodlak, krilati konj;
4. zgradbe: podrtija, baraka, klet, blok, vila, vrstna hiša;
5. narisani liki: trikotnik (enakostraničen), romb, trapezoid, trapez, pravokotnik, deltoid, kvadrat, trikotnik (neenakostraničen), krog, nesmiseln oglat lik, nesmiseln zaobljen lik;
6. nesmiselne besede: brutabum, kerekob, kečelem, maluma, akapek, brlcek, mahalo, umpkak, krbunk, trlcek, alina, lejlem, lapija, hajama;
7. žuželke: metulj, čebela, mravlja, pajek, muha, osa, sršen, kačji pastir;
8. telesni deli: srce, glava, desna roka, leva roka, hrbet, trebuh, zadnjica, noge, nos, vrat.

Postopek: Postopek je bil individualen. Poskusne osebe v KS so na lestvici ocenjevale evaluativno vrednost posameznih verbalnih oziroma neverbalnih znakov. Ocenjevani znaki so bili razporejeni po slučaju, ne glede na serije, katerim so pripadali. Poskusne osebe so sukcesivno ocenjevale naenkrat le po en znak. Testni material jim ni bil znan vnaprej.

Poskusne osebe v ES so po ocenjevalni lestvici razporejale člene posameznih serij, ki so jim bile prezentirane v celoti. Serije so se vrstile po slučaju. Poskusne osebe so lahko dale več znakov na isto oceno. Oceno posameznega člena so lahko v toku ocenjevanja dane serije spremenile. Pred ocenjevanjem so si lahko ogledale vse člene posamezne serije. Naenkrat so ocenjevale le eno serijo.

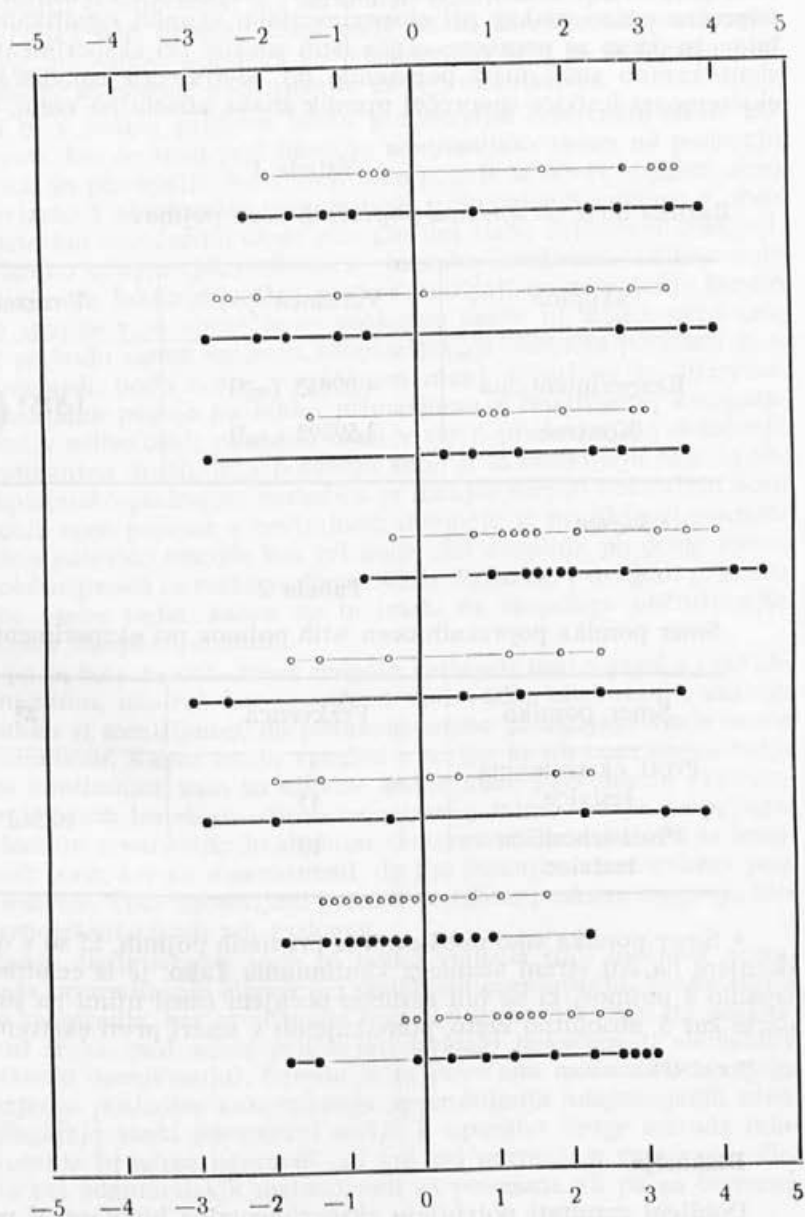
Rezultati

Slika 1 prikazuje poprečne ocene posameznih znakov za vsako serijo, kakor so jih podale poskusne osebe v eksperimentalni in o kontrolni skupini. Že »na oko« lahko opazimo, da so posamezni razmiki med poprečnimi ocenami znakov pri eksperimentalni skupini večji in da so v tej skupini večji tudi celotni variacijski razponi pojmov v serijah. Ocene v kontrolni skupini so nekoliko bolj »zgoščene« v centralnem območju lestvice, medtem ko so ocene v eksperimentalni skupini bolj razpršene in pomaknjene nekoliko bolj proti ekstremoma.

Poprečne ocene znakov

Serije

Lestvica

Kontrolna skupina:

Eksperimentalna skupina:

Slika 1

Eksperimentalno hipotezo, da bodo pri serialnem ocenjevanju poprečne ocene znakov bolj variabilne in ekstremnejše, smo preverili s F-preizkusom razlik med variancami (Tabela 1) in z X^2 preizkusom pogostosti v smeri razlik med poprečnimi ocenami istih pojmov. (Tabela 2). Preizkusa kažeta, da so poprečne ocene znakov pri eksperimentalni skupini signifikantno bolj variabilne, in da so se poprečne ocene istih znakov pri eksperimentalni skupini v signifikantno večji meri pomaknile od nevtralnega izhodišča proti obema ekstremoma lestvice (poprečni premik znaša, absolutno vzeto, 0,316).

Tabela 1

Razlika med variancama poprečnih ocen pojmov

Skupina	Varianca (σ^2)	F-razmerje
Eksperimentalna	4,09455 (σ_E^2)	$1,575^* \left(\frac{\sigma_E^2}{\sigma_K^2} \right)$
Kontrola	2,59892 (σ_K^2)	

* $p < 0,05$

Tabela 2

Smer pomika poprečnih ocen istih pojmov pri eksperimentalni skupini^a

Smer pomika	Frekvenca	χ^2
Proti ekstremoma lestvice	45	10,562**
Proti izhodišču lestvice	19	

^a Smer pomika smo upoštevali le pri tistih pojmi, ki so v obeh primerih ocenjeni na isti strani skalnega kontinuuma. Tako je iz celotnega numerusa izpadlo 6 pojmov, ki so bili različno ocenjeni (med njimi pa jih je bilo vendarle kar 5, absolutno vzeto, pomaknjenih v smeri proti ekstremoma).

** $p < 0,01$

Diskusija

Dobljeni rezultati potrjujejo eksperimentalne hipoteze. V primeri z ocenami kontrolne skupine so ocene znakov v eksperimentalni skupini signifikantno variabilnejše in ne glede na predznak pomaknjene v smeri od nevtralne točke k ekstremoma lestvice. Tako imenovana centralna tendenca v ocenjevanju se je močneje izrazila, kadar so poskusne osebe ocenjevale pojme izolirano, drugega za drugim, kot tedaj, kadar so jih ocenjevale v kontekstu celotnih serij.

Ta pojav bi lahko razložili s spremembami referenčnih okvirov oziroma standardov ocenjevanja kot posledico variiranja eksperimentalnih pogojev v obeh skupinah. Pri izoliranem ocenjevanju so verjetno delovali zelo široki in neprecizni standardi ocenjevanja; pri serialnem ocenjevanju pa so poskusne osebe dobile pregled nad drugimi členi serij, ki so izoblikovali preciznejši standardni okvir, na osnovi katerega so posamezniki laže in določneje presojali pomen, sodbe so postale občutljivejše in bolj distinktivne.

Zdi se, da bi v našem primeru lahko predstavljal referenčni okvir podoben mehanizem, kot je znan pod imenom **adaptacijska** raven na področju sodb v psihofiziki in percepciji. Naše kontrolne pogoje lahko (z nujnimi omejitvami) primerjamo z absolutnim presojačnim psihofizičnim količin: v obeh primerih delujejo kot standardni okvir zelo številni slabo definirani dražljaji, ki oblikujejo široko adaptacijsko območje (nekako sredinsko učinkovanje vseh teh dražljajev in faktorjev). Med novimi dražljaji bo zato večje število takih, ki bodo »padli« v to območje — poskusne osebe jih bodo ocenjevale nevtralnno; ker pa bodo zaradi velikega adaptacijskega območja povečani tudi primerjalni standardi, bodo ocene v splošnem manj občutljive in diferencialne. Eksperimentalne pogoje pa lahko primerjamo z relativnimi, komparativnimi sodbami v psihofiziki; preostali členi v seriji predstavljajo določneje definirane, dominantne dražljaje, s pomočjo katerih se oblikujejo ožje in občutljivejše adaptacijsko področje: posledica je manjše število nevtralnih ocen (število poprečnih ocen pojmov v nevtralnem območju je pri eksperimentalni skupini približno polovico manjše kot pri kontrolni skupini), po drugi strani pa povečanje občutljivosti in razlikovalnosti sodb. Skratka, v drugem primeru so se poskusne osebe vedle, kakor da bi imele na razpolago občutljivejše mersko sredstvo s finejšimi enotami.

Rezultate pa bi bilo do neke mere mogoče razlagati tudi v zvezi z uporabljenim instrumentom, namreč kot specifični vpliv tako imenovanih skalnih fenomenov. Lahko si zamišljamo, da poskusne osebe prilagajajo svoje ocene skalnemu kontinuumu. Kadar imajo vpogled v serije, ki jih ocenjujejo, bolje kontrolirajo ta kontinuum, zato so njihove sodbe manj previdne in ekstremnejše. Pri ocenjevalnih lestvicah očitno ne moremo mimo težnje po prilaganju ocen skladnim vrednostim in skalnim ekstremom. Posamezniki se izogibajo ekstremnih ocen, ker so v nevarnosti, da jim zmanjka maneverskega prostora znotraj lestvice. Tudi ugotovljeni premiki v našem poskusu utegnejo biti zmerni in uravnoteženi zaradi teh razlogov.

Na povečanje distiktivnosti sodb bi lahko vplivala tudi možnost notranjega rangiranja prezentiranih členov pri serialnem ocenjevanju. Vsaka serija omogoča lažje rangiranje, ker predstavlja homogeniziran niz, tako da poskusnim osebam ni treba med seboj primerjati izrazito heterogenih elementov (kot pri izoliranem ocenjevanju). Seveda je ta povečana možnost notranjega rangiranja verjetno posledica sukcesivnega spreminjanja adaptacijskih nivojev, ki se prilagajajo vsaki posamezni seriji. Z uporabo druge metode relativnega ocenjevanja bi lahko ugotovili, ali gre pri notranjem rangiranju členov v seriji in pri adaptacijskih mehanizmih za povezana ali pa za bistveno ločena pojva.

Sklenemo lahko, da je tudi ocenjevanje pomena mogoče interpretirati v skladu s teorijo adaptacijske ravni, vsaj tedaj, kadar gre za ocenjevanje kontinuiranih in linearnih pomenskih kategorij. Seveda so v tem primeru adaptacijski mehanizmi kompleksnejši, ker se pomenski pojavi kvaliteto precej razlikujejo od psihofizičnih in perceptivnih. Specifičnost je zlasti v heterogenosti, mnogoznačnosti in konstantnosti pomena. Pomenske dimenzije so le

redko tako kontinuirane in linearne kot psihofizične veličine. Zaradi mnogoznačnosti imajo številni znaki različne posebne implikacije (možnost klasificiranja v različne serije, specifične asociacije itn.). Pomen mnogih pojmov je že zgodaj ustaljen in je zaradi tega zelo stabilen in konstanten: za tako stabilne pojme se ocene ne bodo spreminjale, čeprav bomo še tako variirali njihov kontekst. Tako npr. ne moremo pričakovati, da bi se z variiranjem adaptacijskega mehanizma pri nekaterih pojmi lahko spremenila evalvacija pomena — nekatera čustva so in bodo vedno ocenjena pozitivno, druga pa negativno. Tudi v naših serijah se je ocena nekaterih pojmov le nebitveno spremenila. Pri ocenjevanju pomena imajo verjetno važnejšo vlogo kot pri sodbah na drugih področjih tim. rezidualni dražljaji, predvsem razne pretekle izkušnje.

Na spremembe in prilagajanje ocen lahko gledamo kot na funkcijo variacij adaptacijskih mehanizmov, ki pa utegnejo delovati nekoliko drugače na področja presojanja abstraktnih pomenskih pojavov kot na področju senzornih in perceptivnih pojavov. Z nadaljnjimi raziskavami bi morali in mogli ustrezneje razložiti naravo teh mehanizmov pri presojanju pomena, obenem pa tudi pojasniti nekatere probleme, na katere smo opozorili (problem mer-skih lestvic in prilagajanja ocen skalnim vrednostim, problem notranjega rangiranja serialnih členov).

Vsekakor je presojanje vrednostnega pomena pojav, ki ga v določenih pogojih lahko variiramo. Ena izmed praktičnih posledic tega dejstva je možnost, da z uporabo serialnega konteksta »umetno« povečamo ekstremnost pomena pri pomensko slabo diferenciranih znakih. To pa velja le do neke mere; pri mnogih znakih ne moremo zaradi njihove pomenske konstantnosti izzvati poljubnih sprememb v sodbah.

Literatura

- Helson H., Adaptation level as a frame of reference for prediction of psychophysical data. *American Journal of Psychology*, 60, 1947.
Guilford, J. P., *Psychometric Methods*, Mc Graw-Hill, New York, 1954.

Hipnoza analitični v psihoterapiji

Stanislav Bras

Nekatera zmotna stališča o hipnozi

Zastarelo miselnost o hipnozi je kot drugod po svetu (2, 27, 34, 42, 43, 45) mogoče večkrat zaslediti tudi v naših strokovnih krogih. Na podlagi večletnih priložnostnih razgovorov in načrtnega zapisovanja mnenj smo skušali ugotoviti, zakaj posamezni zdravniki ustreznih specialnosti in celo nekateri psihologi odklanjajo hipnozo pri svojem delu. Vzrokov za njihova večinoma zmotna stališča je več. Nekatera stališča, ki po našem mnenju niso značilna za splošen odnos do hipnoze pri nas, so vsekakor zanimiva.*

Zdi se, da se nekateri ne morejo otresti tradicionalnih predsodkov, da je hipnoza nekaj magičnega, nerazumljivega ali zastarelega, skratka »strokovno« nesprijemljivega; zato jo povsem odklanjajo. Za nekoga ima hipnoza nekakšen »svengalijski« pomen; s hipnozo naj bi terapevt pacienta povsem podredil in ga naredil suženjsko odvisnega. Ker gre v terapiji za kooperativen odnos med pacientom in terapevtom, je tako stališče očitno nesmiselno, vendar je navzlic temu presenetljivo trdno.

Nekateri so uporabili hipnozo preveč zanesno, pri tem so pričakovali nemogoče že od same tehnike oziroma njene strokovno pomanjkljive uporabe. Zato so bili v svojih pričakovanjih razočarani; posledica tega je bila, da so se obrnili proti hipnozi.

Nekateri se zaradi mističnega pojmovanja o hipnozi boje eksperimentirati z njo; goje jo samo privatno kot nekakšno dragocenost ali pa še to ne. So pa tudi taki, ki so poskusili s hipnozo, pa niso mogli doseči ugodnih rezultatov, ker verjetno osebnostno niso primerni za hipnotično tehniko.

Predsodki nekaterih posameznikov glede hipnoze imajo lahko tudi drugačne korenine, ki jih hrani bojazen, da bi zašli v »prepovedane vode«. Obstaja dokaj razširjeno pojmovanje, da hipnoza lahko z razkrivanjem podzavestnih vsebin povzroči usoden konec terapije.

Nekateri niso celo nikoli sami hipnotizirali nobenega pacienta, pa so vseeno povsem neuvidevni za svoje predsodke oziroma za svojo strokovno pomanjkljivo informiranost.

Nugodno pri vsem tem je, da lahko ti »strokovnjaki« s svojim odklonilnim mnenjem o hipnozi zaradi svoje avtoritete tudi večkrat pomembno negativno vplivajo na običajno že tako neprimerno laično mnenje.

Kljub pomanjkljivostim omenjenih vtisov (saj so nepopolni in nereprezentativni), pa morda ni odveč, če smo jih omenili le kot kratko uvodno ilustracijo v naslednji del razprave.

Freudov duh in hipnoza

Nekateri analitično usmerjeni psihoterapevti s svojim pisanjem dajejo vtis, kot da se boje »oskruniti« svojo terapijo z vsem, kar bi pomenilo povečevanje neanalitičnih tehnik; med temi ima nedvomno vidno mesto tudi hipnoza. Pri tem se neredko direktno sklicujejo na Freuda in njegovo avtoriteto ter skušajo tako podzavestno odložiti uresničitev Freudove (očitno neznane

* Pri tem smo izpustili stališča nekaterih entuziastov, ki navdušeni nad posamičnimi uspehi s hipnozo govorijo o možnostih, ki so v bistvu nerealne.

jim) napovedi po eventualni nadaljnji potrebi mešanja »zlata« psihoanalize z »bakrom« drugih terapij.

Freud je s svojimi empiričnimi ugotovitvami in teoretskimi posplošitvami k celotni psihologiji nedvomno mnogo prispeval; ta je v njegovi »eri natančnega raziskovanja fizičnega organizma« razlagala prej vse drugo kot pa celostno vedenje individua. Bil je velik mislec in je še danes »mentorski duh« mnogih praktikov na področju psihiatrije in klinične psihologije — predvsem pa psihoterapije.

Če prebiramo Freudova dela (14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21), lahko celotno njegovo pisanje o hipnozi delimo na zgodnejša in kasnejša stališča; med temi so nekatera povsem subjektivna, nekatera pa pretežno objektivne narave. Tako razlikovanje stališč nam omogoča izogniti se verjetno neupravičenemu sklepu, da Freudovo pisanje o hipnozi vsebuje nesprejemljive protislovne komentarje.

Freud je z uporabo Breurjeve terapijske novosti »spodbujanja hipnotiziranega pacienta k raziskovanju in ventiliranju preteklih travmatičnih dogodkov« skušal razširiti področje pacientovega zavedanja. S tem da je obnovil v pacientu duševno stanje, v katerem so se njegovi simptomi prvič pojavili, in sproščal pacientova čustva, ki so se konventirala v simptome, je Freud upal, da bo obnovil tudi spomine, misli in težnje (motive), doslej izrinjene iz zavesti. Ob tem je sprva pričakoval, da bodo simptomi trajno in povsem izginili. Ta njegova pričakovanja pa se večinoma niso uresničila. Zato je menil, da simptom ni posledica izoliranega travmatičnega dogodka, ampak posledica cele vrste takih dogodkov, do katerih se morda lahko pride samo v globoki hipnozi. Ker je le pri majhnem številu pacientov lahko povzročil globoko hipnozo, je poskušal najti drug način prodiranja v človekovo podzavest. Uporabljati je začel tehniko »prostega asociiranja«. Ob uporabljanju te tehnike je postajal vse bolj prepričan, da so bili prvotni ugodni učinki, ki jih je povzročil s pomočjo hipnoze, pretežno sugestivne narave in odvisni od vzdrževanja pozitivnega odnosa (transfera) med pacientom in terapevtom. Menil pa je, ko nastopi negativen odnos, da spet vse izgine kot megla pred vetrom (20).

Freud je tudi kmalu ugotovil, da tehnika »prostega asociiranja« sama zase ni dovolj učinkovita zaradi procesa represije oziroma delovanja odporov proti reintegraciji neugodnih spominov in impulzov. Spoznal je, da na tej podlagi nastanejo še mnoge druge zaščitne operacije, katerih posledica so lahko različne psihične distorzije. Za povrnitev podzavestnega gradiva v duševnost, ki je dostopna zavesti brez uporabe hipnoze, je bilo zato potrebno pacienta pravilno konfrontirati z odpori ter mu jih interpretirati. Empirično je ugotovil številna pravila, kako je mogoče rekonstruirati podzavestno gradivo iz prostih asociacij, sanj, spodrsrlajev v govoru in različnega nesmotrnega vedenja.

Začel je verjeti, da s hipnozo ni mogoče odstraniti odporov, ampak se jim lahko terapevt z njo samo izogne in zato pride le do nepopolnih podatkov o pacientu ter do prehodnega terapijskega učinka (18). Z novo tehniko, ki je dovolj učinkovita brez uporabe hipnoze, se začenja zgodovina njegove psihoanalize.

Ta Freudova »starejša stališča o hipnozi« (ki jih je napisal leta 1903 in 1904) so nekateri analitiki sprejeli kot dokončno veljavna dejstva in jih še razširili, ne da bi pri tem analizirali tudi njihovo ozadje (16). Takšno dokaj podobno nasprotovanje hipnozi, ki temelji bolj na mnenju nekdanjih avtoritet kot na osebni izkušnji, gotovo ni v korist nadaljnjemu razvoju psihoterapije.

Zdi se, da se je Freudova kritika hipnoze nanašala bolj na določeno ožjo hipno-terapevtično metodo kot pa na hipnozo v celoti. Integralno je hipnoza nedvomno zelo vpliven in raznolik postopek, ki ga lahko dobro in učinkovito prilagodimo različnim terapevtičnim metodam (28).

Pri takratni zgodnejši terapevtični rabi hipnoze je bil poudarek na metodi »kirurškega odstranjevanja potlačenega gradiva« mimo odpora ali pa na »vcepljanju močnih (direktivnih, prestižnih) sugestij, da bi se na ta način preprečili simptomi. V obeh primerih je učinek s tehniko hipnoze razočaral, saj je bil pogosto le začasen ter omejen. To pa ne pomeni, da je hipnoza v celoti neučinkovit postopek, marveč le, da taka raba hipnoze ni mogla roditi trajnejšega terapevtičnega rezultata. Freud zato v bistvu ni obsojal toliko hipnoze, kot pa njeno nepravilno oziroma ne vedno utemeljeno uporabo. Kritičen do sugestivne terapije je z njo povezoval tudi hipnozo. V Freudovem času je bila hipnoza v praksi res sugestivni postopek, vendar pa zato danes hipnoze ne moremo enačiti s sugestijo.

Freudova kritika in zavračanje hipnotične sugestije pri obravnavanju nevroz je bila takrat upravičena. Bila je tudi vitalni dejavnik v dialektičnem razvoju globinske psihoterapije. V sodobni dinamični hipno-terapiji pa sugestije pogosto ne uporabljamo nič bolj kot v drugih oblikah psihoterapije; v mnogih primerih pa še celo manj. Današnje zavračanje hipnoze v psihoterapiji nasploh, kot tudi v analitičnem rekonstruktivnem obravnavanju na podlagi »kritike o njenem sugestivnem delovanju« kaže le na naivnost, sklicevanje na nekatere analitične avtoritete pa na pomanjkljivo informiranost ter osebno neizkušnost na tem področju.

Danes se nekateri terapevti ponovno pogosto zatekajo k stari uporabi hipnoze; uporabljajo jo za preiskavo pacientove preteklosti s ponovnim oživljanjem (revivifikacijo) zgodnjih doživetij, ki so psihodinamično povezana z njegovimi aktualnimi težavami in drugimi simptomi. Pri osebah, ki so sprejemljive za to metodo, pride do dramatične katarze (kot sta jo opisala že Breuer in Freud), ki časno olajša simptome. Večina tovrstnih poročil posameznih terapevtov se le redko kdaj nadaljuje v obliki vztrajnih nadaljnjih študij. To vzbuja misel, da se pri njihovih terapijah ne dogaja nikoli nič novega (izvirnega), kar pa ne pomeni, da preverjanje postopkov ne more služiti napredovanju terapevtične rabe hipnoze. Hipnoza olajša prodiranje v človekovo podzavestno doživljanje; zato omogoča nadaljnji psihoanalitični proces pri tistih pacientih, ki zaradi bojazni oziroma odpora nekako »zakrknijo«, se umaknejo ali pa se izolirajo. Seveda je psihoanalitični proces mnogo bolj kompleksen kot samo prikazovanje podzavestnih vsebin.

Freudova subjektivna stališča so bila v njegovem času dovolj utemeljena le zanj; predstavljala so razumljivo podlago za izključitev drugih tehnik in sredstev iz njegove terapevtične metode. Freud je bil vezan z močnim interesom in zelo angažiran pri razvoju »nehipnotične« psihoanalize, saj je v posebnem smislu bila zanj pomembno odkritje. Njegova hipnoterapevtična prizadevanja pa so mu po drugi strani vzbudila občutja neuspeha, ker ni bil sposoben doseči globoke hipnoze pri tolikšnem odstotku pacientov, kot je želel. Ugotovil je tudi, da hipnoza lahko vzbudi v pacientu intenzivne erotične-seksualne težnje (motive), ki jih ni lahko obravnavati.

V tej zvezi je tudi sam pisal, da ne zavrača hipnoze; če pa se je omejil na metodo, ki jo je Breuer imenoval »katarktično« (on pa jo raje imenuje »analitično«), je bilo to zato, ker se je prepustil čisto subjektivnim motivom. Zaradi deleža pri iznajdbi novega načina terapevtičnega obravnavanja se je

čutil dolžnega posvetiti se nadaljnjemu raziskovanju ter razvijanju svoje tehnike (16, 18).

Freud je tudi rad priznal svoj dolg hipnozi pri odkrivanju dinamičnih sil, ki delujejo v nevrozi. Zato je ni zavrnil kot možno uporabno metodo. Še dolgo potem, ko je razvil psihoanalitično tehniko, je govoril o že omenjeni potrebi po mešanju »čistega zlata psihoanalize z bakrom drugih terapij«. Priznal je, da pri množični uporabi psihoanalize lahko hipnoza spet dobi svoje mesto, kot ga ima pri terapevtskem obravnavanju vojnih nevroz (17). Če bi Freud, ko je razvil svoj teoretičen in metodološki sistem še nadalje uporabljal hipnozo, bi morda poleg njenih prvotnih oblik celo sam razširil njeno uporabo.

Freudovi interesi, pripadnost k specifični metodi in njegove težave pri hipnoterapevtskih postopkih so dejavniki, ki so lahko upravičeni za posameznika. Sprejetje njegovih stališč s strani širše znanstvene skupine pa ne more temeljiti na takih razlogih za zavrnitev kakšnega pojmovanja in metode, ampak terja objektivne razloge, ki so bolj veljavni in bolj zanesljivi. Zato odražajo njegova subjektivna stališča, predvsem njegov osebni izbor in odločitve, ne morejo pa predstavljati splošno sprejemljive znanstvene razlage.

Objektivnejša so tista Freudova stališča, ki se kažejo v njegovem mnenju, da s hipnozo zabrišemo pacientovo uvidevanje v psihodinamično interakcijo duševnih impulzov (sil) ter da z neupoštevanjem odporov v psihoterapevtskem procesu onemogočimo učinkovito terapijo, zaradi česar dobi pacient samo vtis laboratoričnega eksperimenta; to pa moti načrtovano (rekonstruktivno) psihoterapijo.

Mnenje, da hipnoza »briše« ego, ki je prisiljen upreti se delu ida, zaradi česar nujno poslabša pacientovo stanje, je dokaj razširjeno (13). To mnenje temelji na Freudovih zgodnejših in najbolj togih argumentih. Izkušnje z uporabo hipnoze kot dodatka psihoanalize (5, 8, 9, 10, 23, 24, 30, 31) ali v t.i. projektivni hipnoanalizi (33, 36, 37, 41, 41, 43, 45) pa tega mnenja ne potrjujejo. S hipnozo praktično ni mogoče preiti vseh odporov ali eliminirati ego; lahko pa uporabimo ustrezne sugestije za smotrno povečanje odpora in represije in, kar je še pomembnejše, s pomočjo različnih sugestij lahko v hipnozi analiziramo in obdelamo tiste odpore, ki se vztrajno upirajo običajni analitični tehniki (1, 11, 22, 29, 37, 41, itd.).

Kasnejše in sodobne raziskave na področju klinične in eksperimentalne hipnoze zavračajo vsa Freudova »objektivnejša stališča proti hipnozi« (27, 33, 34, 37). Mnogi avtorji (3, 10, 25, 32, 38, 42 itd.) so eksperimentalno ali pa v terapiji dokazali, da je mogoče hipnozo uporabiti za intenzivno preučevanje in spreminjanje osebnostnih dinamizmov, ki jih lahko odkrivamo ali pa načrtno prekrivamo s hipnozo (10). Njihova dela obravnavajo mnoge zaščitne mehanizme in tudi številne druge postavke projektivne psihologije, ki so tesno povezane s Freudovimi psihoanalitičnimi pojmovanji.

V psihoterapevtskem procesu je posebno pomemben odnos med pacientom in terapevtom. Pacient reagira na hipnozo s svojimi običajnimi obrambami, njihova razlaga pa nam (prav tako kot razlaganje v psihoanalizi) pomaga ustvariti konstruktivne psihološke spremembe. Hipnotično intervencijo v bistvu lahko ocenimo kot pojav, ki je podoben transferni nevrozi (44). Pospešeno in ojačano javljanje konfliktov in obramb ter njihovo obravnavanje pa je jedro hipnoanalitičnega procesa. Ne glede na pacientovo motiviranost za terapijo in izvežbanost terapevta je mogoče pričakovati le majhen napredek, če ni ugodne terapevtske klime. Ta odnos je — kot pravi Wolberg — »dvosledni feedback sistem«, pri katerem pacientove in terapevtove bojzani valovijo v obe smeri in vplivajo na njune reakcije, s tem pa seveda tudi na

terapevtsko tehniko. Pacient reagira na hipnotično situacijo v skladu z običajnim doživljanjem avtoritete in v smislu posebnega pomena, ki ga ima zanj hipnotično stanje. To lahko podpira ali pa nasprotuje našemu prizadevanju, da bi dosegli postavljen terapevtski cilj.

Prava hipnotična indukcija vzbudi v pacientu praviloma splošno občutje zaupanja in verovanja v avtoriteto, ki mu nudi pomoč. To je res samo ojačan »placebo« učinek, ki zmanjša pacientovo notranjo napetost in odpor ter poveča njegovo sodelovanje. Navadno pa slej ko prej naletimo na manj ugodne reakcije, ki lahko znatneje nasprotujejo terapevtskim prizadevanjem. Npr. pri pacientu lahko opazimo nerazumno odvisnost, strah pred kaznijo, močne seksualne želje, destruktivne impulze itd. Pravilno ukrepanje ob teh reakcijah predstavlja najvažnejše delo v hipnoanalizi in ima za posledico razvoj poglobljenih rekonstruktivnih sprememb pacientove osebne strukture (37, 41, 43—45 itd.).

Pacientove reakcije v hipnozi se le kvantitativno razlikujejo od tistih reakcij, ki jih lahko opazujemo pri običajni budni psihoanalizi. Povečana jakost teh reakcij nujno narekuje tudi večje ukrepanje. Wolberg meni, da je strah pred pojavom psihotičnih reakcij zaradi hitrega osveščanja spominov, pospešenega sproščanja potlačenih čustev ter pojačane transferne reakcije pri šibkih ego-strukturah praviloma odveč, zato naj izkušenega terapevta ne odvrča od uporabe hipnoze tudi, kadar gre za mejno prihotične paciente in shizofrenike. Po Wolbergovih izkušnjah pri teh pacientih ni nastopilo več neugodnih reakcij zaradi hipnoze kot zaradi običajne psihoanalize (44). Če je ego prešibak ali postane preobremenjen, lahko uporabimo hipnozo tudi na suportiven način in ponovno vzpostavimo tenzijski nivo, ki omogoči, da se analitična produktivnost nadaljuje skoraj brez prekinitve. Začasni suportivni ukrepi, s katerimi zaščitimo pacientov ego, so indicirani vedno, kadar se pojavi preveč intenzivna bojazen.

Kontratransfer pa je po mnenju mnogih avtorjev najmanj ugoden pri uporabi hipnoze v psihoanalizi (37, 44, 45 idr.). Wolberg (44, 45) ugotavlja naslednje: če je analitik dovolj drzen, da eksperimentira s hipnozo, in ni tradicionalno kritičen kot njegovi ortodoksnejši kolegi, bo kmalu ugotovil, če se njegova osebnost lahko sama prilagodi spremenjenemu odnosu, ki se razvije z njegovimi hipnotiziranimi pacienti. Hipnoza npr. lahko sprosti v terapevta močne sadoidne težnje, ki interferirajo s potrebnim terapevtskim odnosom ter zmanjšajo ali celo odpravijo (uničijo) terapevtovo perceptivnost, objektivnost, senzitivnost in empatijo. Njegovo besedno vedenje lahko neugodno vpliva tudi na pacientovo produktivnost. Pacient bo namreč reagiral na terapevta v skladu s terapevtovimi nevrotičnimi nagnjenji. Nekateri analitično orientirani psihoterapevti so sposobni povsem ustrezno in konstruktivno obnavljati svoje paciente v budnem stanju, zgubijo pa potrebno analitično ostroumnost, če je pacient v hipnotičnem stanju. Govorice o umorih in seksualno perverznom vedenju so večinoma res rezultat pacientovih osebnih problemov, lahko pa so tudi projekcije terapevta podzavesti. Na podlagi svojih bogatih analitičnih in superverzijskih izkušenj je Wolberg (44) mnenja, da naj terapevt nujno smelo preišče samega sebe, če ugotovi, da njegovi pacienti v hipnozi pogosto kažejo moteno vedenje.

Zaradi novih spremenljivk, ki jih vnaša hipnoza v psihoanalitični proces, se zdi nujno, da poskusi terapevt delati s hipnozo na različnih pacientih ter pod različnimi pogoji. Tako bo lahko kmalu opazil, kakšne koristi lahko pričakuje od hipnoze v psihoanalitičnem procesu. Iz učbenikov se namreč ne bo mogel naučiti, kako naj prilagodi hipnozo svojemu delu. S praktičnim delom

pa bo kmalu lahko izbral, prikrojil in po svoje naprej razvil različne hipnoanalitične postopke, ki jih že precej omenja strokovna literatura (37, 41, 43, 45 in tako dalje).

Če hipnoze ne uporabimo razumno (glede na njene indikacije in omejitve v okviru celotnega terapijskega načrta) ni čudno, da ne služi zaželenemu terapijskemu namenu in jo taki neuspehi lahko samo diskreditirajo.

Hipnoza je lahko pomembna psihoterapevtska tehnična veščina, moramo pa jo uporabiti na strateških točkah analitične terapije. Z njo lahko olajšamo eksploracijski proces, pomagamo odpraviti odpore in pospešimo terapijsko obravnavanje (1—12, 22—24, 26—27, 30, 31, 34—37, 39—41, 43—45).

Uporaba hipnoze v analitično orientirani psihoterapiji

Hipnozo lahko uporabimo pri analitičnem obravnavanju psihogenih motenj vedenja in osebnosti v smislu posebne bolj ali manj sistematizirane terapije, kot sta hipnoanaliza oziroma projektivna hipnoanaliza, ali pa v obliki specifičnih hipnoterapevtskih postopkov v določenem času in za posebne namene. V projektivni hipnoanalizi skušamo izkoristiti kombinirano znanje s področja teorije in metodike projektivnih tehnik, hipnoze in psihoanalize. Pri tem lahko uporabljamo proste asociacije, analizo sanj in transfera, eksperimentalni konflikt, samogibno pisanje itd. Vse tehnike niso univerzalno uporabljive. Nekateri terapevti so ugotovili, da lahko v hipnozi uporabljajo samo tehniko asociacije in indukcijo sanj. Drugi uporabljajo bolj dramatične postopke med hipnozo (npr. zrenja v zrcalo, hipnodrame, eksperimentalne konflikte itd.). Kaže, da ima pri tem precejšnjo vlogo terapevtova osebna struktura.

Wolberg meni, da nekateri terapevti zaradi osebnostnih razlogov ali pa nerešenih predsodkov sploh ne bodo mogli uporabiti hipnoze z zadovoljivim uspehom. To pa ne zmanjša vrednosti hipnoze, marveč samo dokazuje, da vsak terapevt ni zmožen združiti hipnoze s svojo osebnostjo in strokovno usposobljenostjo. Toda tudi terapevt, ki večje obvlada hipnotične tehnike, ni nujno sposoben s hipnozo pozitivno vplivati na vse paciente. Hipnoza je le pripomoček več za obravnavanje odpora. Odpor pa je lahko tako močan, da ne popusti novim terapijskim poskusom, kot ni popustil tudi običajni psihoanalizi. Ker hipnoza sama po sebi ne more kompenzirati tehnične pomanjkljivosti niti neugodnega kontrastera, je poleg vaje nujna tudi osebna analiza terapevta (didaktična analiza, supervizija, bolj ali manj sistematična samanaliza, samopreiskovanje med terapijskim obravnavanjem itd.).

S pomočjo različnih tehnik hipnoze pa je mogoče hitreje in globlje prodreti v pacientovo osebnost oziroma v labirint njegovih podzavestnih konfliktnih teženj. Poleg odkrivanja patogenih dejavnikov je pomembno, da pacientu omogočimo odreagiranje, pri katerem naj sodeluje celotna osebnost, in da lahko najustreznejši (higienski) način razporedi svoje energije, ki so služile patološkimi procesom (30, 31).

Pri hipnoanalizi doživlja pacient intenzivnejšo anksioznost kot pri običajni psihoanalizi, saj zabljammo in obravnavamo več potlačenega gradiva v relativno kratkem času. Zato moramo pacienta nujno zaščititi pred anksioznostjo, ki je večja, kot lahko z njo upravlja, da ne pride do eventuelno psihičnih in suicidalnih reakcij ali enostavno do prekinitve terapije. Varnostni ukrepi (kot so separirano obravnavanje kakšnega problema, doziranje interpretacij, uporabe posthipnotične amnezije, psihoortopedskih sugestij itd.) in intenziven terapijski odnos omogočijo pacientu, da sploh lahko sprejme

našo pomoč. Bolj kot pri drugih terapijah potrebuje pacient pri projektivni hipnoanalizi močno čustveno podporo s strani terapevta, saj se srečuje z večjo količino gradiva, ki ga mora predelati v sorazmerno kratkem času. Pravilno vodeno obravnavanje in inteziven (topel, dajajoč, permisiven in sprejemajoč) odnos varuje pacienta pred otrplostjo zaradi bojazni ali pred poplavo podzavestnega gradiva, predno lahko nova odkritja o sebi integrira v svojo osebnostno strukturo.

Pacientu moramo tudi zagotoviti, da doživeta uvidevanja predstavljajo resnično »do kraja predelane« odpore in ne le njihovo pasiranje. Končno odreagiranje se zato vrši vedno v budnem stanju, saj le tedaj je upanje na uspeh zares upravičeno. V hipnozi odkrito gradivo pa se kljub posthipnotični amneziji kasneje spontano javlja v budnem stanju tako, kot da bi odpori izginili. To lahko vsaj za polovico skrajša običajen čas zdravljenja (2, 30, 31, 41, 44, 45 itd.). V končni fazi terapije je posebno pomembna preorientacija in prevzgoja pacienta. V procesu prenašanja pacientovih uvidevanj v dejanja spet lahko uporabimo klasične psihoanalitične tehnike, podprte in ojačene s posthipnotičnimi sugestijami. Namen teh sugestij pa ni verbalno usvajanje novih ciljev, stališč in življenjskega stila ter drugačnega gledanja na preteklost, ampak (kot pravi Linder) »stvarno inkorporiranje najboljših rešitev« (ki so na voljo pacientu po razrešenih konfliktih) v njegovo celovito osebnost (30).

Globoka hipnoza — čeprav je zaželen — ni nujna za projektivno hipnoanalizo, ker lahko pride do projekcij fantazij že v hipnoidalnem stanju. Važnejši pogoj je, da pri pacientu ugotovimo živo in aktivno fantazijsko doživljanje, ki nudi ustrezno gradivo za analizo. Seveda so nekateri pacienti na začetku močno zavrti glede fantazijske aktivnosti, po dobrem raportu pa to odpade. Indikatorji fantazije so lahko bogatejše TAT zgodbe, G odgovori na Rorschachovem preskusu, pogostost sanj itd.

Nekaj primerjav med tehniko običajne psihoanalize in projektivne hipnoanalize nam kaže naslednja tabela (po Watkinsu):

Psihoanaliza	Projektivna hipnoanaliza
Terapevt:	Terapevt:
— uporablja relaksacijo in omejitev pozornosti od zunanjih dražljajev — s pomočjo ležanja na kavču;	— omogoči popolnejšo relaksacijo in še večjo omejitev pozornosti od zunanjih dražljajev — s pomočjo hipnoze;
— krepi pacientov jaz s pomočjo identifikacije in odnosa z analitikom;	— uporablja »zaščitni plašč« hipnoze in intenzivni suportivni odnos s terapevtom za krepitev pacientovega jaza;
— uporablja projiciranje pacientovih infantilnih fantazij na analitika;	— uporablja projiciranje pacientovih fantazij na nestrukturirano dražljajsko gradivo, ki ga terapevt sugestivno sam ureja;
— uporablja večše uglašeno interpretiranje;	— uporablja tehniko interpretiranja z vprašanji;

Terapevt:

- uporablja obdobje relativnega preskušanja pacienta z obravnavanjem odporov;
- uporablja sproščanje afektov, ki sledi uvidevanju (ker tako videnje oziroma podoživljanje pomeni verovanje).

Terapevt:

- uporablja relativno preskušnjo pacienta z obravnavanjem odporov;
- uporablja sproščanje afektov, ki ga omogoča najprej samo zaščita s hipnozo, nato pa sledi predelovanje in zavestno integriranje, kolikor to dopušča trdnost pacientovega jaza.

V psihoanalizi je analitik resnična, živa oseba, ki še naprej obstaja v stvarnosti; zato je često težko prekiniti transfer s pomočjo uvidevanja, ko nastopi nevroza transfera. V projektivni hipnoanalizi pomenijo transfer najčešče projicirane fantazije, ki niso tako neposredno osredotočene v »črnilno predlogo« analitika. Zato je nevarnost zaradi nerešene nevroze transfera nekoliko manjša. Ta prednost pa se lahko izravna pri nekaterih pacientih z močno sekundarno težnjo po ugodju v prijetnem hipnotičnem odnosu.

Zaradi omejenega prostora smo tu omenili le nekatere najvažnejše značilnosti sistemizirane projektivne hipnoanalize, ki po doslednejših študijah drugih (1—12, 30, 31, 36, 37, 41 itd.) pa tudi po naših skromnih izkušnjah precej obljublja zlasti v smeri skrajšanja terapije. Seveda ne moremo reči, da lahko hipnoanalizo uporabimo pri vseh pacientih kot nadomestilo za običajno analizo. Nedvomno pa lahko pri smotrno izbranih posameznikih z njo pospešimo standardne psihoanalitične postopke.

V nadaljevanju tega članka se bomo omejili samo na nekatere pogoje, pri katerih lahko uporabimo hipnozo le v določeni fazi analitično orientirane psihoterapije. Ti pogoji so različni.

Včasih je pacient na začetku analitične terapije povsem nemotiviran za delo, kar se razodeva v javljanju najbolj elementarnih odporov. To se navadno dogaja pri osebah, ki pridejo v terapijo pod pritiskom okolja, same pa ne čutijo prave potrebe za psihoterapijo. Nekatere osebe so usmerjene le na svoje simptome in so trdno prepričane, da psihoanaliza zanje ni prava metoda. So pa tudi taki pacienti, ki jih njihovi simptomi tako paralizirajo, da niso sposobni ustrezno delovati v vsakdanjem življenju, vsako »odlašanje« v lažšanju njihovih simptomov pa doživljajo kot terapevtovo brezčutnost in zane-marjenje.

V vseh teh primerih lahko uporabimo hipnozo po ustreznem uvodnem razgovoru, s katerim jo pacientu skušamo osmisliti. Povsem odklanjajoč pacient naj spozna, da mu njegova motnja povzroča napetost, ki mu preprečuje misliti, čustvovati in se vesti tako, kot bi želel. Povemo mu lahko, da mu ne moremo takoj pomagati k popolnejši rešitvi njegovih težav, da pa jih je mogoče ublažiti s pomočjo relaksacijske tehnike. S hipnotično relaksacijo (ob primerni tehniki) moremo ublažiti pacientove napetosti in ga toliko stabilizirati, da se počuti bolje. Ob tem ga ni težko prepričati, da od svojih obiskov pri psihoterapevtu lahko pričakuje kaj koristnega. To pospeši nastanek potrebne atmosfere za analitičen pristop, ki prvotno sicer lahko naleti na ovire.

Hipnozo moremo uporabiti pri pacientih, ki so prepričani v organsko poreklo svojih težav in niso pripravljeni sprejeti pojmovanja o psihogenezi in

podzavestni dinamiki. V ta namen lahko uporabimo posthipnotični prikaz delovanja podzavestne motivacije. Na primer: pacientu v hipnozi naročimo, da bo po »prebuditvi«¹ začutil zelo močno žejo, zaradi katere bo moral predčasno zapustiti seanso, ali pa mu sugeriramo kakšno podobno reakcijo; uporabimo indukcijo sanj, ki se jih pacient ne more spomniti v budnem stanju, dokler mu ne damo kakšnega dogovorjenega signala itd. Take posthipnotične sugestije nam omogočijo, da pacientu razložimo mehanizem represije oziroma kako lahko izločimo nek vidik človekovega doživetja iz »polja njegove zavesti«² do ustreznega trenutka, ko se doživetje lahko obnovi. Na ta način mu tudi omogočimo podoživeti dejstvo, da je vedenje lahko pod vplivom takih »pozabljenih«³ ali »izrinjenih«⁴ fragmentov, ki delujejo podobno kot vzrok konflikta in jih je treba raziskati prek njihovih derivatov.

Če uporabimo hipnozo za jemanje anamneze, pa gre predvsem za večji poudarek na pacientovi spontanosti in načinu, kako organizira in podaja svoje spomine. Kadar naletimo na pacienta, ki ima težave pri organiziranju svojih spominov in misli zaradi odporov in zaščitnih mehanizmov, je njegov prikaz življenjske zgodovine zelo okrnjen. V taki situaciji je čisto zelo težko izboljšati njegovo produktivnost, saj transfer navadno ne nastopi dovolj hitro. Hipnoza sama po sebi takoj obudi transfer, spodbudi podzavestno aktivnost in oslabi zaščitne funkcije ega. Vse to izboljša pacientovo produktivnost, ki se kaže v sprostitvi fantazijske aktivnosti, v izboljšanjem spominjanju, v spontanah reakcijah podzavestnega izvora in v različnih motoričnih pojavih, ki so povezani z odporom, bojznijo in lastnostmi posameznih impulzov (teženj). Če dosežemo srednjo globino hipnoze, pacientu lahko sugeriramo, da naj si predstavlja vrsto scen, ki bodo opisovale njegovo življenjsko zgodovino. Te scene so navadno časovno zelo strnjene, nekatere so srečne, druge travmatične ali za pacienta presenetljive, vse pa spremljajo ustrezne telesne reakcije. Tako dobljena anamneza je lahko bolj ali manj usmerjena.

Morda je pglavitni vpliv hipnoze na terapevtičen proces v njenem delovanju na odnos med pacientom in terapevtom (raport). Hipnotično stanje ima praviloma za pacienta pomen gotovosti in zaupanje do terapevta. To je atmosfera, v kateri se zadovoljujejo osnovne človekove potrebe (težnje) in umirja jo njegove bojzani. Vzpostavi se nekakšna protektivna zveza »otrok—starši«, pri čemer doživlja pacient terapevta kot neko idealizirano figuro svojih staršev, h kateri se lahko obrne po pomoč. Ta značilnost je seveda poseben vidik vsake situacije nudenja pomoči; toda v navadni intervjujski situaciji je potreben nek čas, da pride do te spremembe, v hipnozi pa se razvije takoj. Pacient zelo hitro reagira z upanjem in pomiritvijo notranje napetosti. Vpliv hipnoze na raport je posebno koristen pri obupanih, samotnih in negotovih osebah, ki se drže nekako ob strani in čustveno ne privolijo v sklenitev pakta.

Raport praviloma sledi ambivalentnim občutjem in fantazijam, ki pri pacientu presenetljivo hitro povzročijo transfer. Transfer se nam v nasprotju s pacientovimi miselnimi vsebinami ne izmika. Lahko ga podkrepimo še z usmerjenimi sugestijami, razrešimo ga pa po potrebi s pomirjanjem in usmerjanjem pacienta na vsakdanjo resničnost. V primerih, kjer sta razvoj in raziskovanje transfera bistvena in kjer pacient tega ne more doživljati, je hipnoza torej zelo dobrodošla, saj olajša njegov nastop.

Zaradi različnih razlogov pacienti lahko postanejo inhibirani v govornem izražanju. To je običajno izraz njihove obrambe. Med psihoanalizo pride do zastoja prostih asociacij, poskusi analiziranja in reševanja odpora pa lahko povsem spodletijo. Zgodi se, da se pacient ne more spomniti sanj ali opazno »preneha sanjati«⁵ v teku analize itd. S hipnozo lahko hitro obnovimo te nje-

gove »spodobnosti«. Kot smo že nakazali, hipnoza že sama po sebi spodbudi zgovornost in večjo čustveno razgibanost; praviloma ima to za posledico emocionalno katarzo in začasno olajšanje simptomov. Razlog, da se podzavestna aktivnost v hipnozi poveča, je v zoženju percepcij zunanjega sveta ter v usmeritvi na notranje procese. Pri tem se ublaži represivna kontrola, nastopi čustvena sprostitve, razbohotita se predstavljalnost in domišljija, olajša se spominjanje pozabljenih in potlačenih doživetij ter se aktivirajo elementarnejša mentalne operacije z bolj živo simboliko. Vsi ti procesi podpirajo terapevtski proces, saj olajšujejo emocionalno katarzo, omogočajo pacientu tesnejši stik z zavrtimi težnjami in konflikti ter tako povečujejo možnost raziskovanja pomembnih spominov in drugih genetičnih komponent nevroze.

Hipnozo lahko uporabljamo tudi pri obnavljanju spominov, ki so pomembni za nastanek pacientovih težav ter za odstranjevanje njegovih zaščitnih mehanizmov. Pri nekaterih motnjah (posebno pri histeriji in travmatski nevrozi) morejo potlačena doživetja in spomini povzročati konstantno pretečo bojazn in zaščitne simptome, ki podpirajo represijo. Včasih njihova razjasnitev v hipnozi in predelava z njimi povezanih čustev pomaga odstraniti motečo simptomatiko. Seveda pa pacient ne sprejme vsebine spomina, dokler ne spozna njegovega pomena zanj ter ne pride do interpretacije, ki je plod njegovega prizadevanja in prepričanja. Če mu rekonstruiramo spomin v budnem stanju na podlagi gradiva, ki smo ga odkrili med hipnozo, terapevtski učinek ni zagotovljen. Zato med hipnozo pacientu navadno naročimo, da naj na tak spomin pozabi do tedaj, ko bo sam prepričan o njegovi resničnosti in ga bo lahko temeljito razumel. Seveda samo obnavljanje spominov oziroma doživetij nima takega kurativnega pomena, kot so menili nekateri starejši avtorji, vendar prispeva k boljšemu razumevanju pacientove osebnostne strukture in njene dinamike ter sproži tok asociacij, ki so pomembne za celotno obravnavanje.

Pogosto se psihoanaliza ustavi na »naplavinah intelektualiziranja«, pacient pa ni motiviran niti ne sposoben, da bi nadomestil stare načine reagiranja z novimi ustrežnejšimi načini. Hipnoza nam tu pomaga rešiti prav tiste odpore, ki preprečujejo pacientu preiti od uvidevanja k novi aktivnosti. Uporabimo različne že omenjene hipnoanalitične postopke; z njimi raziščemo odpore. S posthipnotičnimi sugestijami pacientu lahko pomagamo, da se vse bolj izpostavlja potrebnim aktivnostim. Z igranjem ustrezne vloge v hipnozi in z uporabo uvidevanja lahko pacienta pripravimo na različne sedanje in prihodnje situacije. Pri somnabulnih osebah lahko uporabimo eksperimentalne konflikte; s temi preskusimo njihovo pripravljenost na izvršitev potrebnih dejanj in raziščemo njihove reakcije na pozitivno izvršitev. Včasih lahko učimo pacienta tudi avtohipnoze in postopka, ki mu pomaga spremeniti določeno uvidevanje v akcijo ter obvladati bojazni, ki motijo rekondicioniranje njegovega vedenja. Sugestije v avtohipnozi lahko utrdijo tudi spremembe pacientove življenjske ideologije.

Ne glede na direktiven oziroma nedirektiven značaj različnih terapij danes ni več sporna trditev, da sugestija nastopa v vseh terapijah. Hipnoza tudi poveča sugestivno pripravljenost in sprejemljivost za sugestije. To ni ugodno samo za lajšanje oziroma odstranjevanje simptomov ali njihovo nadomeščanje z manj motečimi simptomi (prekvalifikacija simptomov), ampak omogoči tudi boljše vodenje pacienta, da se lahko bolje prilagodi svoji življenjski situaciji, se pomiri glede nepotrebnih bojazni in občutij krivde, da mu preprečimo samovoljno in destruktivno agiranje ter ga ohrabrimo, da razvije več gotovosti in zaupanja v samega sebe. Na ta način lahko dokaj hitro obnovimo njegovo ču-

stveno ravnoesje in mu omogočimo sprostitve njegovih spontanov impulzov na bolj prilagojen način.

Hipnoza in avtohipnoza lahko pacientu pomaga rešiti v končni fazi tudi njegov problem odvisnosti in prenesti odgovornost nanj. To se morda sliši nenavadno; prevladuje namreč zmotno mnenje, da hipnoza le spodbuja odvisnost. Kliničnih pokazateljev za to trditev je malo, poročil o tovrstni uspešni uporabi hipnoze pa dovolj (35, 37, 44 itd.).

Kontraindikacije psihoterapevtske uporabe hipnoze

Kaže, da je psihoanaliza (podprta po potrebi s hipnozo) včasih morda najboljša ali celo edina rešitev za nekatere vrste pacientov. So pa tudi taki pacienti, ki niso zmožni ničesar pridobiti niti od psihoanalize niti od kake druge rekonstruktivne psihoterapije. Zanje tovrstna terapija ni samo neplodna, ampak pomeni tudi določen tveganje. To so pacienti, pri katerih se konča z neuspehom celo večletno dobro voden in dokumentirano psihoanalitično obravnavanje. Izkušnje kažejo, da gre tu za posebno psihodinamično situacijo, v kateri je pacient povezal terapevta v svoj nevrotični sistem, iz katerega se jasno vidi, da pacient ne želi od terapije ozdravljenja, ampak le zadovoljitev svojih nevrotičnih težav po odvisnosti in lajšanje trpljenja, ki mu ga povzroča njegov konflikt.

Ti pacienti so osebnostno tako nemočni (njihovi zaščitni mehanizmi so tako malo uspešni, bazična bojazen pa tako velika), da ne morejo sami reševati svojih življenjskih problemov in že pri poprečno zmernih življenjskih obremenitvah nagibajo k »zlomu«. Zato se pogosto ščitijo pred osebnostno dezintegracijo z omejevanjem svojih osnovnih življenjskih potreb in s strogim načrtovanjem meja svojega interpersonalnega agiranja. Njihova neobgljenost jih sili, da vztrajno iščejo nekoga, ki jim bo nudil podporo, ljubezen in druge neotipljive dajatve. Take osebe zelo pogosto nagibajo k pretirani navezanosti na posameznike, gibanja, institucije, itd., od katerih upajo, da bodo dobili podporo in pomoč.

Ti ljudje po Wolbergu (43) imponirajo kot »slabokrvni z večno potrebo po transfuziji podpore«, ker so bili osebnostno tako prizadeti v svojem razvoju, da nobena količina pomoči, ljubezni, prošnje, rotnja ali kaznovanja ne more ublažiti njihove prizadetosti. Zanje hipnoza pomeni samo neke vrste magijo. Zato tukaj ne moremo pričakovati, da bo hipnoanaliza kaj uspešnejša od kake druge rekonstruktivne psihoterapije. Vztrajno uresničevanje »idealiziranega starševskega odnosa s terapevtom« se ne more niti malo spremeniti z nobeno že omenjeno tehniko ali kako drugo metodo rekonstruktivne psihoterapije, ki si jo lahko danes zamislimo. Terapevta često prevara resnost, s katero se tak pacient zavzame za terapevtske naloge, nato njegovo pomanjkljivo napredovanje kaj rad pripiše njegovim odporom, ki se bodo po njegovem dali odpraviti. Pacient pa bo nasprotno tem pričakovanjem postal v tem času zadovoljevanja njegovih podzavestnih težav še bolj nemočen in bo zato prosjačil za še večjo prizadevnost terapevta. Ker terapevt temu praviloma ne more ustreči, služi pacientovo sproščanje sovražnosti, ki se ob tem poraja, le nekoristni, razvlečeni vojni med terapevtom in pacientom. Oba se tako začneta nejasno zavedati, da sta žrtve nerešljive prevare, da je vsako nadaljnje iskanje rešitve nekoristno in da je tisto, kar pacient resnično želi od terapije, le suportiven element za njegovo nemoč.

Nevarnost rekonstruktivne terapije pa ni samo v nastanku »nikoli končanega placeba«, ampak v aktiviranju še intenzivnejših potreb po odvisnosti

pri osebah, ki so pred terapijo živele vsaj z malo neodvisnosti in gotovosti. Posamezniki, ki torej nimajo ustreznih osebnostnih lastnosti, opustijo še tisto, kar jim je doslej služilo za urejanje njihovega življenja, pa čeprav ni bilo dovolj zrelo in tega ne uporabljajo več. Pacient tako rekoč »odvrže svoje bergle«, njegove noge pa so prešibke, da bi ga nosile v hoteni smeri.

Paciente s temi osebnostnimi značilnostmi najdemo v zelo širokem nozološkem spektru, ki zajema shizorfenike, depresivne, mejno psihotične, toksi-komane, psihopate in nevrotike. V bistvu so to osebnostno nezreli posamezniki, ki niso nikoli dosegli notranje svobode in neodvisnosti. Navzven sicer lahko kažejo fasado dokajšnje gotovosti. Navznoter pa so zelo negotovi in močno vezani na »bolestno jedro odvisnosti«. Ko skuša določiti paciente s takšno neugodno prognozo, se psihoterapevt znajde v težavah; moralno in etično je dolžan, da nudi pomoč vsakemu pacientu (ne glede na to, kako je bolan), nima pa na voljo popolnoma zanesljivih kriterijev, na podlagi katerih bi lahko izbral paciente za rekonstruktivno terapijo. Za sprejem na hipnoanalitično orientirano terapijo navaja Wolberg (43) naslednje pogoje:

1. Prisotnost osebnostne ali vedenjske motnje, ki je dovolj resna, da opraviči žrtve, ki jih zahteva globinska psihoterapija.
2. Prisotnost osebnostnih ali vedenjskih motenj oziroma simptomov, ki so mučni za pacienta.
3. »Sposobnost« sprejeti pogoje glede časa, stroškov in sodelovanja s tehnikami, ki so namenjene raziskovanju podzavesti.
4. Prisotnost rigidnih odporov, ki jih ne moremo rešiti z manj ambicioznimi pristopi.
5. »Nivo odvisnosti« naj ne bo previsok.
6. »Sposobnost« toleriranja bojazni brez prepogostih dezintegrativnih reakcij.
7. Prisotnost nekaterih fleksibilnejših zaščitnih mehanizmov, ki so dovolj učinkoviti, da podprejo pacienta, ko se mobilizira bojazen.

Z anamnezo dobimo navadno malo dobrih prognostičnih indikatorjev. Težave praviloma nakazujejo podatki, če je pacient resno moten že od otroštva dalje; če ni uspel doseči življenjskih ciljev, ki so običajni za njegovo starost; če je bil več let v psihoterapiji pri različnih terapevtih, ne da bi dosegel izboljšanje; če je bil hospitaliziran v duševni bolnišnici in če kaže simptome shizofrenije, težke kompulzivne nevroze, psihopatične osebnosti, alkoholizma, narkomanije ali homoseksualnosti. Včasih nam lahko nudijo koristne rezultate projektivne psihološke preizkušnje. Najboljše pokazatelje pa najdemo med samim psihoterapevtičnim procesom. Marsikaj, kar se še ni pokazalo, nam odkrije gradivo prostih asociacij, sanj in transfernih reakcij. Dobri pa so tudi naslednji indikatorji terapevtičnega gibanja: če kaže pacient ugodne odgovore na interpretacije (kar se kaže v njegovih reakcijah med terapevtično seanso in po njej) in je sposoben uvidevanja v smeri neke dokončne spremembe v svoji življenjski situaciji, je to ugodno; če pa pacient slabo odgovarja ali pa sploh ne na interpretacije, kaže malo ali nič transfernih reakcij oziroma je njegov transfer premočen, če prvotno agiranje vztraja še po interpretacijah ali pa njegove asociacije in sanje vztrajno odkrivajo nekonstruktiven razvoj, je to opomin, da je voditi intenzivno terapijo še naprej nevarno. Če se v hipnoanalizi pojavijo paranoidne reakcije, depresionalizacije, premočne emocionalne reakcije, disociativni pojavi pa vztrajajo še posthipnotično ali nastopijo na koncu že bizarni izrazi, naj terapevt s hipnotičnimi tehnikami takoj preneha.

V primeru, kjer na podlagi omenjenih pokazateljev lahko sklepamo, da ima pacient slabe terapevtične oziroma hipnoanalitične možnosti, mu prika-

žimo realno situacijo v naslednjem smislu: »Vaše težave segajo daleč nazaj v vaše življenje in zahtevajo veliko časa, da bi se spremenile. Možno je tudi, da nekaterih stvari ne moremo spremeniti, ker segajo predaleč nazaj in so premočno vtisnjene v vašo osebnost. Seveda pa kljub temu lahko živite udobno in srečno. Eden izmed vaših problemov je pač ta, da se čutite nemočni za urejanje stvari v vašem življenju. V nadaljnji obravnavi bi postali od mene zelo odvisni, to pa bi bilo za vas še težje. Zato bomo našo obravnavo skrajšali. Ni pa tega treba čutiti, kot da vas zanemarjam; hočem vas le ohrabriti, da bi urejali svoje stvari sami, kot si jih urejamo vsi ljudje«. Ta nasvet se pacienta praviloma ne prime, a čeprav intelektualno spozna svoj problem, bo emocionalno še naprej težil k odvisnim odnosom. V mnogih primerih bo tudi zares potreboval to odvisnost od nekoga ali nečesa pomirjujočega v svojem življenju. Če je mogoče, ga lahko seznanimo še z dinamiko njegovega problema, tako da bo prejel neko razlago za svoje težave. V ta namen prikažemo odnos med njegovo odvisnostjo in posebnostmi njegove osebnosti; kako in zakaj ga nekaj ujezi, kaj naredi s svojo jezo, kako poruši svoje samopošтовanje in zakaj se izolira. Tako dobi vsaj pravo razlago pojavov, za katere je doslej mislil, da so nekako misteriozno pogojeni.

Mnogo pa je v tej skupini tudi takih pacientov, ki še naprej vztrajajo pri svoji zahtevi po terapiji podpora; nekateri terapevti so pripravljeni igrati to izčrpavajočo vlogo. Če terapevt sprejme to breme in pove pacientu, da bo z njim obravnaval vsakdanje probleme, lahko še doda, da bo situacija zelo podobna oni pri sladkorni bolezni, kjer se mora konstantno jemati insulin, ker je nekaj čustvenih problemov podobnih diabetesu, vendar pa človeka seveda ni treba biti sram, če je tako tudi z njim.

To je muke polno analitično delo, pri katerem bo pacient samo izražal svoja »uvidevanja« in kot katekizem ponavljal svojo psihodinamiko. Zato je najbolje vrniti se nazaj in urejati s pacientom njegove aktualne reakcije z logično persuazivnimi argumenti ter mu poskušati vsaditi življenjsko ideologijo, ki mu bo pomagala sprejeti njegove omejitve in težave. Ob ugodnih situacijah še vedno uporabljamo tudi interpretacije. Hipnozo in avtohipnozo pa skrbno premišljeno uporabimo le kot pripomoček za povečanje samorazumevanja in lajšanja napetosti.

Na ta način lahko (pri pacientih, ki vztrajno nadlegujejo terapevta za rekonstruktivno terapijo, čeprav niso primerni zanjo) uporaba teh principov mnogo pripomore, da preprečimo neskončno psihoanalizo in jim nudimo vsaj delno, toda pravilno pomoč, ki jo tako brezupno potrebujejo.

LITERATURA

1. Antebi, R. N.: Seven principles to overcome resistances in hypnoanalysis. *Brit. J. Med. Psychol.* 36, str. 341—349, 1963.
2. Brenman, M. and Gill, M. M.: *Hypnotherapy, A Survey of the Literature*. New York: John Wiley and Sons, 1964.
3. Erickson, M. H.: The investigation of a specific amnesia. *Brit. J. Med. Psychol.* 13, str. 143—150.
4. Erickson, M. H.: A study of experimental neurosis hypnotically induced in a case of ejaculatio praecox. *Brit. J. Med. Psychol.* 15, str. 34—50, 1935.
5. Erickson, M. H.: Development of apparent unconsciousness during hypnotic reliving of a traumatic experience. *Arch. Neurol. and Psychiat.* 38, str. 182—188, 1937.
6. Erickson, M. H.: Experimental demonstration of the psychopathology of everyday life. *Psychoanal. Quart.* 8, str. 338—353, 1939.
7. Erickson, M. H.: Hypnotic investigation of psychosomatic phenomena; a controlled experimental use of an acquired food intolerance. *Psychosom. Med.* 5, str. 67—70, 1943.
8. Erickson, M. H. and Hill, L. B.: Unconscious mental activity in Hypnosis — psychoanalytic implications. *Psychoanal. Quart.* 13, str. 60—78, 1944.
9. Erickson, M. H. and Kubie, L. S.: The permanent relief of an obsessional phobia by means of communications with an unsuspected dual personality. *Psychoanal. Quart.* 8, str. 471—509, 1939.
10. Erickson, M. H.: The successful treatment of a case of acute hysterical depression by a return under hypnosis to a critical phase of childhood. *Psychoanal. Quart.* 10, str. 583—609, 1941.
11. Eisenbud, J.: Psychology of headache. *Psychiat. Quart.* 11, str. 582—619, 1937.

12. Fisher, C.: Hypnosis in treatment of neuroses due to war and to other causes. *War. Med.* 4, str. 536—567, 1943.
13. Freud, A.: The Ego and Mechanisms of Defence. London: The Hogarth Press (str. 11—12), 1939.
14. Freud, S.: Charcot, In: *Collected papers*, Vol. I. (1893). London: The Hogarth Press (str. 23), 1953.
15. Freud, S.: On the psychical mechanisms of hysterical phenomena. In: *Collected papers*, Vol. I. (1893). London: The Hogarth Press (str. 35), 1953.
16. Freud, S.: On psychotherapy. In: *Collected papers* Vol. I. (1903, 1904), London: The Hogarth Press (str. 252—254), 1953.
17. Freud, S.: Turnings in the ways of psycho-analytic therapy. In: *Collected papers*, Vol. II. (1919). London: The Hogarth Press (str. 405) 1953.
18. Freud, S.: The Freud's psycho-analytic method. In: *Collected papers*, Vol. I. (1904), London: The Hogarth Press (str. 264), 1953.
19. Freud, S.: On the history of the psycho-analytic movement. In: *Collected papers*, Vol. I. (1914). London: The Hogarth Press (str. 298), 1953.
20. Freud, S.: Psychoanalysis. In: *Collected papers*, Vol. IV. London: The Hogarth Press (str. 110), 1956.
21. Freud, S.: Uvod u psihoanalizu, Beograd: Kozmos (str. 369—373), 1958.
22. Freytag, F. F.: The Hypnoanalysis of Anxiety Hysteria. New York: Julian Press, 1959.
23. Gill, M. M. and Brennan, M.: Treatment of a Case of Anxiety Hysteria by an Hypnotic Technique Employing Psychoanalytic Principles. In: Brennan, M. and Gill, M. M.: *Hypnotherapy*. New York: John Wiley and Sons, (str. 121—134), 1947.
24. Gill, M. M. and Manninger, K. A.: Some Techniques of Hypnoanalysis, a Case Report, In: Brennan, M. and Gill, M. M.: *Hypnotherapy*, New York: John Wiley and Sons (str. 151—174), 1947.
25. Janet, P.: *Psychological Healing*. London: G. Allen and Unwin Ltd., 1925.
26. Klemperer, E.: Changes of the body image in Hypnoanalysis at the Annual Meeting of the Society for Clinical and Experimental Hypnosis, New York: Acad. Sc. 1953.
27. Kline, M. V.: *Hypnodynamic Psychology*. New York: Julian Press, 1955.
28. Kline, M. V.: *Hypnotherapy*. In: Wolman, B. B.: *Handbook of Clinical Psychology*. New York: McGraw-Hill, (str. 1275—1295), 1965.
29. Kubie, L. S.: The use of hypnagogic reveries in the recovery of repressed amnesic data. *Bull. Menninger Clin.* 7, str. 172—182, 1943.
30. Lindner, R. M.: *Rebel Without a Cause, The Hypnoanalysis of a Criminal Psychopath*. New York: Grune-Stratton, 1944.
31. Lindner, R. M.: Hypnoanalysis as a psychotherapeutic technique. In: Bychowsky, G. and Despert, J. L. (Eds.): *Specialized Techniques in Psychotherapy*. New York: Basic Books (str. 25—39), 1952.
32. Prince, M.: *Psychotherapeutics*. Boston: The Graham Press, 1912.
33. Schneck, J. M.: Clinical aspects of hypnoanalysis. *Syzychomatics*, 4, str. 325—326, 1963.
34. Schneck, J. M.: *Hypnosis in Modern Medicine* (3rd ed.) Springfield, Ill., Ch. Thomas, 1963.
35. Schneck, J. M.: Self-hypnotic dreams in hypnoanalysis. *J. Clin. and Exper. Hypnosis*, 1, str. 44—53, 1953.
36. Schneck, J. M.: *Hypnoanalysis. Personality*. 1, str. 317—370, 1951.
37. Schneck, J. M.: *The Principles and Practice of Hypnoanalysis*. Springfield, Ill., Ch. C. Thomas, 1902.
39. Thingpen, C. H. and Clerckley, H.: a Case of multiple personality. *J. Abnorm. and Soc. Psychol.* 49, str. 135—151, 1954.
40. Watkins, J. G.: *Hypnotherapy of War Neuroses*. A. *Clinical Psychologist's Case book*. New York: Ronald Press, 1949.
41. Watkins, J. G.: *Projective hypnoanalysis*. In: Le cron, L. M.: *Experimental Hypnosis*, New York: John Wiley and Sons, (442—462), 1954.
42. Weitzenhoffer, A. M.: *Hypnotism, An Objective Study of Suggestibility*. New York: John Wiley and Sons, 1963.
43. Wolberg, L. R.: *Medical Hypnosis*. Vol. I., II. New York: Grune-Stratton, 1958.
44. Wolberg, L. R.: *Hypnosis in psychoanalytic psychotherapy*. In: Masserman, J. H. and Moreno, J. L. (Eds.): *Progress in Psychotherapy*. New York: Grune-Stratton, 1957.
45. Wolberg, L. R.: *Hypnoanalysis* (sec. ed.) New York: Grune-Stratton, 1958.

Intelektualne sposobnosti dvojčkov

Vera Doma

Problem

Na osnovi proučevanja številnih raziskav o inteligentnosti dvojčkov lahko povzamemo, da dejstvo, če se kdo rodi kot dvojček, še ni pogoj, da bi se po umskih sposobnostih razlikoval od drugih otrok ali nedvojčkov. Vemo pa, da so za vsestranski razvoj dvojčkov poleg drugih dejavnikov pomembni tudi psihosocialni odnosi, ki jih dvojčka razvijeta med seboj. L. Gedda (1951) pravi, da sta dvojčka »miniaturna družba« s posebno psihološko sfero, ki se loči tako od individualne psihološke sfere kakor tudi od psiholoških sfer ostalih družinskih članov. Dvojčka sta pogosto zelo navezana drug na drugega in sta drug drugemu potrebna. To velja zlasti za enojajčne dvojčke in deloma tudi za dvojajčne dvojčke enakega spola. Med dvojčkoma deček-deklica se največkrat razvijajo odnosi, ki so običajni med brati in sestrami. Medsebojno prijateljstvo je za razvoj dvojčkov po eni strani pozitivno, po drugi strani pa lahko deluje kot ovira. Številni avtorji poudarjajo, da dvojčka želita biti predvsem enaka. Ne težita za tem, da bi bil eden boljši od drugega. To pri obeh lahko vpliva na nivo aspiracije za doseg tistih ciljev, ki so izven njunih medsebojnih interesov. S pravilno vzgojo ta problem seveda lahko odpravimo ali pa vsaj omilimo.

Med raziskavami o inteligentnosti dvojčkov naletimo tudi na take, v katerih se je pojavila ideja o intelektualni inferiornosti dvojčkov. Posamezni avtorji ugotavljajo, da je poprečni inteligentni količnik dvojčkov za nekaj točk nižji od poprečja populacije, na kateri je bil test standardiziran. Nekateri so skušali ugotoviti vzroke tega pojava, drugi pa so ugotovitve interpretirali kot rezultat selekcije vzorca.

Pomembno raziskavo o inteligentnosti dvojčkov je opravil francoski psiholog R. Zazzo (1960). Analiziral je rezultate 808 dvojčkov, ki so ob testiranju bili stari od 6 do 12 let. Dvojčki so bili testirani ob priliki standardizacije Gilletovega »mozaik testa«. R. Zazzo je rezultat dvojčkov posebej analiziral in jih primerjal z rezultati ostalih otrok ali nedvojčkov. Dvojčke je klasificiral v skupine glede na njihovo starost in spol ter poklic očeta. Upošteval je tudi, ali so dvojčki živeli v mestu ali na podeželju. Ugotovil je, da so dvojčki v starosti do 11. leta v vseh skupinah v poprečju dosegli za nekaj točk nižje rezultate kot ostali otroci. Med 11. in 12. letom pa je bil poprečni inteligentnostni količnik dvojčkov praktično enak poprečnemu inteligentnostnemu količniku nedvojčkov.

R. Zazzo je analiziral rezultate tudi glede na življenjske pogoje, v katerih so dvojčki živeli. Poprečni inteligentnostni količnik (IQ) dvojčkov iz manj ugodnih življenjskih pogojev je bil 87, poprečni IQ nedvojčkov pa 93. Poprečni IQ dvojčkov iz bolj ugodnih življenjskih pogojev je bil 112, poprečni IQ nedvojčkov pa 120. Razmerja med poprečnim IQ dvojčkov in nedvojčkov je v obeh skupinah praktično enako. V manj ugodnih kakor tudi v ugodnejših življenjskih pogojih dvojčki v poprečju enako zaostajajo za nedvojčki.

R. Zazzo je na osnovi teh ugotovitev povzel, da je intelektualna inferiornost dvojčkov relativna. Do 11. leta opazimo pri dvojčkih na splošno počasnejši umski razvoj. Med 11. in 12. letom pa dvojčki hitreje napredujejo, tako

da dosežejo ostale otroke. Življenjski pogoji so za razvoj dvojčkov prav tako pomembni kot za razvoj nedvojčkov. V boljših življenjskih pogojih tudi dvojčki dosegajo višje rezultate na inteligentnostnih testih.

Če hočemo primerjati inteligentnost dvojčkov in nedvojčkov, moramo torej upoštevati kronološko starost dvojčkov ob testiranju ter socialno-ekonomске in kulturne pogoje, v katerih živijo. Večina študij o inteligentnosti dvojčkov temelji na relativno majhnih skupinah. Zato vzgojni in miljejski dejavniki pridejo v večji meri do izraza tudi v poprečnem IQ.

Delno želimo prispevati k osvetlitvi problema inteligentnosti dvojčkov tudi z rezultati, ki smo jih dobili pri preizkusu z Wechslerjevim inteligentnostnim testom za otroke (WISC) na skupini dvojčkov v Ljubljani.

Metoda

Dvojčke smo testirali z WISC v okviru raziskave »Biologija, psihologija in patologija dvojčkov«. Raziskavo je vodil Institut za biologijo pri univerzi v Ljubljani. Tukaj bomo poročali o rezultatih 86 parov dvojčkov (37 parov dečkov, 30 parov deklic in 19 parov dvojčkov različnega spola). Ob testiranju so bili dvojčki stari od 6 let in 10 mesecev do 15 let in 3 mesece. To je približno od 7 do 15 leta. Vsi dvojčki so obiskovali normalno osnovno šolo v Ljubljani. Od rojstva dalje so živeli v mestu in pri svojih starših.

Pri analizi smo upoštevali samo globalni inteligentnostni količnik (IQ). Podrobnejše analize nismo delali. Naše rezultate želimo primerjati s podobnimi rezultati drugih avtorjev, ki so prav tako upoštevali le globalne poprečne dosežke dvojčkov na inteligentnostnih testih.

WISC, ki smo ga uporabili za preizkus inteligentnosti dvojčkov, ni standardiziran za naše razmere, temveč je le prilagojen. Vključuje 10 podtestov: 5 verbalnih in 5 neverbalnih. Na skupini normalnih šolskih otrok v Ljubljani je WISC uporabil I. Toličič v raziskavi »Vpliv nekaterih somatskih in socialnih činiteljev na otrokov duševni razvoj in na njegov uspeh v šoli«. Poprečni IQ za 94 otrok je bil 110,8. Ob testiranju so bili otroci stari približno od 11 do 12 let. Rezultate dvojčkov in nedvojčkov bomo tako lahko primerjali le deloma.

Rezultati in diskusija

a) Razvrstitev IQ dvojčkov po inteligenčnih stopnjah. Območje IQ za posamezne inteligenčne stopnje smo povzeli po klasifikaciji inteligenčnih stopenj po IQ za WISC v ZDA. Rezultate smo izrazili v frekvencah in odstotkih v tabeli 1.

Tabela 1: Razvrstitev IQ po inteligenčnih stopnjah.

Območje IQ	70—89	90—109	110—119	120—129	130 in več
frekvenca	6	86	47	20	13
odstotek	3,5	50,0	27,3	11,6	7,6

Največ IQ vrednosti se je uvrstilo v kategorijo poprečne inteligentnosti. Od poprečja navzdol smo zabeležili malo primerov, in to v kategoriji podpoprečne normalne inteligentnosti. Nižja vrednost od IQ = 80 se ni pojavila.

Omenimo naj le, da sta dva para dvojčkov od 105 evidentiranih bila usmerjena v posebno osnovno šolo in jih v naši raziskavi nismo zajeli. Od poprečne do najvišje stopnje inteligentnosti število IQ vrednosti primerno upada. Iz dobljenih rezultatov vidimo, da pri dvojčkih prav tako zasledimo vse stopnje intelektualne razvitosti kot pri nedvojčkih.

Razumljivo je, da se je od poprečja navzgor uvrstilo mnogo več podatkov (skupno 46,5 %) kot od poprečja navzdol. V naši raziskavi so namreč bili vključeni samo dvojčki iz normalnih osnovnih šol v Ljubljani. Če upoštevamo, da je poprečni IQ šolskih otrok na WISC v Ljubljani 110,8 dobimo približno enako število IQ vrednosti od tega poprečja navzgor in navzdol. V območju IQ od 100 do 119 se je uvrstilo 108 dvojčkov, v območju IQ 99 in manj 31, v območju IQ 120 in več pa 33 dvojčkov.

b) Aritmetična sredina IQ dvojčkov. Računali smo aritmetično sredino IQ za celotno skupino dvojčkov, za dvojčke enakega spola (dvojica dečkov in dvojice deklic) in za dvojčke različnega spola (dvojice deček-deklica). Rezultate smo prikazali v tabeli 2.

Tabela 2. Aritmetična sredina IQ dvojčkov, ki so bili stari ob testiranju od 7 do 15 let.

	Dvojčki enakega spola	Dvojčki različ. spola	Celotna skupina
poprečni IQ	108	113	109
število oseb	134	38	172

Pri dvojčkih enakega spola znaša poprečni IQ za 37 parov dečkov 109 in za 30 parov deklic 106. Pri dvojčkih različnega spola je poprečni IQ za 19 dečkov 114 in za 19 deklic 112.

Ker WISC pri nas ni standardiziran, bomo lahko primerjali rezultate dvojčkov samo z rezultati, ki jih je dobil I. Toličič na skupini otrok iz rednih osnovnih šol v Ljubljani. Otroci so bili stari ob testiranju približno od 11 do 12 let. Starost naše skupine dvojčkov pa variira približno od 7 do 15 let. Rezultati, ki jih je dobil R. Zazzo (1960) dokazujejo, da starost dvojčkov v veliki meri vpliva na poprečni IQ. Zato smo posebej opravili analizo rezultatov tistih dvojčkov, katerih starost je ob testiranju bila v mejah od 10 let in 7 mesecev do 12 let in 5 mesecev. To je približno od 11 do 12 let. V celotni skupini smo imeli 36 parov takih dvojčkov. Tudi zdaj smo računali podobno kot za skupino 86 parov dvojčkov, aritmetično sredino IQ za vseh 36 parov dvojčkov ter posebej za dvojčke enakega spola in za dvojčke različnega spola. Rezultate smo prikazali v tabeli 3.

Tabela 3: Aritmetična sredina IQ dvojčkov, ki so bili stari ob testiranju od 11 do 12 let.

	Dvojčki enakega spola	Dvojčki različ. spola	Celotna skupina
poprečni IQ	108	117	110
število oseb	60	12	72

Pri dvojčkih enakega spola je poprečni IQ za 19 parov dečkov 109 in za 11 parov deklic 106. Pri dvojčkih različnega spola je poprečni IQ za 6 dečkov 119 in za 6 deklic 115.

Če primerjamo poprečne rezultate celotne skupine dvojčkov, ki so ob testiranju bili stari približno od 7 do 15 let, in poprečne rezultate izbranih 36 parov dvojčkov, ki so ob testiranju bili stari približno od 11 do 12 let, vidimo, da so se pojavile manjše razlike med poprečnimi IQ vrednostmi, ki pa statistično niso pomembne. Zato lahko primerjamo tako rezultate celotne skupine kakor tudi rezultate izbranih 36 parov dvojčkov z rezultati nedvojčkov. Iz dobljenih podatkov vidimo, da so dosegli dvojčki v poprečju praktično enake rezultate kot nedvojčki. Poprečni IQ dvojčkov (109 in 110) je za malenkost nižji kot poprečni IQ nedvojčkov (110,8). Razlika pa statistično ni pomembna.

Iz rezultatov v tabeli 2 in tabeli 3 vidimo tudi, da so dosegli dvojčki enakega spola za nekaj točk nižji poprečni IQ (108) kot dvojčki različnega spola (113 in 117). Tudi R. Zazzo (1960) navaja, da je pri dvojčkih starih od 11 do 12 let poprečni IQ dvojčkov enakega spola 97, poprečni IQ dvojčkov različnega spola pa 102. Podobne rezultate je dobila R. Byrns (R. Zazzo, 1960). Avtorica je s Hemman-Helsonovim testom za mentalni razvoj anketirala 60 000 visokošolcev. Med temi je bilo 188 parov dvojčkov. Rezultati so bili izraženi v točkah. Mediana dvojčkov enakega spola je bila 39 točk, mediana dvojčkov različnega spola 47 točk, mediana nedvojčkov pa 50 točk.

Rezultate smo analizirali tudi glede na življenjske pogoje dvojčkov. Kot kriterij za določitev življenjskih pogojev smo upoštevali poklic oziroma izobrazbo očeta. Vsi dvojčki so od rojstva dalje živeli v mestu in pri svojih starših. Ločili smo dvojčke z ugodnejšimi življenjskimi pogoji, katerih oče ima srednjo, višjo ali visoko izobrazbo, in dvojčke z manj ugodnimi življenjskimi pogoji, katerih oče ima manj kot srednjo izobrazbo.

V celotni skupini smo imeli 32 parov dvojčkov, ki so izhajali iz družin z ugodnejšimi življenjskimi pogoji, in 54 parov dvojčkov, ki so izhajali iz družin z manj ugodnimi življenjskimi pogoji. Poprečni IQ dvojčkov iz ugodnejših življenjskih pogojev je 115, poprečni IQ dvojčkov iz manj ugodnih življenjskih pogojev pa 105.

V skupini izbranih 36 parov dvojčkov smo imeli 14 parov dvojčkov, ki izhajajo iz družin z ugodnejšimi življenjskimi pogoji, in 22 parov dvojčkov, ki izhajajo iz družin z manj ugodnimi življenjskimi pogoji. Poprečni IQ dvojčkov iz ugodnejših življenjskih pogojev je 113, poprečni IQ dvojčkov iz manj ugodnih življenjskih pogojev pa 108.

Iz navedenega vidimo, da življenjski pogoji, v katerih živijo dvojčki, vplivajo v veliki meri na njihovo uspešnost pri inteligentnostnih testih. Okolje pa je pomemben dejavnik pri razvoju človekove inteligentnosti sploh. Za ilustracijo naj navedemo podatke, ki smo jih dobili pri raziskavi »Vpliv strume na intelektualni razvoj otroka« (Doma V., 1959).

Z WISC smo preizkusili inteligentnost strumoznih in nestrumoznih šolskih otrok. Otroci so izhajali iz dveh relativno revnih in zaostalih področij Slovenije. Poprečni IQ za 52 nestrumoznih otrok je bil 85. Razlika med poprečnim IQ teh otrok in poprečnim IQ šolskih otrok iz Ljubljane (110,8) je približno 26 točk. To zelo nazorno pokaže, da tudi pri nedvojčkih dobimo velike razlike v poprečnih dosežkih na inteligentnostnih testih, če živijo v različnih življenjskih pogojih.

Iz dobljenih rezultatov lahko povzamemo, da so dvojčki na WISC dosegli v poprečju enake rezultate kot nedvojčki. Pri dvojčkih zasledimo vse stopnje intelektualne razvitosti. Znotraj para, to je med dvojčkoma, praviloma nismo

našli bistvenih razlik v IQ. V večini primerov sta oba dvojčka na isti stopnji intelektualne razvitosti. Med posameznimi pari najdemo seveda večje razlike v IQ. Zdi se, da na te razlike v veliki meri vplivajo možnosti, ki jih imajo dvojčki za razvoj. Dvojčki iz ugodnejših življenjskih pogojev so dosegli v poprečju višje rezultate na inteligentnostnem testu kot dvojčki iz manj ugodnih življenjskih pogojev. Znano je, da v splošnem življenjski pogoji pomembno vplivajo na razvoj intelektualnih sposobnosti in tudi na uspešnost pri inteligentnostnih testih. Omenimo naj še, da so dvojčki enakega spola dosegli v poprečju za nekaj točk nižje rezultate kot dvojčki različnega spola. Razlike statistično niso pomembne. Podobne tendence so ugotovili tudi drugi avtorji. Menimo, da vzrok za to ni v tem, ker sta otroka rojena kot dvojčka, temveč v tem, ker živita kot dvojčka. Za razvoj dvojčkov so namreč pomembni tudi psihosocialni odnosi, ki jih dvojčka razvijeta med seboj. To velja še posebno za dvojčke enakega spola in za enojajčne dvojčke. Dejstvo, da sta dvojčka zelo navezana drug na drugega, da nekako zadostujeta drug drugemu, vpliva na to, da iščeta manj stikov izven svoje »miniaturne družbe«. Dvojčka imata tako manj možnosti za pridobivanje izkušenj v širšem okolju. Zato je za vsestranski razvoj dvojčkov zelo pomembna pravilna vzgoja že od rojstva dalje.

LITERATURA:

1. Gedda, L.: Studio dei gemelli, Edizioni Crizzonte Medico, Roma, 1951.
2. Doma, V.: Vpliv strune na intelektualni razvoj otroka, diplomska naloga, Ljubljana, 1959.
3. Toličič, I.: Vpliv nekaterih somatskih in socialnih činiteljev na otrokov duševni razvoj in na njegov uspeh v šoli, Uspešnost učencev v šoli, DŽS, Ljubljana, 1970, str. 33—41.
4. Zazzo, R.: Les jumeaux le couple et la personne (II del, poglavje: Intelektualna inferiornost dvojčkov), Presses Universitaires de France, Paris, 1960.
5. Wechslerjev inteligentnostni test za otroke (WISC) in priročnik k Wechslerjevemu inteligentnostnemu testu za otroke.

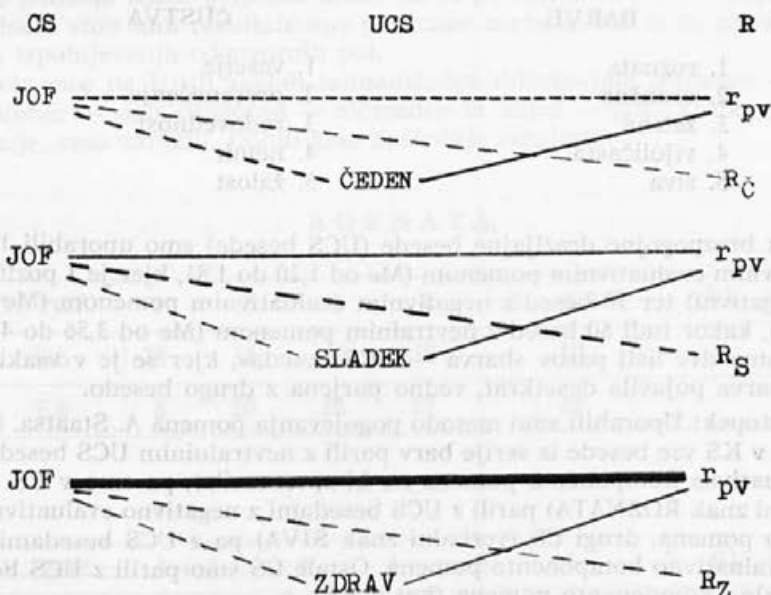
Spreminjanje sinestetičnega pomena znakov z asociacijami

Marko Polič

A. UVOD

Študije A. STAATIS-a in sodelavcev so pokazale, da lahko konotativne faktorje pomena, ki sta jih odkrila OSGOOD in SUCI, štejemo za implicitne mediirajoče odgovore, ki se lahko klasično pogojujejo. Ugotovitve se skladajo z Osgoodovo teorijo, ki pravi, da je pomenski odgovor, ki ga vzbudi znak kakšnega objekta, samo ločljivi del totalnega odgovora na ta objekt. Le-ta naj bi se povezal z znakom prek pogojevanja, medtem ko lahko ostale komponente totalnega odgovora vzbudi le objekt sam.

Avtorji so pomenski odgovor, ki ga vzbudi neka smiselna beseda, uspeli pogojiti na prezentirani nesmiselni zlog. V poprečju je bilo potrebnih osem pogojevalnih poskusov, da bi se v zadostni meri utrdila asociacija med nesmiselnim zlogom in pomenskim odgovorom. Da bi odstranili vpliv direktne asociacije med določeno besedo in nesmiselnim zlogom, so slednje parili z različnimi besedami, ki pa so vse imele določeno identično komponento pomena (npr. besede ČEDEN, ZDRAV in SLADEK imajo identično pozitivno vrednostno komponento pomena). Pri vsakem pogojevalnem poskusu se tako nesmiselni zlog pari z različno besedo, vendar pa bo vzbujena in asociirana z zlogom vedno ista komponenta pomenskega odgovora. To je shematično prikazano na spodnji sliki.

SLIKA 1

Nesmiselni zlog JOF je v tem primeru pogojni dražljaj (CS), smiselne besede pa brezpogojni dražljaj (UCS).

V tej študiji nas zanima spreminjanje sinestetičnega pomena znakov. Lahko bi dejali, da je sinestetični pomen nekega znaka v določeni značilni funkcionalni povezavi (katere narava je še dokaj nejasna) tega znaka z drugimi, da gre za povezavo določenih reprezentativnih posrednih procesov. Morda pa je to le termin več, s katerim označujemo to, kar smo imenovali tudi sinestezije, prečnomodalne zveze, korespondence ipd. Ta termin je le bolj določen — saj govori o pomenu — povezuje torej sinestezije s pomenom. Če pa gre res za pomen, gre tudi za odgovor, ki se bo zaradi učenja spremenil. Ker menimo, da sta konotativni in sinestetični pomen znakov tesno povezana, bomo poskušali ugotoviti, ali se s spremembo konotativnega (evaluativne komponente) spremeni tudi sinestetični pomen znakov, oziroma ali se bo z asociiranjem z besedami z določenim evaluativnim pomenom spremenila prečnomodalna zveza med členi paralelnih serij verbalnih znakov.

B. M E T O D A

Poskusne osebe: V eksperimentu je sodelovalo 56 poskusnih oseb, študentov I. letnika psihologije, ki jim je sodelovanje v eksperimentu sodilo med študijske obveznosti. Po slučaju so bile razdeljene v dve enaki skupini ($N = 28$), v kontrolno in v eksperimentalno.

Gradivo: Na osnovi ocen, dobljenih na lestvicah semantičnega diferenciala, smo izbrali dve seriji besed (barve in čustva, kjer so besede znotraj posamezne serije variirale od evaluativno pozitivnih do evaluativno negativnih), za katere smo z metodo vspejanja ugotovili, da se med seboj najbolje vežejo. To so bile naslednje besede:

BARVE	ČUSTVA
1. rožnata	1. veselje
2. oranžna	2. presenečenje
3. zelena	3. radovednost
4. vijoličasta	4. nemir
5. siva	5. žalost

Kot brezpogojne dražljajne besede (UCS besede) smo uporabili 10 besed s pozitivnim evaluativnim pomenom (Me od 1,20 do 1,81, kjer je 1 pozitivni pol in 7 negativni) ter 10 besed z negativnim evaluativnim pomenom (Me od 6,25 do 6,90), kakor tudi 80 besed z nevtralnim pomenom (Me od 3,56 do 4,43). Stavili smo dve listi parov »barva — UCS beseda«, kjer se je v vsaki od list vsaka barva pojavila desetkrat, vedno parjena z drugo besedo.

Postopek: Uporabili smo metodo pogojevanja pomena A. Staatsa. Medtem ko smo v KS vse besede iz serije barv parili z nevtralnim UCS besedami (da se evaluativna komponenta pomena ne bi spremenila), pa smo v ES prvi CS (verbalni znak ROŽNATA) parili z UCS besedami z negativno evaluativno komponento pomena, drugi CS (verbalni znak SIVA) pa z UCS besedami s pozitivno evaluativno komponento pomena. Ostale CS smo parili z UCS besedami z nevtralno komponento pomena (kot v KS).

Sam postopek pogojevanja je bil dokaj enostaven. Na zaslon smo približno 1 sek. projicirali diapozitiv z imenom barve, nato pa je eksperimentator izgovoril besedo iz liste, ki je bila v tem trenutku v paru s projiciranim ime-

nom barve. Poskusne osebe (eksperiment je bil skupinski) so jo enkrat glasno ponovile za njim, nato pa so jo morale potihoma ponavljati v sebi ter hkrati gledati na zaslon. Čas projiciranja posamezne besede je bil 5 sek., intervali med projekcijami pa 1 sek. Postopek je tekel toliko časa, dokler ni bila lista končana (torej 50 parjenj).

Spremembe v evaluativnem pomenu znakov (kontrola) smo ugotavljali s »semantičnim diferencialom«, spremembe v sinestetičnem pomenu pa z »metoda vsporejanja«. Slednjo je v svojih študijah razvil V. Pečjak.

Metoda vsporejanja je modificirana in kombinirana metoda klasičnega asociativnega poskusa in semantičnega diferenciala. Po tej metodi prezentiramo poskusni osebi dve seriji členov, ki jih mora parno povezati, tako kot se ji zdi, da si najboljše ustrezajo. Shematično je to prikazano na spodnji sliki:

SLIKA 2

C. R E Z U L T A T I

Rezultate 4 poskusnih oseb iz ES smo izločili, ker so pokazale (v odgovoru na vprašanje po končanem eksperimentu), da se zavedajo odnosa med določenimi UCS in CS besedami. S tem smo se hoteli izogniti temu, da bi spremembo pomena lahko pripisali temu, da se poskusne osebe zavedajo, za kaj gre. Izločili smo tudi rezultate ene poskusne osebe iz KS in to zaradi nepravilnega izpolnjevanja odgovornih pol.

Frekvence na štirih skalah semantičnega diferenciala (prijeten — neprijeten, dober — slab, dragocen — ničvreden in čeden — grd), ki merijo faktor evaluacije, smo združili. Dobili smo naslednje rezultate:

R O Z N A T A

EV. POZ.	1	2	3	4	5 + 6 + 7	EV. NEG.
KS	28	34	30	10	10	
ES	8	20	26	12	29	

S I V A

EV. POZ.	1 + 2	3	4	5	6	7	EV. NEG.
KS	5	7	22	25	33	20	
ES	13	7	16	19	23	18	

Pomembnost razlik med ES in KS smo preverili s χ^2 — testom.

$$\chi^2 = \frac{\sum f^2_i/f - N^2_1/N}{p_1(1 - p_1)}$$

$$\chi^2_{0,05}(4) = 9,49 \quad \chi^2_{0,05}(5) = 11,07$$

Dobljeni χ^2 za ROZNATA kaže na statistično pomembne razlike med KS in ES ($\chi^2 = 23,08$), χ^2 za SIVA pa je statistično nepomemben ($\chi^2 = 6,00$). Statistično so bile nepomembne tudi razlike za ostale tri člene iz te serije.

Z metodo vsporejanja smo dobili naslednje rezultate:

KS	Rožnata	Oranžna	Zelena	Vijolič.	Siva
Veselje	15	5	7	0	0
Presenečenje	5	14	6	2	0
Radovednost	5	5	9	6	2
Nemir	2	3	3	14	5
Žalost	0	0	2	5	20
ES					
Veselje	6	9	7	1	1
Presenečenje	8	6	3	7	0
Radovednost	3	6	8	7	0
Nemir	6	4	6	7	1
Žalost	1	0	0	1	22

S t testom za proporce smo testirali pomembnost razlik v korespondenčnih stikih (= funkcionalna zveza med dvema členoma iz različnih serij) med KS in ES.

$$t = (p_1 - p_2)/s_{p_1 - p_2}$$

$$t_{0,05}(49) = 2,01$$

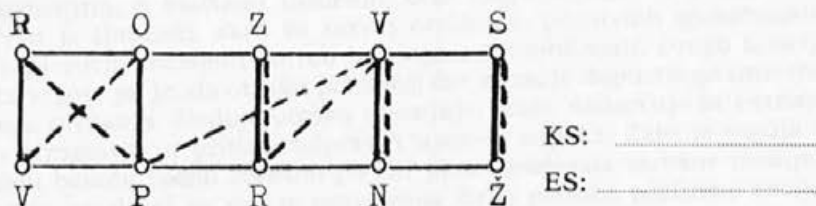
Statistično pomembna je samo razlika za stik ROZNATA—VESELJE, kjer je $t = 2,14$. Za vse ostale stike razlike med skupinama niso pomembne.

D. D I S K U S I J A

Za razliko od Staatisa, ki je pogojeval pomen nesmiselnim zlogom, smo v našem eksperimentu spreminjali pomen besedam, ki so ga že imele. Utrjenost danega pomena je bila najbrž tudi vzrok, da smo v spreminjanju pomena dosegli le polovičen uspeh. Le verbalnemu znaku ROZNATA smo uspeli spremeniti evaluativni pomen v negativni smeri, a stem se je spremenil tudi njegov sine-

stetični pomen. Nesignifikantnost razlik za nepogojevalne verbalne znake na semantičnem diferencialu kaže, da premik na evaluativni dimenziji za verbalni znak ROZNATA verjetno ni slučajen, temveč je rezultat pogojevanja.

Ce si ogledamo tiste stike med obema serijama, ki imajo največjo frekvenco, lahko opazimo (predvsem na pozitivnem delu obeh serij), da so se pod eksperimentalnimi pogoji ti stiki zamenjali oziroma spremenili. To nam kaže spodnja slika.

SLIKA 3

Stiki, dobljeni v ES, so tudi mnogo šibkejši, t.j. frekvenčni preskoki so sedaj mnogo manjši. Bolj kot nastanek novih je torej za spreminjanje sinestetičnega pomena značilno nekako »uničevanje« starih zvez. Medtem ko je pri spreminjanju konotativnega pomena prehod lahko zvezen (vsaj glede na instrument merjenja), ima v primeru sinestetičnega pomena subjekt omejeno možnost izbire za nove zveze. Ker gre vrhu vsega pri sinestetičnem pomenu verjetno še za vpliv drugih faktorjev in ne le evaluativnega, je razumljivo, da je kompleks zvez sedaj manj strukturiran.

Poskusili bomo sedaj povezati te ugotovitve z razlago nastanka korespondenc z asociativnim besednim učenjem, kot jo podaja Pečjak. Z učenjem smo spremenili konotativni pomen določenega verbalnega znaka (to je istočasno tudi pojav afektivne asimilacije) in s tem tudi njegov sinestetični pomen. Spremenili smo posredne procese in s tem sinestetični pomen, kar kaže, da gre tu res za neko izenačevanje teh procesov, da je torej tudi sinestetični pomen nek odgovor, ki je naučen.

VIRI:

1. PEČJAK VID: Korespondence med občutki ter med občutki in čustvi, Ljubljana 1965, doktorska disertacija.
2. STAATIS & STAATIS: Meaning Established by Classical Conditioning (v Anderson & Ausubel: Read. in the Psych. of Cognition, New York, 1965).
3. STAATIS & STAATIS: Effect of Number of Trials on the Language Conditioning of Meaning (v J. Gen. Psych. 1959, 61).

Permisivna in represivna vzgoja

dr. Milica Bergant

Vzgoja in oblikovanje otrokove osebnosti temeljita na rabi in prepletanju dveh temeljitih, a bistveno različnih, celo nasprotujočih si pedagoških sredstev. Prvo je ljubezen, skrb za razvoj otrokovih pozitivnih sposobnosti, upoštevanje njegovih socialnih potreb in njegove samobitnosti. Drugo temeljno izhodišče vzgoje pa je, da otroku privzgoji čut za meje dopustnega oziroma nedopustnega ravnanja. Slednje otroka utesnjuje, svari, nadzoruje in kaznuje ter skuša s strogostjo in pritiski odpraviti njegove napake. Zato je vzgoja v širšem smislu besede vedno sočasno po eni strani omejevala otrokov manipulativni prostor, po drugi pa mu je postopoma širila prostor pozitivne akcije, in sicer vse do njegove bolj ali manj izrazite osamosvojitve.

Vendar pa je bilo kombiniranje obeh poglavitnih vzgojnih sredstev v različnih časih in vzgojnih sistemih dokaj različno. Tudi dandanes še ni jasno določeno. Nasprotno celo močno problematično je.

Ne glede na to se je času za tisto vzgojno usmerjenost, v kateri prevladujejo predvsem pozitivni vzgojni ukrepi v pedagoški teoriji, uveljavilo ime *permisivna pedagogika* (*permission* = dovoljenje, svoboda) za usmeritev, ki poudarja in uporablja pretežno negativna vzgojna sredstva, prepovedi in omejitve, pa ime *represivna pedagogika* (*repression* = pritisk, nasilje).

Kaj vse je vplivalo na to, da se je tehnična nagibala zdaj bolj v prid permisivne, zdaj represivne pedagogike? Vsaj nekatere največje uteži te pedagoške tehnice so nam danes dokaj jasne. Vzgojne metode so bile vedno v mnogočem odvisne od vzgojnih ciljev, ki so izražali družbeno zaželeno človekovo osebnost in lastnosti. Če je bil družbeni ideal pasiven, vdan in poslušen človek, ki se je bal avtoritete ali težil k askezi, se je vzgoja nagibala k represivnim vzgojnim ukrepom. Kadar pa so bile zaželeni in cenjene take lastnosti, kot so veselje do življenja, dejavna samostojnost in izvirna ustvarjalnost, se je vzgojni stil prevesil k permisivni pedagogiki.

Vzgojni cilji in ustrezne metode so vedno pedagoški odsev širšega družbenega in kulturnega dogajanja. Kadar so v družbi vladale politične razmere, ki so temeljile na nasilju, brezpravju posameznika, se je politični pritisk tudi v pedagogiki izražal s poudarjanjem represije. In obratno. Seveda v življenju, posebno v razrednih družbah, nikdar ni bilo samo ene pedagogike, temveč so se pedagoški stili prilagajali interesom in idealom razredov in se medsebojno trli.

So pa še nekatere druge posebnosti. Če je tok družbenega življenja počasen, dogmatičen in kultura navzven zaprta, potem občutita družba in kultura sebe kot nekaj »popolnega«, kar ni treba naprej razvijati in spreminjati. Tedaj prevladujejo represivne metode, saj si prizadevajo vzgojiti »vrednega in spoštljivega dediča starih tradicij«.

Družbe pa, ki žele pospešiti svoj razvoj, cenijo do neke mere kritičnega in svobodno ustvarjalnega človeka. To pa zahteva drugačen stil vzgoje, ki otroka in odraslega veliko manj utesnjuje.

Socialna antropologija je ob študiju primitivnih kultur odkrivala kaj zanimiva dejstva tudi za sociologijo in pedagogiko. Kulture bojevitih in okrutnih plemen so vedno uporabljale izrazito represivne ukrepe že od rane otrokove

starosti naprej. Miroljubna plemena pa so svoje otroke močno »razvajala«, vsaj za evropske pojme.

Tako razumemo, da so za stil vzgoje odločilne tudi take zgodovinske okoliščine, kot so neprestane vojne, nemiri, pomanjkanja itd. Te sprožijo v ljudeh strah, nasilje, maščevalnost, nezaupanje, kar takoj vpliva na porast represivnih vzgojnih metod.

Na vzgojni slog vpliva v dokaj veliki meri tudi vzgojna tradicija, posebno če se je lahko zakoreninila v dolgih stoletjih. Ta je še posebno vidna na področju družinske vzgoje.

Pretežna uporaba pozitivnih ali negativnih vzgojnih ukrepov je odvisna tudi od razvitosti pedagoške teorije in njegovega vpliva na pedagoško življenjsko prakso. Če postavljamo pred otroka večje življenjske zahteve in smo slabo pedagoško ter psihološko izobraženi, potem so tehnike represivne pedagogike najlažje, njena sredstva, kot so palica, trda roka, grožnje, prepovedi ter grozeč glas, pa najbližje pri roki. Pri visokih življenjskih aspiracijah in zahtevnih vzgojno-izobraževalnih ciljih terja permissivni vzgojni slog precejšnje pedagoško in socialno-psihološko znanje, poleg poznavanja teorije pa tudi razvitost in spretnost v uporabi najrazličnejših novih tehnik permissivnega vzgajanja. Seveda je potrebna tudi pripravljenost pedagoške prakse, da sprejema nove vplive in se spušča v pedagoško eksperimentiranje in iskanje novih oblik.

Ta zadnja misel izhaja iz dejstva, ki se je pokazalo vsaj v evropskem pedagoškem prostoru, da je bila pedagoška teorija tista, ki se je po navadi bolj nagibala k permissivnim oblikam vzgoje in da je pedagoška praksa bila bolj »represivna«.

To dejstvo je prineslo tudi očitek praktikov pedagoški teoriji, češ da je izmišljanje novih pedagoških idej lažje kot pa njihovo uresničevanje.

Ne glede na to je že samo dejstvo, da je na nekem pomembnem vzgojnem področju, kot je oblikovanje in socializacija osebnosti, potrebno uporabljati dvoje med seboj tako različnih metod in sredstev ter da ni mogoče niti v teoriji ali praksi vzgoje natančno razmejiti in določiti obsega teh dveh metod, dovolj velik kamen spotike za nastanek boja in dovolj velik vzrok za najrazličnejša tovrstna pedagoška nasprotovanja in razmah različnih teoretičnih zamisli. Če pa k temu prištejemo še vrsto pospešujočih družbenih dejavnikov, ki smo jih našteali poprej, kot so npr. zgodovinski, politično-kulturni, revolucionarni, tradicionalni, in drugi vplivi, ki so razpihovali in podpirali ta pedagoški boj mnenj, potem ni čudno, da se je v Evropi od konca srednjega veka naprej začela na pedagoškem področju prava pedagoška vojna med tema dvema različnima konceptoma, boj med permissivno ter represivno pedagogiko, čeprav ju takrat še niso tako imenovali. Boj ni potekal enakomerno, pač pa so bili zanj značilni nekateri občasni prodori permissivne pedagogike, kjer se je po navadi pedagoška revolucija povezovala po mnogih indirektnih poteh z dinamičnimi in revolucionarnimi socialno-kulturnimi prelomnimi obdobji. Tem prodorom so sledili v zgodovini pedagogike umiki, večkrat je tudi v teoriji začelo začasno prevladovati mnenje v korist represivne pedagogike. To je bilo znamenje, da je bila akutna pedagoška revolucija končana in da je bila permissivna pedagogika potisnjena v obrambo. Bila pa ni skoraj nikoli popolnoma zatrta, temveč si je nabirala novih moči. Učila se je iz svojih preteklih napak in budno izbrala nova orožja, ki si jih je kovala iz novih spoznanj na področju različnih družbenih-antropoloških ved, ter iz novih trdovratnih poizkusov, da bi svoja teoretična stališča prenašala tudi v pedagoško prakso.

V evropski zgodovini pedagogike lahko doslej ugotovimo troje takih izrazitih prodorov permissivne pedagogike. Prvo se je začelo vzporedno z renesančnim gibanjem in se je povezovalo z idejami humanizma. Drugi odpor je sprožila pomožna veja pedagogike, mlada, razvijajoča se mladinska psihologija v obliki tako imenovanega mladinoslovnega gibanja med obema vojnoma. Še bolj kot prvo gibanje permissivne pedagogike se je nagibalo k nekaterim ekstremnim stališčem.

Tretja pedagoška revolucija ali ponovni prodor permissivne pedagogike se je začel v pedagogiki dobro desetletje po koncu druge svetovne vojne.

Ta pedagoška revolucija prihaja k nam z veliko zamudo. Prodor ideje samoupravljanja, ki je prineslo k nam tudi že vrsto reformnih posegov in nov demokratičen slog dela, pa pritiska v zadnjem času tudi na šolstvo in vrsto šolsko-upravnih institucij. Eden teh dejavnikov, ki pritiskajo v smeri permissivnega vzgajanja niso več učiteljske organizacije, kot je bilo to v nekdanjih pedagoških gibanjih, temveč je to mladina in njene organizacije.

Zgodovinsko in strokovno razumljivo je, da so se ti trije prodori permissivne pedagogike pojavljali in se razvijali v različnih družbenih okoliščinah in so se zato bojevali z različnimi idejnimi in strokovnimi argumenti ter orožji.

Da bomo lažje razumeli nova izhodišča in tudi spremenjena načela sedanjega gibanja za permissivno pedagogiko, si moramo vsaj nekoliko ogledati vzroke ter razloge družbene in strokovne narave, ki so povzročili, da so bila vsaj v Evropi poprejšnja gibanja za permissivno pedagogiko relativno hitro potisnjena na obrambne položaje.

Vsaj v evropskem prostoru so naletela vsa dosedanja gibanja za permissivno pedagogiko na izredno močno v stoletjih zakoreninjeno tradicijo fevdalne represivne pedagogike. Represivni vzgojni slog so tudi kasneje veliko uporabljali ne le na področju družinske vzgoje, temveč se je s povezanostjo šole, državnih oblasti in cerkve močno zakoreninilo tudi v šolah. Posebno katoliška cerkev in verska združenja učiteljev pa tudi nekatere politične smeri pedagogov so bile izraziti predstavniki teoretičnih stališč represivnega vzgojnega mišljenja, medtem ko je v severni Evropi, kjer vlada protestantska vera, manj odpora do oblik permissivnega vzgajanja.

Odkod trdovraten vpliv fevdalne represivne pedagogike, ki sega prav do današnjih dni?

Fevdalna pedagogika je do najmanjših podrobnosti izdelala pedagoško teorijo in prakso represivne pedagogike, ki je bila v takratnem času izredno vzgojno učinkovita. Dosegala je množično fevdalne vzgojne cilje. Skrivnost teh pedagoških uspehov je bila v tesni povezanosti in enotnosti funkcionalnega ter internacionalnega vzgojnega področja; to pomeni, da so načrtno vzgojno delo podpirale tudi vse druge fevdalne družbene institucije s svojo ureditvijo in idejno vsebino, tako tudi družina. Na patriarhalni avtoriteti, kateri je svojo moč podeljevala božja avtoriteta (saj je bila avtoriteta oblasti — kralja in patriarha v družini dana od boga, Cerkve), je bil do podrobnosti utemeljen ves preostali družbeno-razredni sistem.

Brezpraven in suženjski ni bil samo položaj tlačanov, ampak tudi položaj žene v družini in položaj otrok, utemeljevali pa so ga z »božjo voljo«. Ter družbeni strukturi so po vsebini ustrezali v onostranstvo usmerjeni in asketični vzgojni cilji, ki so ljudi od najnežnejše mladosti navajali k ponižnosti, vdanosti v usodo, potrpežljivi pokorščini oblastem ter k slepi veri v dogmatični cerkveni in posvetni sistem. Nujnost represivne vzgoje, kjer so v središču metod kraljevale telesne kazni, omejevanje človekovih potreb in želja ter

drugi asketski ukrepi, so teoretično utemeljevali z dogmo o prirojeni človekovi slabi naravi kot posledici izvirnega greha.

V fevdalni ureditvi pa z represijo niso pritiskali le na otroke, temveč tudi na odrasle. To nam kažejo stara pravila javnega reda v vaških naselbinah, ki so veljala še v začetku 19. stoletja. Obsegala so dolg register groženj z vsemi mogočimi telesnimi kaznimi, kot so npr. linčanje in izpostavljanje ob sramotnem stebru, obešanje kamna za vrat, tek skozi palice itd. Take kazni so grozile majhnim tatovom, pa tudi nezakonskim materam in vsem ljudem, ki bi kakorkoli žalili ali se uprli patriarhalnim oblastem. V Evropi smo šele leta 1800 odpravili javne smrtne kazni z grozovitim mučenjem, ki naj bi bile v opomin in vzgojo množicam preprostih ljudi in vsem tistim, ki bi si upali heretično, to je samostojno misliti, kaj šele ravnati.

Da taki kaznovalni postopki in »eksemplarična« vzgoja množic ter mladine seveda niso samo pozabljeni davni spomini na preboljeno nehumano preteklost, nam kažejo nedavni dogodki v drugi svetovni vojni in tudi sedanjih vojnah (na Koreji, v Vietnamu in drugod), ko so osvajalci obnovili in množično uporabili vrsto srednjeveških kazni in javnih eksekucij ter množičnih pomorov ter si izmislili nova tehnična sredstva za zastraševanje ter množično uničevanje ljudi in narodov.

Prav tako je bila okrutno represivna vzgoja otrok v fevdalni patriarhalni družini in se je prenašala tudi še naprej, še davno po propadu fevdalnega sistema. Absolutna oblast družinskega poglavarja, ki je zahtevala slepo poslušnost otrok, se je lahko vzdrževala le z ostrimi vzgojno-represivnimi ukrepi. To je bilo lahko, saj otrok v družini ni imel zagotovljenih nobenih pravic in so ga imeli za lastnino staršev. Res da ga starši niso smeli ubiti, so ga pa lahko ne-kaznovano tako slabo oskrbovali ter ostro kaznovali, da je od tega otrok telesno propadel. Splošno upeljana in tudi socialno potrjena praksa je bila, da so ubožnejši sloji svoje mnogoštevilne otroke prodali za majhno odškodnino, za delo bogatejšim ljudem in namesto njih prejemale letno plačo. Tudi že večji in močnejši otroci se niso mogli upreti takim tiranskim družinskim razmeram in se oddaljiti od družine, saj posameznik ni užival nobene pravne zaščite. Marsikatera žalostna praksa okrutnih represivnih družinskih odnosov iz fevdalnih časov se je v družinski mentaliteti ohranila do danes. Tudi naš pravni družinski kodeks kljub večji zaščiti posameznikov še vse premalo varuje otroka pred samovoljnimi ali okrutnim ravnanjem staršev.

Stoletja vzgoje otrok in odraslih z okrutnimi kaznimi, grožnjami in pritiski, z vzgojo k slepi poslušnosti in pokorščin in slepemu spoštovanju avtoritet so zakoreninila v ljudeh skoraj podzavestni strah in negotovost. Tudi potem, ko so polagoma odpravljali najbolj okrutne kazni in dajali ljudem več osebnih in političnih pravic, se niso mogli znebiti občutka, da brez telesnih kazni in drugih ostrih represij ne moremo uspešno vzgajati otrok ter usmerjati ljudi. Praksa fevdalne vzgoje, ki je vladala tisočletja, je bila tako množična in trda, da se je globoko v podzavesti ljudi zakoreninilo prepričanje, da so globine človekove narave slabe in nevarne in da je zato potrebno otroka predvsem zavirati, dresirati, kaznovati in nadzorovati. Le tako da je mogoče v otrokovem razvoju spraviti temne sile njegove narave pod kontrolo in nadzorstvo.

Ob vsej tej globoko zakoreninjeni in tisočletja prakticirani tradiciji represivne pedagogike v Evropi tudi ni brez pomena to, da je bila Evropa tisočletja središče in prizorišče vseh mogočih osvajalskih, verskih, nacionalnih bitk in dveh svetovnih vojn. Ti spopadi so nosili s seboj nasilje, fanatično miselnost, pomanjkanje, maščevalne in druge represivne tendence, sumničenja,

skratka psihološko ozračje, ki ni prav primerno za permissivno, bolj razumevalno in svobodnejše vzgajanje otrok.

Prvi prodor permissivne vzgoje v dobi renesanse in v obliki humanističnega pedagoškega gibanja, ki se je bolj v teoriji kot v praksi uprlo represivni pedagogiki, ni moglo roditi naenkrat veliko učinkov. Ni se dotaknilo vzgoje množic, pač pa je vsaj nekoliko vplivalo na preosnovno vsebine srednjih šol in nekaterih univerz. Naredilo je sicer prvo večjo razpoko v doslej gladki teoretični stavbi fevdalne represivne pedagogike; razpoko, ki je ni bilo več mogoče zakriti ter popraviti in ki se je v nadaljnjih stoletjih v pedagogiki vedno bolj širila. Pedagogi humanisti so sicer v svojih spisih izdelali najostrejšo kritiko fevdalne represivne pedagogike in njenih posledic za vzgojo otroka. Če pa bi imeli možnost, da bi lahko v širokem obsegu reformirali vzgojno prakso, pa bi bili najbrž v veliki zadregi. Praksa pedagoškega permissivnega vzgajanja je bila šele komaj nakazana, njena sredstva in metode so bile še nepreizkušene in jih ni bilo mogoče strniti v sistem vzgoje na različnih stopnjah otrokovega razvoja. Iz odpora do fevdalne pedagoške teorije, ki je trdila, da je otrok po naravi slab, so vneto zagovarjali mnenje, da je otrok po naravi dober in popoln; mnenje, ki je prav tako enostransko in napačno kot prva trditev. Bilo pa je pomembno, da so vzgojni cilj razglasili vsestransko razvito, močno osebnost, ki bo ponosna, samostojna in svobodna.

Prvi izrazitejši prodor permissivne pedagogike je minil brez večjih posledic za pedagoško prakso, vendar je tako široko zasejal seme permissivnih vzgojnih misli in kritičnosti, da jih ni bilo mogoče več pregnati iz razvijačnega se pedagoške teorije. Vsa nadaljnja izrazitejša pedagoško-reformna gibanja, ki so dostikrat povezana z delom in življenjem pedagoških klasikov, so to misel nadaljevala. Pedagoška romantika, ki so jo predstavljali Pestalozzi, Fröbel in Rousseau, je poudarila velik pomen toplih čustvenih odnosov na vzgojnem področju, misel, ki jo je kasneje iz pedagogike prevzela psihoterapija. Rousseau je poudaril velik pomen vzgoje, ki mora izhajati iz otrokovih posebnosti in njegove individualnosti. Pa tudi gibanje pedagoškega realizma in prosvetljenstva, ki je bilo usmerjeno predvsem k osnovnim šolam, torej k intelektualnemu razvijanju in osamosvajanju množic, je bilo v nasprotju s cilji in prakso fevdalne pedagogike. Pedagoško gibanje — v Evropi med obema vojnama imenovano delovna šola — je prispevalo k realizaciji permissivne vzgoje z iskanjem novih metod iz vrste psiholoških motivov, kamor bi naslonili čimbolj samostojno delo otrok v šoli. Zato so bila vsa ta gibanja v več ali manj izrazitem sporu s fevdalno pedagogiko, ki je bila še vedno razširjena v šolski praksi in družini. Tako se je polagoma kopičila vrsta novih praktičnih vzgojnih prijemov in postopkov, ki bi jih lahko imenovali permissivne.

Drugi frontalni prodor permissivne pedagogike, ki je nastopil spet v obliki strnjenega in organiziranega pedagoškega gibanja med obema vojnama, je imel to posebnost, da se je razvil iz pomožne pedagoške veje — mladinske psihologije. Zato se je to novo gibanje imenovalo mladinoslovno, in je nato strnilo in razširilo svoje gibanje v pravo »pedagoško« oziroma »antipedagoško« fronto. Nosilci tega gibanja so bili psihologi in učitelji, organizirani v učiteljskih organizacijah. Niso nastopali samo z ostro kritiko še vedno močne fevdalne vzgojne prakse, temveč so zašli tudi v ekstreme in napadali tudi osnove pedagoškega dela. Ne samo da so (kot renesančni pedagogi) trdili, da je otrokova narava apriora dobra in popolna, temveč so to stališče utemeljevali tudi s teorijo otrokovega biološkega »samorazvoja«. Verjeli so, da že v otrokovi naravi leže interesi, prirojeni nagoni po aktivnosti in druge težnje, ki v primernem okolju privedejo do otrokovega najboljšega razvoja, do njegovega

samouresničevanja. Vpliv okolja so dopuščali le v tem smislu, da otroka hranijo, tako kot vrtnar zaliva rastlino, ki pa se nato razvija sama naprej. Vzgojo kot zavestno in načrtno ter k določenemu cilju, h kulturnemu življenju usmerjeno socializacijo otroka so odklanjali kot nasilje nad otrokovo naravo.

Vzgojo so v bistvu enačili s psihološkim delom, saj so zahtevali, naj vzgojitelj otroka samo opazuje, preučuje in naj streže njegovim prirojenim potrebam. Najboljša vzgoja bi bila po njihovem mnenju tista, ki je sploh ne bi bilo in bi bilo vse prepuščeno otroku samemu. Taka teoretična stališča so vodila v praksi v vzgojnoanarhične pojave in v tako imenovani vzgojni sistem laissez-faire. Poleg tega pa so bila teoretična izhodišča o otrokovem biološkem samorazvoju popolnoma napačna in so v praksi vodila v vzgojno zanemarjenost in osebno ne razvitost. Uvajanje otroka v kulturo, ki ga obdaja, je namreč ukrep, ki je na sredi med permissivnimi in represivnimi vzgojnimi prijemi. Na eni strani sili otroka v določen kulturni sistem, po drugi strani pa je to edini način, da razvija otrokove potencialne dispozicije v sposobnosti. Otrok prinese namreč s seboj na svet le dispozicije. Te dispozicije pa se ne razvijajo same po sebi po biološki poti, temveč le v aktivnem stiku s kulturo, ki te dispozicije razvija v sposobnosti, ko se otrok uči vsebine določene kulturne dejavnosti. Brez stika s kulturo torej ni otrokovega osebnostnega razvoja in razvoja njegovih raznovrstnih sposobnosti, ki bi mu tudi omogočale razvoj individualnosti.

Kljub napačnim izhodiščem, ki jih je kot »znanstvena« prinašala mlada razvojna psihologija, so bili ti temelji nove svobodne šole delno sprejeti v prakso razvitejših ameriških šol, saj Amerika ni nikdar bolehala za tako trdovratno tradicijo fevdalne represivne pedagogike. Važno pa je bilo tudi to, da je to gibanje preizkusilo vrsto novih aktivnih metod dela z učenci v obliki poizkusov samoupravljanja učencev in večje iniciativnosti ter sproščenosti gojenca v učnem procesu. Tudi v Evropi so bile tačas telesne kazni v šolah dokončno prepovedane. Zelo si je med tem časom prizadevala tudi psihoanalitična smer (nastala je pod popularnim imenom duševna higiena), da bi spremenila represivno-avtoritativne vzorce družinskega vzgajanja. Tudi teoretično je izdelala nov, permissiven način nege in socializacije majhnih otrok in je tako močno pospešila razvoj predšolske pedagogike.

Ker pa so bile družbene vede v Ameriki tudi empirično usmerjene, so počasi ugotavljali praktične posledice »nove« dejavnosti. Posledice so bile v mnogočem slabe. Tako so morali tudi s pomočjo novih družbenih ved (npr. socialne antropologije ter dinamične teorije razvoja osebnosti, ki jo je razvila psihoanaliza) spremeniti v razvojno psihologijo in v pedagogiko uvedena napačna izhodišča te permissivne smeri.

Poglavitna teoretična stališča in trditve mladinoslovja so v Ameriki revdirali sredi druge svetovne vojne. Po koncu vojne, ko so bila gibanja za »novo svobodno šolo« v Evropi že zamrla zaradi vojnih okoliščin, je ta revizija prinesla bistvene popravke, ki so omogočali nadaljnje premike permissivne pedagogike na čisto drugačna teoretična izhodišča. Zdaj ni šlo več za to, ali na vzgojnem področju priznavamo vzgojne cilje ali ne, temveč za to, kakšne vzgojne cilje zasledujemo v vzgojnem delu.

Ni šlo več za to, ali smemo na področju moralne vzgoje otroka omejevati, temveč za to, kako ozke ali široke meje postavljamo pred otroka v procesu socializacije. Ni šlo več niti za to, ali imamo pravico otroka kaznovati, temveč zato, kako in kolikokrat ga kaznujemo. Kazen naj ne bo več sredstvo dresira-

nja, temveč le eno izmed drugih sredstev, ki utrjujejo razvoj odgovornosti do sebe in drugih.

Ni šlo več zato, da bi otroka prisiljevali, da bi poslušano zasledoval naše izobrazbeno-vzgojne cilje, temveč da bi ga motivirali in aktivirali, da bi bil sposoben zasledovati dolgoročnejshe in zahtevnejše življenjske cilje.

Ni šlo več zato, ali smemo otroku posredovati kulturne vsebine, saj brez tega ne moremo razvijati njegovih sposobnosti in človeških kvalitiet. Šlo je za to, s kakšnim namenom bomo delali: ali bomo otroka pasivno konformirali z danim kulturno-socialnim stanjem ali pa bomo v njem razvijali tudi kritičnost in ustvarjalnost do vseh področij življenja.

Ni šlo več zato, da bi fanatično trdili, da je otrokova narava idealna in da ne potrebuje vzgoje ter vodenja in načrtnega razvijanja. Šlo je za to, da bi spoznali, da otrokova dobra narava ni biološki produkt, temveč posledica vzgojnih prizadevanj in družbenih okoliščin uspešne socializacije. Empirična preučevanja so dokazala, da vodi do iztirjene osebnosti prav tako brutalna in represivna vzgoja kot tudi preveč popustljiva, laissez-faire vzgoja.

Ni šlo več za to, da bi bila v vzgojnem in izobraževalnem procesu otrok in njegov vzgojitelj enaka ali da bi se učitelj celo podrejal otroku. Pač pa zato, da bi bila oba, učenec in vzgojitelj, enakopravna v osnovnih človeških pravicah, ko gre za njihove medsebojne odnose.

To so bila že kvalitetno spremenjena stališča gibanja permissivne pedagogike, ki niso bila več »mladinoslovna«, temveč so ustvarila kvalitetne premike tega gibanja. Vse to je dajalo v povojnem času novo podlago za nadaljnje gibanje permissivne pedagogike, ki pa je v Evropi v vojnem času razen v Angliji in nekaterih centrih na severu čisto uplahnilo.

II.

Očitno je, da prvo povojno desetletje ni bilo prav primerno za široka reformna gibanja na področju pedagogike in šolstva. Mnoge evropske države so po vojni obnovile svoje šolske sisteme in jih po organizacijski strani hotele z nekaterimi reformami približati enotni šolski organizaciji. Nemčija je npr. obnovila star šolski sistem izpred Hitlerjevih časov. Notranje šolsko življenje je potekalo po starih avtoritativnih vzorcih in metodah, kolikor ni nekdanje gibanje delovne šole pustilo nekaj pozitivnih sledov v obliki večje aktivnosti učencev in nekaterih aktivnejših, modernejših učnih metod. V Evropi se je kazala utrujenost tudi na pedagoškem področju: med učitelji in drugimi pedagogi ni bilo nobenega obsežnejšega pedagoškega gibanja, pa tudi mladina je kazala znamenja postopne apolitizacije. Umikala se je iz mladinskih organizacij in se celo v prostem času izogibala vseh organizacijsko trdnjih oblik. Na vzhodu je bila pedagogika podrejena politiki in je morala slediti njenim parolam in direktivam. Tradicija izvirne pedagoške misli, kot je bil npr. Makarenkov vzgojni sistem, se v praksi ni nadaljevala in je bila potisnjena med klasično pedagoško literaturo.

Po dobrem desetletju pedagoškega premirja pa so se jeli kazati novi znaki oživljanja pedagoško-reformnega področja. To je sledilo naraščajoči politični nelagodnosti, ki se je širila v evropskem in ameriškem prostoru in se je izrazila predvsem v nemiru mladih in v zaostrenih generacijskih konfliktih. Nelagodnosti ni sprožila samo nova povojna imperialistična delitev sveta med dve svetovni supersili in stopnjevanje hladne vojne, kar je nakazalo možnosti za nove svetovne spore. Evropa je namreč v tem času doživela tudi drugo teh-

nološko revolucijo, na obzorju pa se je nakazovala že nova, tretja tehnološka revolucija. To je prineslo sicer doslej nesluteno splošno blaginjo, ni pa preprečilo nemira, posebno med mladimi generacijami. Izredna dinamika tehničnega napredka se namreč ni izkoriščala samo za višji standard (to le v manjšem obsegu), temveč predvsem za stopnjevanje oboroževanja, ki je začelo uvrščati v svoj vojaški arzenal tudi taka sredstva, ki bi lahko uničila vse človeštvo. Sociologi so začeli opozarjati, da postaja sodobni dinamični tehnološki in znanstveni napredek, ki divja neusklajeno s potrebami človeka in družbe, vedno nevarnejši. Nevaren zato, ker se razvija v preozkih družbenih okvirih, in res so bili družbeni okviri življenja v Evropi izredno majhni, soočeni s tehničnim napredkom in novimi materialnimi možnostmi. To so boleče občutile posebno mlade generacije. Splošnemu dvigu standarda ni sledil tako širok razmah in razvoj šolstva, ki bi ustrezal potrebam mladih po modernem izobraževanju. Zaostajalo je tudi zdravstvo, socialno področje in pomoč nerazvitim. Ves povojni čas so se reakcionarni progi uspešno upirali temeljitejši preosnovi družine in uničenju družinskega patriarhata. Vsesplošno je zaostajalo rodbinsko pravo. Pravni sistem je temeljil bolj na starih patriarhalno-fevdalnih odnosih in zastarelih pojmovanjih, ki jih je ustvaril začetek kapitalizma, kot pa na sodobnih družbenih odnosih in političnih pravicah človeka. Družbene institucije so poslovale leno, zastarelo in v njih se je širila korupcija.

Proti vsem tem anomalijam, pa tudi proti zastarelim oblikam in odnosom v šolstvu, ki je še vedno slonelo na avtoritativni poziciji vzgojiteljev ter na pokorščini in poslušnosti mladih, je dobro desetletje po koncu vojne nastopilo protestno gibanje mladine, ki je dobilo marsikje zelo ostre oblike. V Nemčiji in Franciji, ki sta že po stari zgodovinski tradiciji najbolj gojili kult poslušnosti in kult avtoritete tudi na univerzah in ki sta imeli dokaj okostenelo šolstvo, so na univerzah in srednjih šolah izbruhnili taki nemiri, da so pretresli temelje državne ureditve. Sele zdaj je postalo očitno, kako je vera v avtoritete, ki jih je že močno omajal propad »führerskih« sistemov v drugi svetovni vojni, dopolnil pa še razkrinkani kult osebnosti, ki ga je gojil stalinizem, vsesplošno opešala ne samo pri mladini, ampak tudi v množicah preprostejših ljudi. Zahtevali so odpravo vseh iracionalnih, napredek ovirajočih mitov, podvomili so o vseh trditvah in avtoritetah, ki ne temelje na sprejemljivih intelektualnih merilih. Sredi vsega tega dogajanja nista mogla ostati neprizadeta tudi šolstvo in pedagogika.

V Nemčiji, na Švedskem in v Angliji so ob univerzah ustanovili pedagoška središča, ki si temeljiteje prizadevajo reformirati šolstvo v smeri permissivnega vzgajanja. Obrnila so se najprej k reformi vzgojnih in izobraževalnih ciljev, nato k reformi metod in k spremenjeni poziciji učitelja v odnosu do učenca. Notranjo vzgojno usmerjenost, ki je še vedno slonela na disciplinskih ukrepih, šablonski ureditvi pouka in vzgoje, na pokorščini ter pasivnem učenju, naj bi preobrnili v večjo samostojnost, kritičnost in ustvarjalnost učencev. Sola naj bi dvignila samozavest učencev, zavest o lastnih človeških pravicah, in jim razvezala ustvarjalno domišljijo za iskanje novih poti, ki naj bi pomagale reševati vrsto nerešenih gospodarskih, družbenih, političnih in znanstvenih vprašanj. Na vzgojnem in izobrazbenem področju naj bi šole dosegle večjo participacijo učencev pri doseganju teh ciljev.

Novo pojmovanje vzgojnih in izobraževalnih ciljev je razumljivo samo, če jih povežemo z izredno dinamiko družbe, ki se neprenehoma spreminja. Ni dovolj, da šola pripravlja mladino za sedanje življenje, da je h konformizmu nagnjena ustanova, ki goji v glavnem čednosti pasivnega prilagajajna seda-

njim razmeram v gospodarstvu, znanosti in družbi. Taka šola dela družbi slabe usluge, saj v dinamični, hitro razvijajoči se družbi v bistvu zavira napredek. Šola naj omogoča možnosti razvoja in naj zato zasleduje dolgoročne cilje. Pa tudi še potem je naloga šole pripravljati učence na to, da bodo lahko v prihodnosti spreminjali svoje zamisli, se nadalje izobraževali in spreminjali tudi same sebe.

Hartung Hentig postavlja v svojem futurološkem članku, v katerem želi koncipirati tendence razvoja v prihodnjih šolskih sistemih že na osnovi »splošne pameti«, novi šoli take nove izobrazbeno-vzgojne cilje:

1. šola mora mladino pripraviti do stalnega učenja, da bo vse življenje sposobna spreminjati sebe, svoje predstave in svoje vedenje;
2. omogočiti mora vsakemu človeku, da si pridobi smiselno upravičenost in jo zamenja za drugo, ko postane prva nesmiselna;
3. mladino mora usposobiti za odločnost, da se bo zavedala svoje odgovornosti in bo zahtevala odgovornost tudi od drugih. To pa vključuje sposobnosti kritike lastnih in družbenih potreb.

Šola se mora boriti, tako pravijo futurologi, proti duhovni in moralni ohromelosti, ravnodušnosti ljudi, ki izvira iz strahu, ter proti okostenelosti mišljenja, kar je kot bolezenska epidemija zajelo evropsko celino. Naloga šole tudi ni ta, da bi prikrivala nesmisle in težavnost življenja ter razdor med razglašeni pravicami človeka in odtujeno socialno prakso, temveč da jih v šoli osvetljuje in vzbuja voljo za njihovo reševanje.*

Novi pedagoško-reformni centri posvečajo veliko pozornost tudi izdelavi novih izobraževalno-vzgojnih metod, saj bi še tako idealno postavljeni cilji ostali brez velikega učinka, če jih ne bi znali uresničiti. Nove cilje je mogoče dosegati le z novimi izobraževalno-vzgojnimi prijemi, ki so drugačni od starih. Posebno še, ker je vzgojno delo z mladino vidno nazadovalo v zadnjih časih, odkar je nastopil pri mladih tako izrazit odpor do pozicijskih avtoritet. Delno so k novostim na področju izobraževanja v šoli prispevala že nova učno-tehnična sredstva, kot so televizija, programirano učenje, kompjuteri itd.; omogočila so večjo individualizacijo pouka, večjo samostojnost pri učenju in potisnila učitelja v vlogo svetovalca. Če pa bi šola preveč uporabljala ta nova učna sredstva, bi to pomenilo resno vzgojno nevarnost v obliki pretiranega individualizma (vsak učenec sedi zase v učni kabini) in slabše socializacije mladih. Pretirana uporaba teh učnih pripomočkov bi pomenila tudi šabloniziranje oblik mišljenja, saj onemogoča učencem, da bi iskali svoje, nekoliko drugačne miselne rešitve, kot jih predpisujejo programi, in jih imeli možnost prediskutirati.

Moderno življenje, ki ustvarja skrajno medsebojno odvisnost ljudi in prepletenost funkcij, pa zahteva nasprotno razvite sposobnosti skupnega dela, sodelovanja, medsebojne pomoči in skupnega odločanja. Ni več dovolj, da odloča in prevzema odgovornost en sam človek, drugi pa ga poslušajo. Novo življenje zahteva delo v skupinah, skupne analize, odločanje in skupno prevzemanje odgovornosti, večjo gibljivost celote in večjo samostojnost posameznih delov. Temu cilju pa na vzgojno-izobraževalnem področju ustrezajo nove metode pouka in vzgoje v obliki skupinskega dela, skupinskih pogovorov ter skupinske terapije in vodenja, kadar gre za reševanje težavnejših vzgojnih primerov; vse to v kombinaciji večjih in manjših skupin, ki so lahko sestavljene heterogeno ali homogeno. Ti novi prijemi, marsikje imenovani skupinska peda-

* Svet v času, ki prihaja, Državna založba 1971, Hentig: Solstvo in družbena reforma, str. 196.

gogika ali pa skupinsko vodenje, so v zadnjem desetletju podrobno izdelali socialni psihologi ob študiju notranje psihološke dinamike majhnih skupin, ki lahko doseže (namreč dinamika) izredno intenzivnost.

Če znamo to skupinsko dinamiko voditi, usmerjati v vzgojne namene, potem lahko skupine prevzamejo marsikatero za šolo in učitelje neprijetne dolžnosti kot so: discipliniranje učencev, kontrola nad izpolnjevanjem njihovih obveznosti, omejevanje nekaterih neprijetnih posameznikovih napak itd. Ker so te metode skupinskega dela in vplivanja najprej z uspehom uporabljali v psihoterapevtskem delu (npr. pri rehabilitaciji alkoholikov, kar je bilo dotlej malo uspešno delo), so se nekatera načela in prijemi psihoterapevtskega dela prenašali tudi v pedagoško delo in ga tako psihološko bogatili.

O skupinski pedagogiki in njeni uporabi na različnih področjih življenja (kot bomo videli-tudi v andragogiki) so danes napisane že obširne knjige, njena posebnost pa je ta, da se je ni mogoče učiti samo iz knjig, vsaj na začetni stopnji učenja ne. Vključiti se je treba v skupino in pod vodstvom strokovnjaka osebno doživljati različne situacije, ki jih ustvarja skupinska dinamika, in se jih učiti analizirati ter obvladovati. Tudi Makarenkov sistem je deloval na načelih skupinske dinamike, čeprav je bil izdelan bolj po organizacijski kot pa po psihološki strani in ga je postavil Makarenko v svojevrsten revolucionaren okvir (doseganja perspektivnih linij). Zanimivo je, da si z Makarenkovo izkušnjo sovjetska pedagogika v naslednjih razvojnih fazah ni znala več dosti pomagati.

Skupinska pedagogika in vodenje pa je danes ena izmed tistih metod, ki se je razširila tudi pri izobraževanju odraslih, posebno tam, kjer je treba spreminjati neustrezna stališča (vzgoja staršev) ali pa pripraviti ljudi na skupno delo in prevzemanje odgovornosti. Zato je danes razširjena metoda vzgoje vodilnih ljudi v gospodarstvu, kjer odločajo o važnih gospodarskih odločitvah skupine strokovnjakov, in ne več posameznik. Za to obliko in tehniko skupinskega vodenja je zanimanje tudi na znanstvenem področju, kjer se je začelo širiti skupinsko raziskovalno delo.

Oblike novega, skupinskega ali tudi horizontalnega vodenja (v nasprotju z nekdanjimi vertikalnimi strukturami) pa zahtevajo drugačno pozicijo direktorja v gospodarstvu ali pa učitelja v šoli. Posebno učiteljem je težko zapustiti nekdanjo zelo udobno pozicijsko avtoriteto, ki jo je pomenil kateder, in prevzeti novo, enakopravnejšo pozicijo med učenci v obliki sproščenega uspešnega voditelja. To zahteva, da učitelj sprejema pobude tudi od učencev, da koordinira skupaj zasnovane akcije, da vzbuja iniciativo gojencev, razdeljuje odgovornosti ter ne kritizira samo on, temveč je tudi sam sposoben sprejemati kritiko od učencev. Tako zasnovane oblike skupinskega vodenja so se izkazale na najrazličnejših področjih šolskega dela: ne samo pri pouku, planiranju akcij, temveč tudi pri vodenju prostega časa mladih (mladinski klubi) in razvijanju njihove samouprave. Zato mora sodobni učitelj poznati več tehnik dela v šoli in drugače metodično artikulirati šolski program; poleg frontalnega pouka, mora poznati tudi različne oblike individualnega dela z gojenci ter različne tehnike skupinskega vodenja in pouka. To pa zahteva obširnejše pedagoško in sociološko znanje in spremenjena stališča vzgojiteljev do svojega dela. Otresti se morajo predvsem šablonskih oblik dela v šoli in šablonskih medsebojnih odnosov, temelječih na »zunanji avtoriteti«, ki so jo dotlej izsiljevali z disciplinskimi ukrepi ali pa slabimi ocenami, ter se uveljaviti med učenci s svojimi strokovnimi in voditeljskimi sposobnostmi.

S temi novimi metodami pa seveda še ni izčrpana problematika sodobnih prizadevanj v okviru permisivnega vzgajanja. Nekateri avtorji definirajo per-

misivno vzgojo v tem smislu, da so to tiste oblike in načini vodenja ter oblikovanja mladih, ki v največji meri zadovoljujejo socialne potrebe mladih.* Socialna psihologija in antropologija sta v zadnjih desetletjih odkrivali vrsto socialnih motivov, ki močno vplivajo na vedenje, prizadevanje in srečno počutje ter duševno zdravje ljudi. Danes imamo že obširne raziskave, ki kažejo, kako zanikanje ali zatiranje teh pglavitnih človekovih potreb že v otroštvu povzroča duševne motnje, neuspehe v šoli ali celo socialno iztirjenost. To so najprej primarne človekove socialne potrebe, ki se kažejo že v otroštvu: potreba po varnosti, ljubezni, težnja po identifikaciji, učenitvi v socialno skupino, družabnosti itd. Ko vstopa otrok v šolo, se močneje pokažejo še druge potrebe, kot so potreba po uveljavljanju, želje po razvoju svojih sposobnosti itd. Šele potem ko so te pglavitne potrebe zadovoljene, so možnosti, da z načrtnim delom in v ugodnih socialnih okoliščinah, na starejših razvojnih stopnjah razvijamo tudi višje socialne potrebe: potrebe po svobodi, ustvarjalnosti, samostojnosti, težnji po smiselnosti svojega življenja itd. Prav te višje socialne potrebe pa so za vzgojno delo zelo važne, saj sovpadajo z našimi novimi vzgojnimi cilji, pri katerih uresničevanju nismo posebno uspešni. Zanimivo je, da se nam je dosti bolj posrečilo povezati otrokove socialne motive s teorijo družinske vzgoje kot pa s teorijo šolskega izobraževanja. Seveda pa povezovanje vzgoje s pglavitnimi človekovimi motivi zahteva tesnejše in bolj usklajeno delo družine in šole ter urejeno mrežo socialnih ustanov, če hočemo doseči prave vzgojne učinke. Vprašanja povezovanja vzgoje z višjimi, socialnimi motivi, ki nam lahko pomagajo dosegati vzgojne cilje, so tudi še na teoretičnem vzgojnem področju slabo obdelana in terjajo nadaljnje delo.

Ob vsem tem nastaja vprašanje, kako je s tokovi teh novejših pedagoških prizadevanj pri nas v Sloveniji. Vprašanje je nedvomno primerno zato, ker lahko marsikatera prizadevanja tega gibanja povežemo z realizacijo samoupravljalške pedagogike, o kateri toliko govorimo. Teoretičen premik od etatično-avtoritativnega sloga vzgajanja k permisivnemu, ki je bolj v skladu z našim sistemom samoupravljanja, se nam je v zadnjem času nakazal v vrsti teoretičnih razprav, ki govore o preusmeritvi vzgojnih ciljev in celotnega sloga vzgajanja.* Velik dosežek je tudi štiriletna znanstvena raziskava Kriminološkega inštituta, z naslovom: Uvajanje novih metod v prevzgojno delo z vedenjsko moteno mladino v Logatcu, ki je izvedena v praksi, temeljila na skupinskem delu v raziskovalnem teamu, z vzgojitelji in gojenci. Eksperiment, ki je zdaj v sklepni fazi, je tem pomembnejši, ker je bila vzgoja vedenjsko motena mladine tisto področje, kjer je bila represivna pedagogika najbolj globoko zakoreninjena po načelu: hudiča lahko izganjamo le s hudičem. Poskus ni prinesel le dragocenih izkušenj in rezultatov (ki v celoti še niso znani), temveč so ob njem morali šolati v tujini nekaj kadrov za vodenje skupinske dinamike in ki zdaj to tehniko posredujejo tudi drugim ustanovam. Nekaj novih oblik skupinskega dela smo lahko zasledili tudi pri delu z odraslimi v oviru delavskih univerz (vgoja staršev, vzgoja vodstvenih kadrov v gospodarstvu) in ob spolni vzgoji mladine. Nekatere druge akcije pa niso prinesle uspeha. Ustanovljena je bila popularna knjižnica za starše, ki naj bi s svojimi knjižnicami širila stališča permisivne vzgoje tudi v naše družine. Vendar se nam ni posrečilo vzbuditi zanimanja pri širših slojih staršev, niti nismo ob tem našli podpore šol in učiteljstva. Pri tem pa najbrž ni nič novega to, kar so pokazale nekatere

* Maslow: *Motivation of Personality*, New York 1954.

* Dr. Vlado Schmidt: *Analiza vzgojnega procesa*, Sodobna pedagogika, 1970, št. 1—2, 3—4.

Dr. Vlado Schmidt: *Predmet in metodologija etatične in samoupravljalške pedagogike*, Sodobna pedagogika, 1970, št. 5—6.

empirično zasnovane diplomske naloge študentov pedagogike, da so vzorci represivnega vzgajanja v Sloveniji še dokaj splošni in se le s težavo umikajo.

V aprilu leta 1971 je bil v Hercegovnem mednarodni simpozij o skupinski pedagogiki, ki je obravnaval izredno pomembna in žgoča vprašanja, kot so: preosnova izobraževanja učiteljev, uvajanje novih učnih metod, futurološki modeli izobraževalnih sistemov, vzgojni cilji itd. Iz Slovenije sta se tega izredno važnega kongresa udeležila le dva pedagoga (eden z univerze, drugi z inštituta). To je dejstvo, ki je ob vsem tem govorjenju o reformi šol v smislu samoupravljanja vredno premisleka. Najbrž bo to gibanje, podobno kot drugod po svetu, naletelo na večjo podporo mladine in njenih organizacij kot pa na podporo učiteljstva ali njegovih gibanj. Če pa ne bo doživelo širše in bolj razumevajoče podpore upravno-prosvetnih organov, pa se lahko vprašamo, kako bomo gibanje za nov vzgojni slog v samoupravni družbi uresničili.

Poskus opredelitve znanstvenega področja sociologije prava

dr. Anton Zun

1. Ko poskušamo določiti znanstveno področje sociologije prava, moramo uvodoma poudariti, da je sociologija prava ena izmed posebnih sociologij in jo zato ni mogoče opredeliti, ne da bi izhajala iz nekega določenega pojmovanja (obče) sociologije. Ta pridržek je vsekakor umesten, če upoštevamo, da se pojem in predmet sociologije obravnavata dokaj različno. Med različnimi vrednotenji sociologije pa so vendarle nekatere skupne poteze, kar omogoča, da lahko povzamemo vsaj nekaj najbolj tipičnih pojmovanj.

Najprej omenjamo staro pozitivistično obravnavanje, ki sociologijo pojmuje — lahko bi rekli — kot neko socialno enciklopedijo, ne pa kot posebno znanost. Tako osnovno stališče se najprej izraža v dveh posebnih smereh: eni pojmujejo sociologijo kot skupnost vseh socialnih raziskav, drugi pa kot teoretično vršino, ki se izlušči iz teh raziskav. V obeh primerih se sociologija pojmuje kot globalna znanost, to je skupnost vseh socialnih znanosti ali vsaj skupnost vseh teorij, ki izvirajo iz celote socialnih raziskav. Nasproti tej tendenci nastopa druga, ki vidi v sociologiji zgolj eno izmed socialnih znanosti. Sociologi, ki izhajajo iz tega stališča, izražajo mnenje, da se lahko le iz skupnosti vseh različnih in samostojnih socialnih znanosti oblikuje neka splošnejša ali celo obča teorija, ki omogoča razlago družbenih pojavov, zlasti družbenih odnosov in ustreznih družbenih struktur. Znotraj takega pogleda pa se — glede na vprašanje o zakonitosti oziroma determiniranosti pri razlagi družbenih pojavov — poraja znana polemika med historicizmom in naturalizmom. Po tretjem pojmovanju, ki je značilno za nekatere smeri sodobnega sociologizma, pomeni sociologija uporaba tako imenovane naturalistične tehnike in metodologije. To pomeni, da se pri razlagi socialnega razvoja in gibanja uporabljajo interpretativna sredstva in modeli, ki izvirajo iz naravoslovnih znanosti, kar seveda nasprotuje vsaki historični razlagi družbe. Kot četrto pojmovanje lahko označimo tisto, ki sociologijo enostavno istoveti s tehniko neposredne raziskave. S tem se sociološko proučevanje zožuje na tehniko raziskave pojavov, ki časovno in krajevno koeksistirajo z raziskovalcem. Po tej poti se sociologija v prispodobi privaja na neko — recimo ji — fotografsko tehniko, ki statično posnema določeno situacijo v nekem momentu in v nekem socialnem okolju, ne da bi bil pri tem upoštevan faktor socialnega gibanja in razvoja. Obstajajo pa še tudi druge tendence pri vrednotenju sociologije. Zato se lahko strinjamo s tistimi,¹ ki ugotavljajo, da si sociologi še nikakor niso edini glede pojma in predmeta svoje discipline.

Ne da bi na tem mestu še nadalje posegali v to vprašanje, izrazimo mnenje, da lahko med različnimi stališči v bistvu sprejmemo tisto pojmovanje o sociologiji kot posebni znanosti, ki predvsem proučuje družbene strukture in družbene odnose, ki te strukture oblikujejo in spreminjajo. Predmet sociologije je torej — v najširšem pomenu — proučevanje družbenih odnosov. Na tem spoznanju so temeljili že predstavniki tako imenovane relacionistične smeri v sociologiji.² Toda Marxova misel se razlikuje od misli teh sociologov

¹ Npr. E. Dupréel, *Sociologie générale*, Paris, 1948, str. 3.

² Npr. L. Von Wiese, *System der Allgemeinen Soziologie*, München, 1933. V tem delu izraža avtor mnenje, da sociologija ne proučuje tistega, kar je v celosti človeško (das Menschliche), marveč le tisto, kar je »medčloveško« (das Zwischenmenschliche), torej tisto, kar navadno označujemo kot »družbeno«.

predvsem po tem, da uveljavlja objektivne produkcijske odnose kot občo determinanto vsem drugim socialnim odnosom (pravnim, političnim itd.). Zato je sodobni francoski sociolog A. Cuvillier pravilno poudaril, da je Marx vnesel v sociologijo osrednje načelo, po katerem se mora razvoj socialnih skupin izražati z vzroki, ki so povsem objektivne socialne narave, nikakor pa ne z zavestnimi predstavami posameznikov. Zanimiva je tudi pripomba istega sociologa, da je celo Durkheim, ki ni bil naklonjen marksizmu, označil kot »plodovito« misel, da »se socialno življenje ne more izraziti s pojmovanji, ki ga imajo o njem tisti, ki v njem sodelujejo, kajti izrazi se lahko le z globokimi vzroki, ki uhajajo zavesti«.³ Seveda pa moramo Marxovo misel o objektivnih odnosih kot determinanti celote socialnih odnosov vključiti v njegovo občo pojmovanje o odnosu med družbeno bitjo in družbeno zavestjo oziroma o odnosu med infrastrukturo in superstrukturo. S posredovanjem produkcijskih in ekonomskih odnosov sploh prehajajo v širši domet sociologije tudi pravni odnosi. Njihovo posebno proučevanje s stališča temelja, iz katerega izvirajo in z upoštevanjem povratnega učinkovanja na vir svojega nastanka, tvori posebno sociološko disciplino — sociologijo prava.

Opozorili smo na dialektično naravo prava kot predmeta sociologije prava. S tem smo se obenem približali poskusu, da bi opredelili področje te znanstvene discipline. Sociologija prava proučuje socialni temelj prava, kar pomeni, da proučuje socialne odnose, ki vplivajo na takšno ali drugačno normativno izražanje (pravno relevantna socialna dejstva). Čeprav so med socialnimi odnosi najpomembnejši produkcijski in ekonomski odnosi, pa s tem ne trdimo, da samo ti pogojujejo ustrezno normativno pretvorbo v pravne odnose. Na pravo vplivajo še različni drugi socialni faktorji, ki so le posredno v zvezi s skrajno ekonomsko determinanto. To so politične razmere, vladajoča ideologija, religija, psihologija dane družbe, zgodovinske tendence itd. Če bi temeljili na izključni pogojni odvisnosti prava od ekonomije, ne bi mogli pojasniti tistih primerov, pri katerih različne pravne oblike izvirajo iz skoraj povsem istovetnih ekonomskih pogojev, pa tudi tistih nasprotnih primerov, pri katerih različni ekonomski pogoji porajajo skoraj istovetne pravne oblike. To pomeni, da je obseg pravno relevantnih socialnih dejstev kvantitativno širši od obsega čistih ekonomskih dejstev in odnosov, čeprav so le-ti kvalitativno najbolj vplivni in imajo v skrajni analizi celo vlogo izvirno določujočega faktorja. Predmet sociologije prava so torej vsa tista socialna dejstva in odnosi, ki kakorkoli vplivajo na oblikovanje prava kot socialnega pojava, na oblikovanje posebne sfere juridičnosti, ki vsebuje ponajveč obvezujoče norme za družbeno priznana ravnanja različnih subjektov (fizičnih in pravnih oseb) in zato v bistvu pomeni sankcionirano organizacijo globalnega družbenega sistema.

Pripomniti moramo, da taka opredelitev predmeta sociologije prava upošteva le eno stran v dialektičnem odnosu med pravno in občo socialno sfero. Čeprav je tudi za ta odnos značilno, da prava ne moremo preprosto reducirati na oblikovni izraz objektivnih socialnoekonomskih struktur, je potrebno še posebej poudariti, da pravo ni le nek pasivni model teh struktur, marveč ima v odnosu do njih tudi pomembno povratno učinkujočo vlogo. Obstoj prava v družbi pomeni, da so številni najbolj pomembni socialni odnosi

³ A. Cuvillier, *Manuel de Sociologie*, Paris, 1967, t. I. str. 22 in 23. Avtor označuje sociologijo kot pozitivno znanost o socialnih dejstvih. Kot pozitivna znanost izhaja sociologija iz dejstev in se torej razlikuje od vseh konceptualnih konstrukcij. Kot znanost o socialnih dejstvih pa zahteva odgovor na vprašanje — kaj je socialno? Da bi določili mejo področja sociologije, je potrebno opredeliti kriterij, ki pa omogoča razločevanje med dejstvi, ki so v pravem pomenu socialna dejstva, in tistimi, ki to niso. Na tej osnovi razvija avtor misli o socialnem, ki ni preprosto nasprotno individualnemu, in o socialnem, ki ga ne moremo preprosto enačiti s kolektivnim ali generalnim (str. 99 in nasl.).

postali pravni odnosi, se pravi taki odnosi, v katerih so subjekti obenem nosilci pravno sankcioniranih pravic in obveznosti. To dejstvo nedvomno vpliva na socialni razvoj, saj poraja vrsto problemov, ki se nanašajo na vprašanja o realizaciji juridičnih norm, intenzivnosti njihovega učinkovanja, o socialnih smotrih ipd.

Tako se v predmet sociologije prava vključujejo tudi proučevanje socialnih učinkov prava, to je rezultatov pravnega normiranja v socialni praksi in sploh vpliva, ki ga ima pravo na različna področja socialnega življenja. Če združimo obe strani razmerja med pravno in občo socialno afero, če torej izhajamo iz dejstev, da je pravo istočasno produkt socialnih sil in faktor, ki vpliva na socialno življenje, bi lahko rekli, da sociologija prava proučuje soodvisnost med socialnimi in pravnimi odnosi, ki iz njih izvirajo in nanje normalno vplivajo. To pomeni, da so temeljna okvirna področja sociologije prava predvsem tale: proučevanje prava kot izrazi ekonomskih, političnih, kulturnih itd. pogojev v celostni (parcialni in totalni) strukturi globalne družbe. Proučevanje spreminjanja prava v zvezi s spremembami drugih sestavin socialnega življenja in proučevanje socialnih učinkov prava oziroma vpliva, ki ga ima na socialne odnose.

2. Ta uvodna in splošna opredelitev nikakor še ne zadostuje za to, da bi imeli kolikor toliko jasno predstavo o znanstvenem področju sociologije prava. V ta namen je potrebno, da opozorimo na odnos med sociologijo prava in tistimi znanstvenimi disciplinami, ki so ji najbolj sorodne, ker se tudi — tako ali drugače — ukvarjajo s pravnim fenomenom. V tem okviru se predvsem ne moremo strinjati s tistimi pojmovanji, ki enostavno istovetijo sociologijo prava s sociološko teorijo prava. Mnenja smo, da sta to dve posebni in samostojni — dasiravno sorodni — znanstveni disciplini, ki se kot taki vključujeta v širši okvir sociologije (sociologija prava) oziroma pravne znanosti in njene obče teorije (sociološka teorija prava).

Lahko bi rekli, da je to stališče danes že prevladujoče; zastopajo ga najbolj vidni sodobni sociologi prava, čeprav z nekoliko različno niansiranimi utemeljitvami. Tako je npr. N. Bobbio označil sociologijo prava kot panogo sociologije, ki se ukvarja s problemi prava, sociološko jurisprudenco pa kot smer v pravni znanosti, ki kaže posebno zavzetost za socialne probleme.⁴ Podobno stališče o razliki med sociologijo prava in sociološko jurisprudenco je izrazil tudi G. Sawyer; zanj je to razlika med sociologijo, ki prevzema pravo za svoj lastni predmet proučevanja, in jurisprudenco, ki proučuje strukturo in funkcioniranje pravnih sistemov z zornega kota družbenih odnosov, ki te sisteme determinirajo.⁵ L. Husson je poudaril, da je sociologija prava znanost oziroma poglavje sociologije kot širše znanosti, ki proučuje pravo kot socialni pojav v njegovih odnosih do drugih socialnih pojavov. Sociološka teorija prava pa je sistematična koncepcija prava, katero vodilo je v tem, da pojmuje sociologijo prava za »arhitektonsko disciplino znanosti in veščine pravnika«.⁶ Zdi se, da je avtor s tako opredelitvijo označil sociološko teorijo prava pravzaprav kot metodologijo sociologije prava, kar pa v bistvu ne spreminja njegovega osnovnega stališča o samostojnosti in posebnosti obeh disciplin.

Sociologija prava proučuje pravo s sociološkega zornega kota, to je s stališča vzajemnih interakcij med pravnim in občim socialnim razvojem. V proučevanju pravne sfere družbe pa se seveda vključujeta tudi pravna znanost

⁴ La méthode sociologique et les doctrines contemporaines de la philosophie du droit en Italie, v zbirki: Méthode sociologique et droit, Paris, 1958, str. 51 in nasl.

⁵ G. Sawyer, Law in Society, Oxford University Press, 1965, str. 4 in 5

⁶ L. Husson, La science du droit et la Sociologie, Revue de l'Institut de Sociologie Solvay, Bruxelles, 1958/2, str. 287 in nasl.

s svojo občo teorijo in filozofijo prava. Navzlic tej formalni razmejitvi proučevanja prava v razmeroma samostojnih okvirih filozofije, pravne znanosti in sociologije, pa moramo opozoriti na enovitost pravnega fenomena, združujočega v sebi pravno zavest, ki jo karakterizirajo pravno relevantne vrednote, predvsem vrednota pravičnosti (filozofski aspekt), normativno emanacijo te zavesti (juridični aspekt) in socialne silnice, ki pogojujejo oblikovanje zgodovinsko konkretne pravne zavesti in bolj ali manj ustreznega zgodovinsko konkretnega pozitivnega normiranja (sociološki aspekti). Iz tako formalno trodimenzionalnega, toda materialno integralnega pojmovanja prava — kar je bistvenega pomena za razumevanje obče funkcije prava v družbi — nastajajo odnosi, ki se — z zornega kota sistematizacije znanosti — celostno izražajo v razmerju med filozofijo prava, pravno znanostjo in sociologijo prava. V to razmerje sedaj ne posegamo, ker smo o njem obširneje govorili na drugem mestu.⁷

Sociologija prava je del obče (teoretične) sociologije. To pomeni, da se teoretični koncepti, do katerih je prišla sociologija prava na podlagi empiričnih raziskav, vključujejo v širše teoretične posplošitve o pravu kot socialnemu pojavu in torej sestavini obče strukture globalne družbe. Odtod izvira nujna in tesna povezanost med sociologijo prava in občo sociologijo. Ta odnos temelji na istih vezeh, ki na teoretični ravni povezujejo vse druge posebne sociologije z občo sociologijo. Pri tem pa se pojavi posebno vprašanje o odnosu med sociologijo prava in nekaterimi posebnimi sociologijami, predvsem sociologijo politike, sociologijo dela in sociologijo družine.

V področje sociologije politike (politične sociologije) spadajo — enako kot pri obči in vsaki posebni sociologiji — socialne strukture in odnosi, ki jih oblikujejo in spreminjajo, torej politične strukture in politični odnosi (npr. birokracija kot politična struktura z ustreznimi odnosi, politična stranka, razred, javno mnenje itd.). Očitno obstaja pomembna soodvisnost med temi strukturami in odnosi ter funkcijo prava v življenju in razvoju globalne družbe. Odtod izvira tesna povezanost med sociologijo politike in sociologijo prava, zlasti sociologijo ustavnega prava, administrativnega prava in mednarodnega javnega prava. Spričo obče pogojne odvisnosti med politično in pravno socialno funkcijo se politične in pravne strukture oblikujejo v relativno skladen celostni pravopolitični sistem konkretne globalne družbe.

V odnosu med sociologijo prava in sociologijo dela⁸ moramo upoštevati znatno vlogo sociologije delovnega prava. Delovno pravo je sicer mlajša pravna disciplina, ki se še ni razvila do tistih razsežnosti, ki so značilne za nekatere druge panoge pravne znanosti (npr. rodbinsko, dedno, premoženjsko pravo, kazensko pravo). Po drugi strani pa tudi zaradi same narave struktur in odnosov, ki izvirajo iz delovnih procesov, element juridičnosti ne prihaja v tolikšni meri do izraza kot pri nekaterih drugih strukturalnih področjih. Navzlic temu se sociologija delovnega prava koristno in uspešno vključuje v raziskave na področju sociologije dela, in to vsepovsod, kjer se delovni proces tako ali drugače povezuje s socialno funkcijo prava (individualne in kolektivne delovne pogodbe, različne oblike pravnega varstva subjektov dela, posebni postopki pri reševanju delovnih sporov itd.).

Nedvomno obstaja najbolj tesna zveza v odnosu med sociologijo prava in sociologijo družine. Sociologija rodbinskega prava je izrednega pomena za

⁷ Problem razmerja med filozofijo prava, pravno znanostjo in sociologijo prava, »Pravnik« št. 7-8/1968.

⁸ Naziv »sociologije dela« je vsekakor bolj primeren kot pa »industrijska sociologija«, kar zajema poleg struktur in odnosov, ki izvirajo iz dela v industriji, tudi tiste, ki temeljijo na delu v kmetijstvu, terciarni dejavnosti, javni upravi itd.

proučevanje strukture in odnosov v družini, pa tudi meddružinskih odnosov. V ta okvir se vključujejo poskusi, da bi tako ali drugače vplivali na razrešitev nasprotja med juridično enakovrednostjo obeh zakoncev in drugih družinskih članov ter njihovo dejansko socialno enakostjo. Sociologija rodbinskega prava dovolj jasno izraža soodvisnost med socialnimi in pravnimi odnosi, četudi so pogosti primeri njihove začasne neskladnosti. Sociološke raziskave o okoliščinah in pogojih, ki vplivajo na sklenitev zakonskih zvez, o razvezah, o roditeljski oblasti, o problemu preživnin itd., nudijo potrebno gradivo ne le za namene teoretičnih posplošitev, marveč tudi za praktično legislativno dejavnost, kar lahko povratno vpliva na poskuse socialnega reformiranja sodobne družine.

Omeniti moramo še odnos med sociologijo prava in sociologijo kriminala, ki jo pretežno pojmujejo kot del kriminologije. Za obe disciplini je značilno primerjalno proučevanje na podlagi interakcije med splošno socialno strukturo in na njej temelječem tipu socialne organizacije ter strukturo subjektov deviantnih dejanj in ravnanj. Obema disciplinama je skupno, da posegata v vzročno in funkcionalno pojasnilo človekovega dejanskega vedenja nasproti normativnemu pravnemu redu. Pri tem je sociologija kriminala usmerjena predvsem na proučevanje človeka-delikventa in kriminala kot socialnega pojava, sociologija kazenskega prava pa na proučevanje socialnih učinkov kazenskopravnega normiranja, kar je pomembno zlasti s stališča morebitnih korekcijskih legislativnih posegov na področju kazenskega prava.

3. Ko smo sedaj uvodno opredelitev znanstvenega področja sociologije prava dopolnili s tem, da smo opozorili na odnos med sociologijo prava in nekaterimi sorodnimi posebnimi sociologijami — pri čemer pa se ponovno sklicujemo na najpomembnejši odnos v tej sistematizaciji znanstvenih disciplin, ki proučujejo pravo, to je na odnos med pravno znanostjo, filozofijo prava in sociologijo prava⁹ — je potrebno, da pojem sociologije prava napolnimo z vsebino, iz katere bo dovolj jasno in celovitejše razviden predmet njenega teoretičnega proučevanja in empiričnega raziskovanja.¹⁰ Mnenja smo, da lahko to nalogo najbolje izpolnimo tako, da opozorimo na nekatere konkretne teoretično-empirične raziskave na področju sociologije prava, ki so jih v zadnjem obdobju opravili v raznih deželah, pri čemer moramo žal ugotoviti, da smo pri nas v tem pogledu skoraj povsem na začetku poti.¹¹

Konkretna raziskava, na katere se sklicujemo,¹² lahko nudijo vsaj približno sliko o tem, kako posamezni avtorji in raziskovalci v posameznih deželah pojmujejo predmet znanstvenega področja sociologije prava kot posebne sociološke discipline, obenem pa nam odkrivajo tudi nekatera metodološka vprašanja, ki so specifična za sociologijo prava.

⁹ Glej opombo št. 7.

¹⁰ Glej tudi: Nekaj misli o predmetu teoretične in empirične raziskave sociologije prava, »Antropos« št. 2/1970.

¹¹ To dejstvo preseneča spričo obče demokratične tendence v našem družbenem razvoju. Znano je, da je demokratična družba ugodno tlo za sociološke raziskave. Tam, kjer se manj vlada s silo, več pa s prepričanjem, je potrebno bolj točno in globlje poznavanje interesov, potreb in idej različnih ljudi in skupin, ki sestavljajo družbo. Sociološke raziskave so nedvomno eno izmed sredstev tega spoznavanja. Demokratična politika bi vsekakor morala težiti k temu, da postane znanstvena politika. Eno izmed sredstev te politike pa je prav raziskava socialne strukture, v katero se med drugim — pri oblikovanju ustreznih pravnih struktur v procesu soodvisnosti socialnega in pravnega razvoja — vključuje tudi delo zakonodajalca, najsi je ta slej ko prej avtoriziran državni organ ali pa že državno-družbeni organ. S slednjega zornega kota bi bilo zanimivo proučiti proces oblikovanja norm v sistemu samoupravljanja, kakršen je pri nas, posebno še vpliv družbenih faktorjev in prvi fazi porajanja norme, v fazi zakonodajne iniciative, pa tudi socialni učinek normiranja v samoupravljaljskih strukturah in odnosih.

¹² Te raziskave povzemamo po zborniku »La sociologia del diritto«, Milano, 1966, ki je izšel na pobudo Mednarodnega združenja za sociologijo, uredil pa ga je R. Treves. Zbornik med drugim vsebuje prispevke različnih avtorjev o stanju in izsledkih raziskav na področju sociologije prava v njihovih deželah. Razumljivo je, da lahko opozorimo le na nekatere najbolj značilne raziskave. Sistematizirali smo jih po panogah sociologije prava, v katere se formalno in smiselno vključujejo.

Na področju sociologije osebnega in rodbinskega prava so v zadnjih letih opravili v Franciji vrsto raziskav (o vplivu človekove starosti in spola na pravna dejanja in ravnanja, o socialnem in pravnem položaju otrok, o instituciji posvojitve, o nagibih pri sklepanju zakonske zveze, o vzrokih za razvezo zakonske zveze itd.).¹³ Te raziskave so opravili predvsem v namene predvidene reforme pozitivnega rodbinskega prava, ki so bile delno medtem že uresničene, kajti s 1. januarjem 1971 je stopil v veljavo nov zakon o roditeljski oblasti. O vprašanjih, ki so v zvezi z izpolnjevanjem roditeljske oblasti, obstaja zanimiva komparativna raziskava, ki so jo izvedli leta 1952 na Poljskem in v ZDA. Problemi, ki se nanašajo na razvezo zakonske zveze, so sploh pogostni predmet socioloških raziskav. Na Poljskem, kjer so institucijo razveze uveljavili leta 1946, so leta 1962 izvedli obsežno raziskavo, ki naj bi pokazala, kako je javno mnenje sprejelo to institucijo in kakšni so pogoji za njeno aplikacijo, kar je za to deželo še prav posebno zanimivo spričo načelno nasprotujoče miselnosti večine prebivalstva.¹⁴ Nasploh lahko rečemo, da se prav na področju rodbinskega prava zakonita soodvisnost med socialnimi in pravnimi odnosi najtežje in zato tudi najbolj počasi uveljavlja, kar kaže na to, da se lahko nekatere temeljne in tradicionalne kulturne vrednote sorazmerno dolgo časa upirajo nasprotno socialno že dozorelemu drugačnemu pravnemu institucionaliziranju. V tem pogledu lahko omenimo reakcijo dobršnega dela javnega mnenja v Italiji, ki se je pojavila, ko so lansko leto pravno uveljavili institucijo razveze zakonske zveze.

Raziskave na področju sociologije delovnega prava se zadnja leta nenehno množijo, kar je razumljivo spričo obče demokratične tendence v smeri čim bolj učinkovitega pravnega varstva delovnega razmerja, zlasti pa pravic delavca, ki izvirajo iz njegovega dela. Podatki, s katerimi razpolagamo, kažejo, da so se te raziskave najbolj razvile na Poljskem, v Sovjetski zvezi in v skandinavskih deželah. Sovjetskim avtorjem¹⁵ je namen teh raziskav v tem, da prispevajo k učinkovitosti ukrepov, s pomočjo katerih bi delo postalo človeku nujno potrebno ne le kot sredstvo za preživljanje, marveč tudi kot duhovna potreba in socialna dolžnost. Najbolj pomembni ukrepi v tej smeri bi bili tili: odprava težkega fizičnega dela in razvoj intelektualnega dela na področju materialne produkcije, poglobljanje načela ekonomske stimulacije in izboljšanje življenjskih razmer delavcev, izboljšanje organizacije dela v podjetjih itd. Vrsta socioloških raziskav v Sovjetski zvezi skuša odgovoriti na vprašanje o možnosti praktične uresnitve teh deklariranih načel. V tem pogledu so npr. značilne konkretne raziskave o problemu, zakaj delavci pogosto zapuščajo lastno podjetje, da bi se zaposlili drugod. Raziskave so pokazale, da je glavni razlog za ta pojav nezadovoljstvo delavcev glede delovnih pogojev, pojmovanih v širšem smislu (težave v zvezi z nadaljnjim izobraževanjem, kajti večina delavcev — zlasti mladih — išče možnosti, da bi poleg dela še študirali; neurejene stanovanjske razmere ipd.). Le sorazmerno manjši del delavcev (približno ena petina) prehaja v druga podjetja in sploh na drugo delo iz želje po večjem zaslužku; pred temi raziskavami pa so ta razlog šteli za glavni vzrok za fluktuacijo. Na osnovi izsledkov teh raziskav in ustreznih priporočil so pristojni državni organi izdali vrsto pravnih predpisov, kar je dejansko vplivalo na nadaljnje bistveno zmanjšanje omenjenih primerov.

Za neko drugo področje delovnega prava so zanimive raziskave, ki so jih opravili na Norveškem v zvezi s problemom dejanskega izpolnjevanja določil

¹³ Glej delo, cit. v opombi 12, str. 306 in nasl.; avtor François Terré.

¹⁴ Ibidem, str. 187 in nasl.; avtor Adam Podgorecki.

¹⁵ Ibidem, str. 123 in nasl.; avtorji: V. Kazimirčuk, V. Tumanov in V. Stenbjerg.

zakona o delovnih pogojih, ki se nanašajo na kmečke delavce in na delavce v hišnih gospodinjstvih, in sicer glede dnevnega delovnega časa, čezurnega dela, plačila za delo, dni počitka, pravic v primeru bolezni ali nesreče itd.¹⁶ Ugotovili so veliko razliko med zakonom in prakso, zlasti pri hišnih delavcih, pri katerih je tudi vloga sindikatov dokaj neznatna. To je bila pobuda za ustrezno zakonodajno reformo, ki je uvedla učinkovitejšo kontrolo in ostrejšše sankcije.

Na področju delovnega procesualnega prava je vredno omeniti poljske raziskave o »delavskih sodiščih«.¹⁷ Ta sodišča so posebna družbena oblika izvajanja sodne funkcije in se ne vključujejo v občo strukturo pravne (državne) organizacije, delujejo pa na podlagi sankcije javne obsodbe, ki jo izreče večina delavcev nekega podjetja ali obrata. Pristojnost tega sodišča je omejena na majhne tatvine in druge manjše prestopke, ki so storjeni znotraj delovne organizacije. Sodišče nima pravice, da bi izrekalo klasične kazenske sankcije, marveč postopa na način, da posamezne prestopnike neposredno fizično sooči z njihovimi tovariši in sodelavci. Raziskave so pokazale, da je lahko v omenjenih posebnih okoliščinah socialno kaznovanje, to je javna obsodba, bolj učinkovito od pravno institucionaliziranih kazni. Izsledki teh raziskav naj bi utemeljili tole hipotezo: če izhajamo iz stališča socialne koristnosti, je javna graja pri manjših prestopkih dovolj učinkovita sankcija, kajti to, kar drugi mislijo o posamezniku, je zanj ena izmed najbolj intimnih in značilnih vrednot. — Omenjene raziskave v okviru sociologije delovnega prava, ki smo jih — po kriteriju njihove različnosti — izluščili iz mnoštva raziskav, kažejo na prilagojevalno tendenco v sklopu obče soodvisnosti socialnih in pravnih odnosov in so lahko empirična osnova za ustrezno legislativno dejavnost.

V sociologiji kazenskega prava imajo poseben pomen raziskave, ki odkrivajo vzročno povezavo med občo socialno strukturo in strukturo kaznivih dejanj; te raziskave ugotavljajo takšen ali drugačen vpliv nekega socialnoekonomskega sistema na pojav delikvence. V tem okviru omenjamo poljsko raziskavo,¹⁸ ki je dala zanimive rezultate glede strukture kaznivih dejanj, o katerih so sodišča izrekla pravomočne sodbe v letu 1937 in letu 1952. Primerjava kaže, da so v letu 1937 prevladovali delikti, katerih storilci so pripadali socialni periferiji (profesionalni delikventi, prostitutke ipd.), nadalje tisti sloji prebivalstva, ki so živeli v najtežjih materialnih razmerah (brezposelni zemljiški zakupniki in spolovinarji, kmečki delavci ipd.), in sloji drobnih lastnikov (kmetov, majhnih trgovcev, obrtnikov), ki so propadali v procesu ekonomske konkurence. Za leto 1952 je bil značilen porast deliktov, izhajajočih iz konfliktov, ki jih porajajo novi socialni odnosi, in sicer na področju socializirane industrije in trgovine, javne uprave, upravljanja nacionaliziranih stanovanjskih hiš ipd., pa tudi na tistem področju, kjer je še dopustna privatna iniciativa (kmetijstvo, obrt). Bržkone bi tudi podobna primerjalna raziskava pri nas odkrila zanimive podatke, ki bi lahko koristili vsakemu resno zastavljenemu prizadevanju pri razreševanju perečega problema socialne diferenciacije.

Na področju sociologije ustavnega prava obstajajo raziskave, ki se nanašajo na opravljene zakonodajne in upravno-izvršilne funkcije; slednje posegajo tudi v področje administrativnega prava. Raziskavo o delu organov, ki ustvarjajo oziroma aplicirajo pravo, so izvedli na Madžarskem,¹⁹ in sicer na ravni lokalnih predstavniških in upravnih organov (pokrajinski, okrožni in mestni sveti ter njihovi upravni organi). Poglavitni namen te raziskave je bil, da ugotovijo, kako člani svetov pri opravljanju svojih funkcij predstavljajo prebival-

¹⁶ Ibidem, str. 39 in nasl.; avtor Torstein Eckhoff.

¹⁷ Ibidem, str. 187 in nasl.; avtor Adam Podgorecki.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem, str. 147 in nasl.; avtor Kálmán Kulcsár.

stvo, v kolikšni meri je vodstvo in usmerjanje dejansko v rokah članov svetov kot kolektivnih organov, v kolikšni meri pa v rokah predsednika in sekretarja izvršnega komiteja svetov oziroma načelnikov raznih panog tehnične administracije in njihovih predpostavljanih na višjih administrativnih ravneh. To pomeni, da je raziskava ugotavljala tudi v nasprotni smeri o tem, v kolikšni meri lahko administrativni aparat vpliva v procesu odločanja svetov. — V Sovjetski zvezi pa so opravili več raziskav²⁰ o različnih aspektih aktivnosti lokalnih svetov in njihovih poslancev.

Toda po podatkih, s katerimi razpolagamo, lahko trdimo, da se največje število raziskav iz ustavnopravnega področja nanaša na problematiko, ki je v zvezi z opravljanjem sodne funkcije. V tem okviru so v Italiji²¹ proučevali funkcioniranje sodnega aparata, sodniški poklic, miselnost sodnikov, stališče javnega mnjenja do sodstva, trajanje sodnih postopkov, vprašanje pravnih stroškov itd. Tako so na primer raziskave o sodnem aparatu med drugim opozorile na razlike, ki obstajajo med dejansko organizacijo sodstva in formalno organizacijo, kakršno predvideva ustrezna zakonodaja; nadalje na razlike v individualnih predstavah sodnikov in sodnih funkcionarjev o organizaciji, ki ji pripadajo, o položaju, ki ga zasedajo in o funkcijah, ki jih opravljajo. Te raziskave se povezujejo s tistimi o sodniškem poklicu in posegajo zlasti v tale vprašanja: poklicne lastnosti in delovni proces sodnikov, zadovoljstvo pri delu, stališče do razredov in socialne neenakosti, svetovnonazorska opredelitev, stopnja sprejemanja ali zavračanja moderne industrijske družbe ipd. Pri razpravah o miselnosti v sodstvu so raziskovalci posebej obravnavali miselnost, ki jo izražajo sodne odločbe glede na obče etične, socialne in kulturne vrednote, torej take vrednote, ki niso nujno povezane le s poklicno vlogo sodnika; posebej pa specifično profesionalno miselnost o vlogi sodnikov v družbi.

V zvezi s to problematiko so na Poljskem²² opravili zanimivo raziskavo o procesu oblikovanja sodnikovih odločitev, kar se v bistvu nanaša na vprašanje o neodvisnosti sodne funkcije. Raziskava je upoštevala faktorje, ki utegnejo vplivati na proces sodnikovega odločanja: skupino sodnikovih prijateljev in kolegov, advokate, javno mnenje, tisk, porotnike, teoretike prava, obče priznane socialnopolitične in etične vrednote, usmerjevalne kriterije sodne uprave itd. Najbolj pomembna ugotovitev te raziskave kaže, da je normativno neodvisna sodna funkcija z dejanskega empiričnega zornega kota odvisna od spleta vplivov omenjenih in tudi še drugih faktorjev.

Sociološke (teoretične in empirične) raziskave na področju pravosodja so bržkone najbolj razvili v ZDA. Izmed številnih raziskav, o katerih bi lahko poročali, omenjamo na primer tiste, ki se nanašajo na porotno sodstvo in na advokaturo.²³ Pri proučevanju porotnega sodstva je zlasti značilna analiza vprašanja o morebitnih razlikah med odločitvami porote in odločitvami sodnika ter o tem, ali so porotniki prizanesljivejši do obtožencev. Predmet tega raziskovanja je tudi način, kako pri poroti dejansko poteka proces odločanja v posvetovalnici, pa tudi to, kako vpliva retorika obrambe na odločanje porotnikov. Poseben pomen imajo te raziskave tedaj, če so usmerjene v ugotavljanje vpliva in učinka zunanje stratifikacije porotnikov na njihove odnose med posvetovanjem in odločanjem, ko so vsi formalno enakopravni. Spričo posebnosti angloameriškega procesnega prava je vloga advokature zelo pomembna. Sociološke raziskave o advokatih kot družbeni skupini se ukvarjajo s celo vrsto različnih vprašanj, ki jih ni mogoče niti približno predložiti. To so na pri-

²⁰ Ibidem, str. 123 in nasl.; avtorji v opombi 15.

²¹ Ibidem, str. 347 in nasl.; avtor Renato Treves.

²² Ibidem, str. 187 in nasl.; avtor Adam Podgorecki.

²³ Ibidem, str. 235 in nasl.; avtor Jerome H. Skolnick.

mer vprašanja o odnosu med advokatom in stranko; o faktorjih, ki vplivajo na kvaliteto odvetniškega dela; o odnosu med advokati, ki imajo različno specializacijo; o etičnih vprašanjih tega poklica itd. Pri teh dveh posebej omenjenih primerih, to je pri proučevanju porote in advokature, se problemi sociologije prava prepletajo s problemi, ki spadajo v področje sociologije družbenih skupin in sociologije organizacije.

Poleg primerov, ki smo jih navedli, da bi tako vsaj približno opozorili na vrste socioloških raziskav v okvirih nekaterih pravnih panog, so še primeri raziskovalnega področja sociologije prava, ki se neposredno ne aplicirajo na ustrezne panoge pravne znanosti, se pa vključujejo v občo problematiko prava kot socialnega pojava in se zato povezujejo z občo teorijo prava, pa tudi s pravno psihologijo, pravno filozofijo in pravno politiko. Lahko bi rekli, da je to področje obče sociologije prava. To so na primer vprašanja o družbenem ugledu prava, o odnosu javnega mnenja do prava, o tako imenovanem splošnem občutku pravičnosti, o odnosu med dejansko delujočim pravom (*»lebensdes Recht«*) in pozitivnim pravom, o socialni funkciji prava in zakonodaje itd. Ker ni mogoče, da bi na podlagi ustreznih raziskav posebej obravnavali vsako od teh vprašanj, omenjamo kot primer le poljsko raziskavo²⁴ o družbenem ugledu prava. Ta raziskava je izhajala iz hipoteze, da se pri tistih, ki imajo občutek socialne negotovosti, ki lahko izvira iz slabših življenjskih razmer, majhnega ugleda njihove družbene vloge, psihičnih motenj, bioloških razlogov itd., kaže posebna nagnjenost, da spoštujejo pravo oziroma pravne predpise. Izsledki raziskave so to hipotezo ovrgli in pokazali, da pravo zaupneje sprejemajo tisti, ki so socialno prilagojeni, pri katerih ni občutka negotovosti in so zato navajeni na racionalna ravnanja. Pravo spoštujejo tisti, ki imajo trdnejši socialni položaj, ker jim jamči nedotakljivost njihove lastnine in jih postavlja v tak položaj, da lahko učinkovito delujejo v okviru socialnega reda, ki so se mu prilagodili. Kot zanimivost lahko omenimo, da je v tej raziskavi skoraj polovica intervjuvancev izjavila, da bi se v vsakem primeru ravnala po pravni normi. Ti odgovori — če so seveda iskreni — kažejo, da je slej ko prej empirično še živa legalistična koncepcija pravičnosti, po kateri je pozitiven zakon pravičen zaradi golega dejstva, ker je zakon, kar v bistvu pomeni redukcijo pravičnosti na validnost (veljavnost). S tem pa smo pravzaprav posegli v zanimivo vprašanje iz filozofije prava, o katerem smo obširneje že razpravljali na drugem mestu.²⁵

4. Posamezne raziskave, ki smo jih omenili, so opravili v različnih deželah in torej v okviru različnih konkretnih pravnih ureditev, kar je nedvomno vplivalo na njihovo izbiro in na zastavljene cilje. Navzlic temu pa nam povzete teh teoretičnih in empiričnih prizadevanj vsaj približno omogoča, da se seznanimo z razsežnostjo znanstvenega področja sociologije prava in mnogovrstnostjo problemov, s katerimi se ukvarja. Ne glede na to pa lahko ugotovimo, da gre pri vseh teh raziskavah — konec koncev tudi pri tistih, ki se nanašajo na funkcijo pravosodja — v bistvu za dve temeljiti vprašanji. To je vprašanje o socialnih vzrokih, ki vplivajo na oblikovanje in spreminjanje prava, in vprašanje o socialnih učinkih, ki jih povzroča pravo. Prav na ti vprašanji smo uvodoma že opozorili, ko smo skušali hipotetično opredeliti znanstveno področje sociologije prava. Empirično gradivo, ki smo ga povzeli, nam sedaj nudi bolj jasno predstavo o znanstvenem področju sociologije prava, kar je bržkone dovolj določna podlaga za ugotovitev, da je sociologija prava tista posebna sociološka disciplina, ki proučuje socialne aspekte prava, se pravi ce-

²⁴ Ibidem, str. 187 in nastl.; avtor Adam Podgorecki.

²⁵ Nekaj pogledov na problem razmerja med pravom in pravičnostjo, »Pravnik« št. 1-3/1970.

losti splet interakcij, ki jih povzroča zakonita soodvisnost med dejanskimi socialnimi odnosi in pravnimi odnosi, med občim socialnim in posebnim pravnim razvojem tako celotne globalne družbe kot tudi njenih parcialnih struktur. Ko trdimo, da gre za zakonito soodvisnost, imamo pred očmi marksistično razlago skrajne ekonomske determinante v odnosu do prava in sicer v tistem smislu, ki smo ga že uvodoma omenili.

5. Sociološka raziskava, ki se nanaša na pravo, je torej usmerjena na ugotavljanje soodvisnosti med proučevanim pravnim odnosom in resničnimi razmerami življenja v nekem socialnem okolju. V širšem pomenu pa se ta raziskava posplošuje na analizo razmerja med celostnim socialnim in pravnim razvojem. Če oba navedena pomena vključimo v razločevanje med mikro — in makrosociologijo prava, bi lahko izrazili mnenje, da je prva pomembna zlasti pri praktični jurisprudenci, druga pa predvsem za legislativno dejavnost, čeprav se seveda obe vrsti raziskav med seboj tesno prepletata. Sociologija prava ima — tako kot vsaka znanost — ustrezno socialno uporabnostno funkcijo. Zato je potrebno opozoriti vsaj na tiste subjekte, ki bi predvidoma morali biti najbolj zainteresirani za uporabnost sociologije prava, in to glede na svoje vloge v družbi delitve dela. To so pravniki (kot družbena skupina) in zakonodajalec (kot institucionalizirana in personalizirana družbena organizacija).

Delo pravnikov je pretežno usmerjeno na interpretacijo in aplikacijo pravnih norm. Sociološka metoda pa je — poleg metod pravne interpretacije — pogoj za pravilno razumevanje pravne norme. Pravnik mora poznati socialno okolje, v katerem se je norma oblikovala, in pogoje, v katerih lahko učinkovito deluje. Zato moramo normo postaviti v ustrezen historični okvir in se seznaniti z ekonomskimi, političnimi in kulturnimi potrebami in faktorji, ki pogojujejo njeno učinkovitost. Pri svojem delu bo pravnik — zlasti sodnik — pogosto ugotovil, da obstaja neskladnost med čisto pravno interpretacijo norme in njeno aplikacijo. Tako utemeljeno spoznanje v bistvu pomeni, da je pravnik pravzaprav ad hoc opravil sociološko raziskavo, ki je pokazala, da socialna dejstva nasprotujejo njihovim idealnim normativnim izrazom. To bo največkrat pomenilo, da zakon ne ustreza več. Sociološka ugotovitev in obrazložitev tega nasprotja bo lahko izhodišče za novo ustrežnejšo zakonodajo. Možne pa so tudi drugačne situacije. Če bo pravnik ocenil, da je norma pravična, jo bo apliciral navzlic revoltu dejstev. (Primer: morebitno dejstvo, da se več kot polovica zavezancev izmika plačevati preživnino, ne pomeni, da neplačevanje preživnine ni kaznivo dejanje). Sociološka raziskava razmerja med normiranim pravnim odnosom in dejanskim socialnim odnosom mora upoštevati trodimenzionalno strukturo pravnega fenomena, kar pomeni, da ga sestavljajo poleg norm in dejstev še pravno relevantne vrednote, ki jih izraža ideja pravičnosti. V tem okviru se sociologija prava povezuje ne le s pravno znanostjo, marveč tudi s filozofijo prava in politiko prava.

Sociološke raziskave v pravem pomenu, to je take, ki presegajo zgolj sociološko orientacijo pravnika pri njegovem poklicnem delu — so pa za to delo zelo pomembne — lahko opravljajo le tisti, ki združujejo potrebno sociološko in pravno znanje. Če izhajamo iz tega izhodišča, lahko predvidevamo, da bo v tem pogledu potrebno premagati še precej težav. Še vedno obstaja nezaupanje pravnikov — tudi tistih, ki jih sicer zanimajo socialni problemi — do konkretnih empiričnih raziskav in skupinskega raziskovalnega dela. Po drugi strani pa ni mogoče, da bi te raziskave opravljali sociologi, ki nimajo potrebnega pravnega znanja. Posebno pomembno pa je vprašanje vskladitve metodologije spričo pretežno logično deduktivne metode pravne znanosti in individualnega dela ter pretežno induktivnih metod sociologije in (navadno) sku-

pinskega dela raziskovalcev. Razumljivo je, da so raziskovalne metode sociologije prava predvsem tradicionalne obče sociološke metode (postavljanje hipoteze, dokumentacija, opazovanje, vzorčenje, vprašalnik, intervjuji, eksperiment itd.). Toda uporaba teh metod na področju sociologije prava nedvomno zahteva sodelovanje raziskovalcev, ki imajo posebno juridično kvalifikacijo. To je potrebno že za samo uvodno postavljanje in poznejše preverjanje hipoteze, ki izhaja iz konkretnih juridičnih izkušenj raziskovalca. Pri proučevanju pomembnih virov dokumentacije (zakonskih tekstov, sodnih odločb itd.) se morajo raziskovalci vsekakor posluževati tudi tradicionalnih metod pravne interpretacije. Pri sestavi vzorcev in vprašalnikov, pa tudi pri opravljanju intervjuov, je potrebno obvladanje strokovnega juridičnega izrazoslovja, pri eksperimentih pa poleg tega tudi poznavanje kategorialnega aparata juridičnih konstrukcij. Zato smo mnenja, da je za raziskave na področju sociologije prava najbolj primerna oblika skupinsko delo pravnikov in sociologov, kar potrjujejo tudi raziskave, ki smo jih bili omenili.

Sociologija prava se lahko pomembno vključuje tudi v delo zakonodajalca. Zakonodajalec mora poznati potrebe in razvojne težnje družbe, če naj bo normativna ureditev kolikor mogoče resničen izraz dejanskih socialnih odnosov. Po drugi strani pa lahko zakonodajalec učinkovito vpliva na družbeni razvoj. Toda poznati mora pot, po kateri bo krenil, zlasti pa obseg sredstev in dejanske moči morebitnega upora, na katerega bo naletel. Obenem pa mora poznati vse oblike podpore, s katero lahko računa. V teh okvirih pomeni sociološka raziskava proučitev terena, na katerem bo zakonodajalec vodil bitko za takšno ali drugačno spreminjanje socialnih potreb in usmerjanje socialnih tendenc.²⁶ Prav na takih primerih lahko najbolj vidimo, kako lahko pravo povratno vpliva na socialni razvoj. Tako se tudi s tega zornega kota odkriva dejstvo — na katerega smo ves čas opozarjali — da je namreč proučevanje soodvisnosti med pravnim in občim socialnim razvojem osrednje znanstveno področje sociologije prava.

²⁶ Glej: Jean Gaudemet, *L'élaboration de la règle de droit et les données sociologiques* (v zborniku: *Droit, économie et sociologie*, Paris, 1959, str. 28).

Zgodovinski pogoji za nastanek in razvoj sociologije znanosti

mgr. Andrej Kirn

Dokler je bila znanstvena dejavnost pretežno individualnega značaja in se je z njo ukvarjal le zelo majhen del aktivnega prebivalstva, so sociološke razsežnosti znanosti ostale nerazvite. Tako je manjkala dovolj razvidna objektivna vsebina, ki bi lahko predstavljala predmet sociologije znanosti. To seveda še ne pomeni, da znanost v tem obdobju ni imela nikakršnega družbenega značaja in da je bila popolnoma izolirana od vseh drugih družbenih dejavnosti.

Znanstvena in novatorska tehnična dejavnost se je le z redkimi izjemami vpletala v reprodukcijo temeljnih predpostavk družbenega življenja. V tem smislu je bila potisnjena na rob družbenega dogajanja, čeprav je bila visoko cenjena fundamentalna teoretična dejavnost. To stanje zlasti velja za antično-grško civilizacijo in je prevladovalo vse do nastopa industrijske civilizacije v novem veku. Prvi epohalni, praktični rezultati človekove inventivnosti, ki so bili izrednega pomena za nov način človekove socialne reprodukcije, nikakor niso bili posledica znanstvene dejavnosti v današnjem smislu. Aplikativni pristop, empirična intentivnost je bila pred teoretičnim razmišljanjem.

Sociološka refleksija znanosti se je z nekaterimi redkimi izjemama v 19. stoletju začela samostojno konstituirati šele v tridesetih letih pred drugo svetovno vojno. Do tega obdobja je vedrila v filozofski literaturi. Najdemo jo že v miselnem-kulturnem svetu stare Kitajske, največjo enovitost pa so ti miselni fragmenti dosegli v antičnem-grškem svetu. V tem oziru je najbolj pomembno protislovljanje teorije in prakse, teoretične znanosti nasproti empiričnim znanostim, teoretično umsko delo nasproti ročnemu, fizičnemu delu.

V homerskem času ročno delo še ni bilo prezirano in družbeno nižje vrednoteno. Penelopa tke prt. Fizično delo opravljajo še kralji in najvišji politični in državni voditelji. V tisti meri kot socialna politična razslojenost sovpade z delitvijo na umsko in fizično delo, dobi teoretična dejavnost in s tem teoretične znanosti vrednostni primat nad empiričnimi. Pojem modreca se je npr. v predplatonski filozofiji raztezal še na umetnika, vojaka, rokodelca in druge poklice. Ločitev teorije od »prakse«, življenja so teoretično postopoma pripravili orfiki in pitagorejci, proces pa sta zaključila Platon in Aristotel.

Za sociologijo znanosti so relevantne predvsem naslednje Aristotelove misli:

- Znanja, ki ne težijo h koristi, ki ne služijo za zadovoljevanje življenjskih potreb, ampak za olepšavanje življenja, so se lahko pojavila v tistih deželah, kjer so ljudje imeli na pretek prostega časa.
- Nosilci teh znanj so vedno veljali za modrejše kot nosilci znanj, ki so težila h koristnosti.
- Ljudje znanosti nadvladajo ljudi, ki se ravna po izkušnjah. Teoretične znanosti so torej superiorne nad praktičnimi.
- Znanost o državi določa, katere vrste znanja so za državo potrebna, da se jih mora vsak posameznik učiti ter se v njih izpopolnjevati.
- Vsako raziskovanje v znanosti teži k nečemu dobremu.

Ta miselna struktura je v glavnem ostala nespremenjena do nastopa industrijske civilizacije, vendar pa tudi z njenim nastopom ni naenkrat izginila, ampak se je polagoma preoblikovala. Srednjeveška, sholastična, teološka interpretacija sveta je nekoliko oslabilala nasprotje med teoretično in praktično dejavnostjo. Ročno, fizično delo je bilo bistveni element samostanskih cerkvenih redov in zato ga tudi teoretično ni bilo mogoče docela razvrednotiti.

Nastanek moderne evropske znanosti je v odnosu do antične-srednjeveške tradicije prelomil predvsem z naslednjim:

- a) oblikoval je eksperimentalno matematično metodo,
- b) organicistično pojmovanje prirode je zamenjal z mehanističnim,
- c) postavil je nove cilje in vrednote znanosti.

Splošno teoretično utemeljitev nove metode sta dala Descartes in F. Baçon. Če je Descartes prinesel konkretnije prispevke k razvoju matematično-analitične metode raziskovanja kot Baçon, ki je imel pomanjkljivo matematično znanje, pa je Baçon zelo subtilno izrazil novo družbeno vrednotenje znanosti, ki v svojem bistvu prevladuje še danes:

- a) obe človeški težnji, težnja za znanjem in močjo, se v bistvu pokrivata,
- b) od vseh vrst človeškega gospostva je gospostvo nad naravo najbolj vzvišeno in častivredno. Človekovo gospostvo nad stvarmi pa lahko temelji edino na mehaničnih, umetnostnih in znanostih,
- c) resnični in pravi cilj znanosti je ta, da se človekovemu življenju dajejo nove iznajdbe in bogastva. Večina ljudi pa za to ne skrbi in mora stroške iznajdbe kriti celo »umetnik« sam,
- d) bodoči napredek znanosti bo odvisen od temeljite spremembe njenih metod, s pomočjo katerih bi lahko odkrili vse drugo,
- e) napredek znanosti je odvisen tudi od tega, koliko je cilj znanosti pravilno postavljen in določen,
- f) Baçon je aperiiral na delitev dela tudi v znanosti,
- g) anticipiral je deterministično koncepcijo inovacij. Vse inovacije, družbene ali znanstvene, so »rojstvo časa«.

Za svojo dobo je uvidel prevladujoči vpliv tehničnih sprememb v odnosu do drugih povzročiteljev sprememb. Po njegovem so tiskarska umetnost, smodnik in magnetna igla spremenili stanje v svetu. Nobena oblast, nobena sekta, nikakršna zvezda ne bi mogla povzročiti večjega učinka in večjega vpliva na človeške razmere, kot so jih povzročile te tehnične iznajdbe. Baçona imamo dejansko lahko za glasnika sociologije znanosti, kot ga je imenoval Robert K. Merton. Mislim, da bi isto lahko rekli tudi o Descartesu, če imamo v mislih nekatere trditve, ki z današnjega stališča sodijo v sociologijo znanosti. Tudi Descartes poudarja oziroma zahteva, naj na mesto spekulativne filozofije, ki jo učijo v šolah, stopi v praksi uporabna teorija. V tem pogledu posveča največ pozornosti tehničnim in medicinskim vedam. Cilj znanosti je, da povečuje splošni blagor človeštva, da bi lahko brez napora uživali sadove zemlje, da bi postali mojstri in gospodarji narave. V eksperimentih, ki bi jih bilo treba napraviti, bi moral sodelovati vsak po svojih sposobnostih. Vsi bi morali svoje izsledke objaviti. Porast znanja je odvisen od opravljenega števila eksperimentov. Že eksperimentov, ki jih ima sam v načrtu, ne more opraviti brez tuje pomoči.

Ta konstacija lahko izraža rastočo tendenco k podružbljenju znanstvenega dela, ki se je začela v naravoslovni znanosti že v 16. stol. Descartes nam je orisal vrsto momentov sociološkopsihološke narave ob lastnem vedenju kot znanstvenik. Tako je npr. trdil, da ne bo dovolil objave svojih spisov, niti za ceno slovesa, zaradi katerega bi bil v tem primeru lahko prikrajšan, ker

bi njegovi spisi morebiti izzvali polemiko, to bi mu odvzelo čas, ki ga je namenil za proučevanje samega sebe. Tako je odstopal od svojega prej omenjenega načela javnosti, toda to je opravičil s tem, da mora naša skrb segati čez sedanost. Zato je dobro, da opustimo stvari, ki bi utegnile koristiti sodobnikom, če se usmerimo na tiste, ki bodo v mnogo večjo korist potomcem. Pomen znanstvene diskusije v tedanjih okoliščinah je Descartes podcenjeval, češ da skoraj nikoli ni naletel na kritiko svojih nazorov, ki bi se mu ne zdela ali manj stroga ali manj pravična kot njegova lastna. Takšna sodba o pomenu znanstvenega komuniciranja je šla na rovaš pretežne jalovosti sholastičnih razprav, saj je zapisal, da ni opazil, da bi te razprave odkrile kako doslej neznano resnico.

Tako Descartes kot Baçon sta zaradi nerazvitosti socialno politične forme materialnih temeljev začetne industrijske civilizacije še lahko abstrahirala znanstveni tehnični napredek od politično-socialnih in ekonomskih odnosov in od socialno-ekonomskih posledic znanstveno-tehničnega napredka. Znanost in njeno opredmetenost ter uporabnost sta izenačevala z vsesplošno koristjo za človeštvo. To stališče so zavzemali tudi francoski materialisti. Vendar ni bilo treba dolgo čakati, da je začetno navdušenje poškopila mrzla prha. Postalo je vse bolj očitno, da znanstvenega tehničnega napredka ni mogoče kratkoma izenačevati s socialnim, kulturnim in političnim napredkom. Kot je splošno znano, tudi nastajajoči proletariati ni kazal nobenega navdušenja nad znanstvenim tehničnim napredkom, in je popolnoma razumljivo, da je za svoje stanje krivil najbolj očiten neposreden vzrok: materialno-tehnično osnovo novega načina proizvodnje. Pravi vzroki so se lahko še spretno skrili za materialnim plaščem in teoretična misel je morala vložiti velik napor, da jih je osvetlila.

Ricardo je že jasno izgovoril razredne implikacije tehničnega napredka: uvajanje strojev koristi kapitalistom in zemljiškim posestnikom, a škodi delavcem. S tem je bila dana teoretična možnost, da razlikujemo, katere socialno-ekonomske posledice izhajajo iz znanstveno-tehničnega progressa kot takšnega, (npr. velik del ekoloških problemov) katere iz njegove socialno-politične forme. V socialno-ekonomskem oziru je klasično politično ekonomijo znanstveno-tehnični progres zanimal predvsem z vidika delitve dela in nezaposlenosti. Marx je to problematiko neprimerno poglobil in razširil.

Iz dosedaj navedenega je razvidno, da znanost kot takšna še ni postala problematična in tudi ne poseben predmet raziskovanja, temveč predvsem aplikacija znanosti v tehničnem napredku. Počasi so dozorevale naslednje predpostavke za prva samostojna sociološka razmišljanja o znanosti:

- a) spremenjena funkcija znanosti v družbeni reprodukciji je zahtevala vzpostavitev novega izobraževalnega sistema,
- b) znanstveno-raziskovalna funkcija je postala poleg pedagoške vse bolj bistvena, sestavni del akademskih institucij,
- c) znanstveno-raziskovalna funkcija je postala poleg pedagoške vse bolj in nepreglednejša,
- d) spreminjati se je začelo družbeno vrednotenje znotraj sistema znanstvenih disciplin: naravoslovno-tehnične vede so se vse bolj uveljavljale nasproti tradicionalni prevladi pravnih, jezikovnih, literarnih in filozofskih ved.

Potreba po sistematični osmislitvi teh in podobnih problemov in odnosov je bila v krogih znanstvene inteligence zmeraj očitnejša. Anglija je postala vodilna dežela znanstvenega tehničnega napredka, zato je razumljivo, da so se tu najprej pojavila sociološka razmišljanja o znanosti. Omeniti velja pred-

vsem dve deli: Charlesa Babbage »Razmišljanja o upadanju znanosti v Angliji in o nekaterih vzrokih zanj« (1830) in Francisa Galtona »Angleški ljudje znanosti« (1874).

Babbage se je opiral na mednarodno kvantitativno primerjavo znanosti (navaja podatke, na koliko prebivalcev pride 1 član akademije v Angliji, Franciji, Prusiji in Italiji) in je trdil, da Anglija z ozirom na nekatere druge narode zaostaja v najbolj težkih in abstraktnih znanosti. Njegova študija vsebuje že pomembno kategorialno problematiko. Tako npr. obravnava recipročni vpliv znanosti in izobraževanja, govori o vzpodbudah za kultiviranje znanosti, o znanstvenih združenjih v Angliji, o znanstvenem svetovalcu in o finančnih problemih v znanosti. Največ prostora pa je posvetil »Kraljevskemu društvu«. Enega izmed vzrokov za zanemarjanje znanosti v Angliji je videl v izobraževalnem sistemu. Za Cambridge je npr. navajal, da goji predvsem klasiko in matematiko. Predlagal je posamezne skupine znanosti, ki bi jih bilo mogoče študirati skupaj. V tem pogledu je tudi še za današnji čas zanimiv njegov predlog, da bi še ob politični ekonomiji študirali tudi aplikacijo znanosti k manufakturi. V Angliji namreč znanost še ni predstavljala posebnega poklica, kot je bila navada v drugih deželah, zato je bil po Babbageu oropana mnogih prednosti, ki se navezujejo na poklice. Prav tako ni bilo zadovoljen s sistemom nagrajevanja v znanosti, češ da še nagrajujejo samo aplikacije, ne pa tudi abstraktni principi. Sistematiziral je vzroke, zakaj aplikacije zakasnejo za temeljnimi odkritji:

- a) eden izmed vzrokov tiči v intelektualni posebnosti ljudi, ki so angažirani v temeljnem raziskovanju. Ti nimajo vedno občutka za podrobnosti in uporabo principov, ki so jih razvili;
- b) razlog je tudi v družbenem vrednotenju, češ da ni v interesu človeštva, da bi takšni ljudje tratili svoje moči za stvari, ki niso primerne za njihova razmišljanja;
- c) mehanične umetnosti so še nepopolne, da bi bila lahko aplikacija uspešna.

Zanimivi so njegovi prebliski o politiki znanosti. Zdi se mu nevarno, da bi bilo pospeševanje znanosti zaupano kateremukoli ministrstvu vlade. Visoki razred, iz katerega se rekrutira vlada, nima globokega pogleda v znanost. Mnogi talenti se zaradi slabih ekonomskih možnosti ne morejo posvetiti znanosti in morajo zato pogosto izbrati odvetništvo, kar predstavlja veliko izgubo za posameznika in še večjo za deželo. Tako kot že Baçon tudi Babbage apelira na sistem delitve dela in sodelovanje v znanosti, češ da ima v sferi znanosti prav tako veljavo in uporabnost, kot je bil uspešen za izboljšanje manufakture.

Delo Francisa Galtona »Angleški ljudje znanosti. Njihova narava in vzgoja« (184) bi lahko imeli za prvo mikrosociološko raziskovanje v sociologiji znanosti, čeprav po svojih rezultatih ni ravno blesteče. Galton je izvedel pismo »anketo« med 180 priznanimi angleškimi znanstveniki.

Poslal jim je pismo, v katerem jih je prosil, da navedejo najrazličnejše podatke. Kriterij za izbor znanstvenikov mu je bilo članstvo v »Kraljevskem društvu« in v nočnih lokalih znanstvenikov. Raziskal je socialno poreklo znanstvenikov. Večina je imela za očete oficirje, ministre, duhovnike, uradnike, učitelje. Nekatere koleracije, ki jih je odkrival Galton, učinkujejo danes precej humoriistično in po svoji tematiki sodijo bolj v sfero antropologije v biološkem pomenu besede. Pomembno v njegovem pristopu je to, da je poudaril učinke izobrazbe in vzgoje za oblikovanje tudi vrhunskih sposobnosti in da te niso avtomatičen rezultat narave nadarjenosti. Zavzel se je za družbeno pospe-

ševanje prirojenih sposobnosti in opozoril na izredno škodljivost izobraževalnega monopola. Rezultati ankete so pokazali pomanjkljivost tedanjega izobraževalnega sistema ne samo, ker je zajela majhen del nadarjenega prebivalstva, ampak tudi v vsebinskem pogledu. Tretjina anketirancev sploh ni imela redne izobrazbe. Mnogi so se pritoževali, da jim šola ni dala dovolj znanja iz matematike, logike in modernih jezikov, preveč časa pa so porabili za učenje latinščine in grščine. Galton je bil gotovo eden redkih, ki so v 19. stol. anticipirali znanost kot proizvodjalno silo. »Znanost in veselje za poklice, ki obogatijo misli in produktivne sile človeka, so prav tako del nacionalnega bogastva, kot sta premog in železo, in njihova zguba je vredna graje«. (str. 223).

DOPRINOS MARXA IN ENGELSA K NASTAJANJU SOCIOLOGIJE ZNANOSTI

Marx in Engels sta bila prva, ki sta vključila osnovne družbene razsežnosti znanosti in tehnologije v občo teorijo družbe in človeka. Vsi osnovni teoretični izvori marksizma: nemška klasična filozofija, klasična politična ekonomija, utopični socializem, francoski in angleški materializem in filozofski nazori Feuerbacha so se trudili pojasniti pomen in vlogo znanosti in tehnike. Marx in Engels sta to dediščino ustrezno preoblikovala in obogatila.

Marxova misel je veliko bolj razčlenjena z ozirom na družbeno vlogo in razsežnosti tehnologije kot znanosti. Tudi v literaturi je najbrž zavoljo tega Marxov prispevek že dokaj temeljito in sistematično obdelan in vrednoten, ne bi pa mogli isto trditi za znanost. V letu 1845 je imel Marx v načrtu obdelati teme, kot sta »vpliv delitve dela na znanost« ter »prirodne znanosti in zgodovina«. Kolikor poznam objavljena Marxova dela, sta obe temi ostali le pri zamisli. Marxov raziskovalni interes se je osredotočil na odnose: tehnologija — prirodne znanosti, kapital in znanost. Kljub temu da pogrešamo bogatejšo zapuščino o socioloških aspektih znanosti, je vendar vredno, da se zaradi velike teoretične in praktične vrednosti spomnimo nekaterih najpomembnejših misli.

Družbeni značaj znanosti oziroma njenih rezultatov je Marx izrazil z mislijo, da je znanost produkt vesplošnega zgodovinskega razvoja v svoji abstraktni kvintisenci. Znanost je za Marxa poseben način proizvodnje in spada pod njen obči zakon. V svojem osnovnem modelu družbe je Marx znanost uvrstil med oblike družbene zavesti. V poznejših študijah pa je pokazal na novo, vse bolj uveljavljajočo se funkcijo znanosti, ki radikalno spremeni mesto znanosti v njegovi teoretični strukturi družbe. Znanost postaja neposredna proizvodjalna sila in tako ni več samo oblika družbene zavesti, ampak konstitutivni element družbene biti.

V okviru Marxove obče teorije odtujitve različnih sfer družbene dejavnosti je tudi znanost odtujena družbena sila. Znanost v svoji tehnološki, praktični transformaciji za Marxa ne predstavlja samo odtujene sile, ampak tudi silo razodtujitve oziroma vsaj pripravo zanjo. Znanost mu je postala, čeprav še v odtujeni obliki, osnova stvarnega človeškega življenja. Kot je Marx druge antropološke, filozofske politične-ekonomske kategorije v nadaljnjem študiju privedel do velike stopnje zgodovinske konkretnosti, tako sta tudi odtujena znanost in tehnologija dobili konkretnjšo zgodovinsko opredelitev. Opredmeteno znanost v mašineriji kapitalističnega načina proizvodnje je Marx pojmoval kot kapital.

Tendenca kapitala je, da daje produkciji znanstveni značaj. Duhovne potence proizvodnje, in torej tudi znanost, se nasproti veliki armadi delavcev osamosvoji v obliki mašinerije in v obliki tehnične elite, ki nastaja v okviru proizvodnega procesa in ki je v Marxovem času še predstavljala neznanen odstotek v vsej strukturi delovne sile. Kot kapitala nič ne stane izkoriščanje prirodnih sil, tako je zastoj tudi izkoriščanje prirodnih zakonitosti, ko so enkrat odkrite. S tem seveda še ni rečeno, da kapitala ne bremeni samo odkrivanje prirodnih zakonitosti, stanejo ga tudi sredstva, ki so potrebna, da se sploh lahko izkoriščajo prirodne sile in odkrite zakonitosti. Odkrito in aplikabilno znanstveno spoznanje pa je mogoče neomejeno izkoriščati, ne da bi bila potrebna dodatna poraba človeškega dela za njihovo vzdrževanje in obnovo, kot to velja za materialne produkte. Zaradi teh posebnih lastnosti produktov znanosti človeka lahko v mogočni industriji, ne glede na to ali je proizvodni proces proces kapitala ali ne, izkorišča proizvode svojega prej opravljenega, opredmetenega dela kot **PRIRODNO SILO**. Poznanstvenje produkcije vodi v ekonomsko-politični prevrat. Opredmetena znanost preneha biti sredstvo za oblast nad živim delom, temveč nasprotno ustvarja prostor za svobodni razvoj posameznika.

Engelsov doprinos k sociologiji znanosti je predvsem v formuliranju zakonitosti tempa razvoja novoveške znanosti; potrditev je našla v sodobnih kvantitativnih analizah razvoja znanosti (Price, Dorbov, Karpov, idr.) ter v raziskovanju odnosa znanosti do ideologije. Dialektike prirode ne moremo šteti za delo, ki bi sodilo v sociologijo znanosti.

SOCIOLOGIJA ZNANOSTI V PRVI TRETJINI 20. STOLETJA

Problemov sociologije znanosti se je delno dotaknila sociologija znanja, ki se je začela razvijati med obema vojnoma. Vendar je bila usmerjena pretežno filozofsko-teoretično in jo o dejanski družbeni situaciji znanosti lahko povedala le malo. Sociologijo znanja je po drugi strani zanimala splošna soodvisnost znanja in družbe, zlasti znanja v obliki nazorov, ideologij, socialnih koncepcij, ne toliko odnos znanosti in družbe. Kolikor je ta odnos vključevala v krog svojih raziskav, ga je omejevala na družbene znanosti. Fragmentarne sociološke osmislitve znanosti so v tem času izšle tudi iz vrst samih naravoslovcev (Ostwald, Mendelejev, Vernadskij). Nastali so prvi primeri kvantitativne analize znanosti (A. Y. Lotka, T. J. Rainoft, 1926, 1927). Državni organi in industrijske organizacije so prvič poskušali statistično zajeti pokazatelje znanosti. Izredno spodbudno pa je na razvoj sociologije znanosti začel vplivati proces sociologizacije zgodovine znanosti in tehnike.

To se je zlasti pokazalo na II. mednarodnem kongresu za zgodovino znanosti v Londonu leta 1931. Velik vpliv so na nekatere znanstvenike zahoda naredili prispevki sovjetske delegacije, zlasti referat B. Hessena »Družbeni in ekonomski koreni Newtonovih „Načel“«. Avtor je hotel ovreči prevladujoče prepričanje, da je bil silni impulz, ki ga je dalo Newtonovo delo razvoju znanosti in tehnologije, le rezultat Newtonove osebne genialnosti. Hessenova koncepcija je predstavila Newtonovo delo kot rezultat takratne dobe. Newton ni bil olimpijski bog, vzvišen nad zemeljskimi problemi, ki bi ga bilo zanimalo le abstraktno matematično mišljenje. To je npr. lepo razvidno iz Newtonovega pisma F. Astonu, ki se je bil namenil na obsežna potovanja po Evropi, pa mu je Newton svetoval, na katere vrste tehničnih in metalurških problemov dežel naj bo pozoren. Newton je baje naštel skoraj vse vrste tehničnih pro-

blemov, ki so nastali iz interesov transporta, trgovine, industrije in vojske. Velik človek, ne glede na to, kako znamenit je njegov genij, na vseh področjih formulira in rešuje tiste naloge, ki so nastale z zgodovinskim razvojem proizvodnih sil in produkcijskih odnosov. Čeprav je Hessen to stališče ublažil z dodatno obrazložitvijo, da ekonomski faktor ni EDINI odločujoči faktor, ostane ta teorija, milo rečeno, še vedno skrajno poenostavljena. Njegova koncepcija je v toliko korektna, kolikor je prepričljivo pokazala, da ekonomski dejavniki niso našli pravega mesta in pozornosti v analizi znanstvene ustvarjalnosti.

V tej smeri je Hessonovo študijo še podkrepil R. K. Merton s svojimi deli o znanosti, ekonomiji in tehnologiji v 17. stoletju v Angliji. Iz referatov sovjetske delegacije je vel neomejen optimizem v možnosti, ki jih nudi socialistična družba za razvoj znanosti. A. Joffe je npr. dejal: »Srečni smo, da smo v naši deželi odstranili vse ovire za nemoten razvoj znanosti, tesno povezan z izgradnjo nove bodočnosti.« (Science at the Crossroads — »Znanost na križpotjih«. Knjiga, London 1936, str. 4). Nadaljni razvoj in zapleti v sovjetski znanosti so pokazali na popolno neosnovanost takšnega optimizma.

Osnovne ideje sovjetskih referatov so imele velik vpliv na skupino uglednih britanskih znanstvenikov, ki so si nadeli naziv »znanstveni humanisti«. Izpod peresa britanskih znanstvenikov je izšlo več del, ki so obravnavala družbeni položaj in bodočnost znanosti (Lancelot Hobgen, »Znanost za državljana«, 1938; J. B. S. Haldane »Daedalus ali znanost in bodočnost«, 1924; J. G. Crowther »Družbeni odnosi znanosti« 1941).

V Združenih državah Amerike je v tem času potrebno omeniti predvsem dela W. F. Ogburna in S. C. Gilillana. Izredno pomembno pa je bilo poročilo »Tehnološki trendi in nacionalna politika. Družbene implikacije novih izvenicij« 1937.

Na Poljskem sta potrebo in program »znanosti o znanosti« iznesla Maria in Stanislaw Ossowski v letu 1936 (Organov, zv. 1, 1936). Sociologija znanosti je samo del znanosti o znanosti, ki po njuni koncepciji vključuje še naslednja področja:

1. epistemologijo: koncepcijo znanosti, klasifikacijo znanosti, metodologijo znanosti;
2. antropološkega — Antropologijo sta razumela kot znanost o človeku in raziskovanje različnih tipov raziskovalcev, psihološka analiza različnih tipov aktivnosti raziskovanja;
3. sociologija znanosti: odnos znanosti do drugih produktov kulture, kot religije in umetnosti, njen vpliv na družbo ter problemi znanosti in ekonomski razvoj;
4. problemi praktičnega organizacijskega značaja;
5. zgodovinski problemi: zgodovina posamičnih disciplin.

Pomembno je, da znanosti o znanosti nista izenačevala s sociologijo znanosti, po drugi strani pa sta jo dojela širše kot njun rojak T. Kotarbinski. Kotarbinski je za znanost o znanosti štel filozofijo, kolikor se ta omejuje na probleme logike, metodologije in epistemologije. V načelu sta Ossowska razlikovala dva različna pristopa k znanosti:

1. epistemološkega, ki je že zelo star in se začel že s Ksenofanom Kolofonskim v antični Grčiji;
2. antropološkega — Antropologijo sta razumela kot znanost o človeku in njegovi kulturi. Tako pojmujejo antropologijo v angleško govorečih deželah.

Znanost torej spada tudi v območje človeške kulture in interes za znanost kot za kulturni pojav je po njihovi sodbi nekaj novega.

Vredno je omeniti tudi majhno knjižico Floriana Znanieckega »Družbena vloga posedovalca znanja« iz leta 1940. V njej je avtor analiziral razloge za nastanek poklicnih profilov »znanstvenika«, tehnološkega vodje (leader), »tehnološkega eksperta«.

PRVI SISTEMATIČNI POSKUS SOCIOLOŠKE ANALIZE ZNANOSTI

BERNAL
V pravem pomenu besede pa se sociologija znanosti začneja z J. D. Bernalovim delom »Družbena funkcija znanosti — Kaj znanost dela? Kaj bi znanost mogla storiti?« (London 1939).

To delo oblikuje: 1. sistematična in vseobsežna razčlenitev socioloških razsežnosti znanosti,

2. povezovanje teoretičnega in empiričnega pristopa,

3. preseganje ozkih okvirov nacionalne problematike in opazovanje nekaterih temeljnih značilnosti znanosti v okviru celotne, predvsem moderne civilizacije.

Pomen knjige je bil priznan takoj. Štirikat je bila ponatisnjena med vojno in ponovno leta 1946. Prevedena je bila v nekaj evropskih jezikov ter v japonski in arabski jezik. V Bernalovem delu so zaobseženi tudi nazori širše skupine znanstvenikov na Cambridgeu, ki je razmišljala o položaju in funkciji znanosti in znanstvenika v moderni družbi (J. G. Cowther, Ritchie Calen, J. B. S. Haldane). Ob 25. obletnici izida Bernalove knjige je izšel spominski zbornik »Znanost o znanosti. Družba v tehnološkem obdobju« (1964). Ob tej priliki je bilo ustanovljeno tudi »Združenje za znanost o znanosti«, ki ima med drugim namen vsako leto v različnih deželah prirejati »Bernalova predavanja«.

V svojem delu je Bernal načel vsa področja sociologije znanosti in danes bi težko našli delo izpod peresa posameznika, ki bi se odlikovalo po takšni univerzalnosti in sistematičnosti. Zaradi tega se nikakor ne morem strinjati z oceno Normana W. Storera, da je bilo delo Bernarda Barbera »Znanost in družbeni red« iz leta 1952, glavni poskus orisati celotno polje sociologije znanosti.

Kako široko se je Bernal lotil svoje teme, naj ilustrirajo poglavja njegove knjige: Uvod, Zgodovinski del, Obstoječe organizacije znanstvenega raziskovanja v Britaniji, Znanost in izobraževanje, Efektivnost znanstvenega raziskovanja, Aplikacija znanosti, Znanost in vojna, Mednarodna znanost, Solanje znanstvenika, Reorganizacija raziskovanja, Znanstveno komuniciranje, Finansiranje znanosti, Strategija znanstvenega napredka, Znanost v službi človeka, Znanost in družbena preobrazba, Družbena funkcija znanosti. V prilogah je navedel še tabele, ki posredujejo različne količinske podatke za stanje znanosti v Angliji predvsem v finančnem, kadrovskem in organizacijskem oziru. Poleg tega so priloženi različni dokumenti, resolucije nekaterih tedanjih znanstvenih združenj.

Družbena funkcija znanosti je po Bernalu rasla neopazno z znanostjo samo. Znanost je prenehala biti posel skrivnostnih učenjakov, ki so jih podpirali bogati mecen, ampak je postala industrija, ki jo plačujejo veliki industrijski monopoli in države. Neopazno se je izvršil prehod od individualne h kolektivni osnovi znanosti, s tem pa se je stopnjeval tudi pomen upravnega aparata. Po Bernalu so znanstvenika silili k resnemu premisleku svojega položaja in funkcije v družbi štirje zunanji dogodki:

1. ekonomska kriza,
2. nastanek in graditev Sovjetske zveze,
3. prihod fašizma v Nemčiji,
4. vsesplošna okrepitev v pripravi na vojno.

1. Anarhični — liberalni in monopolni kapitalizem deformirata znanost v njenih pravih humanističnih, civilizatorskih ciljih. Sistem skrievanja znanstvenih rezultatov zaradi profitnih-konkurenčnih interesov silno zavira znanstveni napredek, a hkrati tudi negativno vpliva na sam duh in osebnost znanstvenika. Mnoge možne tehnične izboljšave produkta, ki bi lahko znižale ceno, načrtno niso izkoriščene. Zahteva za takojšnjim profitom zavre aplikacijo znanosti že na začetku, ko je stopnja razvoja lahko največja. Anarhična, na kapitalističnem profitu temelječa proizvodnja, je bila po Bernalu glavna ovira, da se niso uskladile znanstvene možnosti in tehnične potrebe. Po drugi strani pa veliki monopoli kontrolirajo aplikacijo znanosti. Tako Bernal navaja podatke, da je v tem času štiri petine industrijskih raziskovanj, ne všteti tiste, ki jih je izvedla vlada, opravilo ne več kot deset velikih podjetij (str. 138). Monopoli zavirajo znanstveni napredek z:

- a) zadušitvijo obstoječih investicij in
- b) omejevanjem raziskovanja.

Licence so v nekaterih primerih kupovali samo zato, da ne bi prešle v uporabo, da bi se izognili izgubam, ki bi jih sprožilo izkoriščanje licenc. V letu 1937 je Zvezna komisija za komunikacije poročala, da je Bell Telephone System prikril 3.400 neuporabljenih iznajdb, da bi se preprečile posledice njihove aplikacije na tržišču. Ameriški sistem kot mešanica monopola in privatnega podjetništva po mnenju Bernala lahko doseže velike stvari, toda nikdar ne bo mogel doseči uspehov, ki bi bili sorazmerni z razpoložljivimi sredstvi v ljudeh in materialu. Možnosti, ki jih nudi znanost, morejo biti uresničene samo z ustvaritvijo novega urejenega in integriranega političnega in ekonomskega sistema v svetovnem merilu. Polni razvoj znanosti v službi človeštva je po Bernalu nezdržljiv z nadaljevanjem kapitalizma.

2. Nastanek Sovjetske zveze, zlasti njeni poskusi vključiti znanost v splošni sistem gospodarskega in družbenega planiranja, je pritegnil veliko pozornost kritičnih zahodnih znanstvenikov, ki so bili nezadovoljni z obstoječo anarhijo na področju znanstveno-raziskovalnega dela. Tudi Bernal je bil poln hvale in navdušenja nad sovjetskimi poskusi organiziranja in planiranja znanosti. Pozitivne strani je videl predvsem v:

- a) rastočih finančnih izdatkih SZ za znanost. V letu 1934 je SZ baje izdala za znanost okrog 1 % narodnega dohodka, kar je trikrat toliko kot v ZDA v tem času in desetkrat toliko kot v Veliki Britaniji,
- b) spodbujanju delavcev za aplikacijo znanosti,
- c) v tem, da se temeljna odkritja na univerzi in akademiji takoj posredujejo industrijskim laboratorijem in v
- d) planiranju znanosti.

Bernal je že tedaj opazil tudi negativno intelektualno karakteristiko v sovjetski znanosti: pomanjkanje zadostne kritike. Vendar te slabosti ni pripisal političnim in ideološkim pritiskom na znanost, ampak jo je štel za splošen pojav, ki nastopi povsod tam, kjer znanost zaradi svojega nastajanja še nima izoblikovanih kritičnih meril. Veliko zaupanje v nove možnosti, ki jih nudi socialistična družba, in pomanjkanje informacij sta bila najbrž vzrok, da je Bernal popolnoma izpustil analizo odnosov med politično in vsesplošno ideologijo ter birokracijo in znanostjo v prvi socialistični deželi, ki so tako deformirali rast sovjetske znanstvene misli zlasti v nekaterih strokah.

3. Odnosa med znanostjo in ideologijo se je Bernal dotaknil le na primeru fašistične-nacistične ideologije in religije. Prvi odnos ni bil samo akademsko teoretično zanimiv, ampak je postajal tudi konkretno življenjsko vse bolj žgoč. Po Bernalu bi bila lahko razrušitev nemške znanosti in njenega duha celo ena največjih tragedij v razvoju civilizacije. Nemški duh je namreč sistematiziral vso znanost in vzpostavil vero v notranjo vrednost čiste znanstvene resnice.

4. Že prva svetovna vojna je po Bernalu pomenila totalno mobilizacijo znanstvenikov, da bi se povečala ofenzivna in defenzivna sila različnih bojnih sredstev. To se je še neznansko stopnjevalo v pripravi na drugo svetovno vojno. Pri tem velika večina znanstvenikov ni mogla več ostati nevtralna, kar je vzbudilo zavest znanstvenikov, da se njihovo znanstveno delo ne konča v laboratoriju. To je znanstvenike sililo, da so se začeli ukvarjati z razmerami, v katerih delajo, in s tem tudi s stanjem družbe sploh.

Svojo dobo je Bernal dojel kot največje prehodno obdobje v zgodovini človeštva. »Naš najbolj neposredni problem je zagotoviti, da se prehod izvrši tako hitro, kot je možno z minimalnim materialnim, človeškim in kulturnim uničenjem« (str. 410). Znanost, ki se zaveda svojega cilja, lahko postane glavna sila družbenih sprememb.

Bernalova analiza je bila globoko prežeta z nekaterimi marksističnimi intelektualnimi premisami kot:

- a) družba ne more biti znanstveno razumljena, ne da bi jo spreminjali. Akademске družbene vede tedanjega časa po Bernalu niso dorasle takšnim smotrom;
- b) znanost o družbi mora rasti v stiku z družbenimi silami, ki jo spreminjajo;
- c) znanost pojmuje kot sestavni del materialnega in ekonomskega življenja našega časa in kot ideje, ki vodijo in navdihujejo življenje.

RAZVOJ SOCIOLOGIJE ZNANOSTI PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

V tem času so nastopile nekatere novosti v družbeni klimi, v kateri se razvija znanost.

1. integracijski procesi v znanosti so klicali po novih principih organizacije znanosti;
2. stalna rast izdatkov za znanstveno-raziskovalno delo in v zvezi s tem potreba po utemeljitvi ciljev na področju nacionalne politike znanosti in kriterijev izbora znanstveno-raziskovalnih nalog. Nastala so nekatera področja »velike znanosti, ki so terjala velikanska finančna sredstva in veliko kadrov;
3. v ospredje je stopala ne samo ekonomska, ampak tudi znanstvena neenakost med deželami;
4. militarizacija znanosti;
5. v vrstah napredne inteligence je rasla potreba po polnejši uresničitvi možnosti znanosti;
6. znanstvena raziskovanja so se vse bolj vključila v osrčje proizvodnje ter postala za nekatere industrijske panoge v tolikšni meri temelj njihovega obstoja in napredka, da so jih začeli imenovati »znanstvene industrije« (kemična, letalska, elektronska).

Uporaba nuklearnega orožja kot izrazitega znanstveno, kolektivnega produkta za množično uničevanje in njegovo nenehno izpopolnjevanje in širje-

nje je znanstvenike bolj kot kdaj prej pritegnila v areno politike. Hladna vojna je še poglobila kulturne in jezikovne pregrade med znanstveniki, ki so pripadali različnim družbeno-političnim sistemom, po drugi strani pa bi bila potreba za njihovo komuniciranje in sporazumevanje bolj nujna kot kdajkoli prej. Da bi se javnost in politični krogi bolj zavedli odgovornosti in političnih posledic atomske znanosti, je leta 1945 začel izhajati »Bilten atomskih znanstvenikov«, ki so ga ustanovili atomski znanstveniki iz Chicaga. Leta 1950 se mu je pridružila še revija »Vpliv znanosti na družbo«, ki je na mednarodni, splošni ravni, obravnavala odnose med znanostjo in družbo. Pugwash gibanje, ki je nastalo leta 1957, je imelo namen, da bi znanstveniki ne glede na politične ideološke razlike bolj učinkovito organizirano nastopali v boju za miroljubno uporabo znanstvenih rezultatov.

V povojnem obdobju so se začela intenzivna in raznovrstna sociološka raziskovanja znanosti:

- kvantitativne analize razvoja znanosti in komunikacij v znanosti (Price, Diana Craine);
- raziskovanje produktivnosti znanstvenikov v odnosu do organizacije, v kateri delajo (Pelz, Andrews, Marcons, Brown);
- psihološke študije znanstvenikov (Anna Roe);
- raziskave o produktivnosti znanstvenikov v odnosu do njihove starosti in predmeta (Lehman);
- sociološko usmerjenje študije zgodovine znanosti (Bernal, Sarton, J. B. David, Lilley);
- proučevanje migracijskih procesov znanstvenikov (S. Dedijer);
- analiza internih norm vedenja znanstvenikov (Merton, Parsons);
- sociologija znanosti se je obogatela tudi s študijami na področju sociologije izobraževanja;
- v mnogih deželah so uvedli redno statistično zajemanje pokazateljev znanstveno-raziskovalne aktivnosti;
- izdelali so standardizacijo metodoloških postopkov statističnega zajemanja znanosti;
- nastale so prve metodološke in vsebinsko utemeljene mednarodne primerjave znanstveno-raziskovalne aktivnosti (Freeman);
- napisana so bila sistematična dela in zborniki iz sociologije znanosti in znanosti o znanosti (Dobrov, Kaplan, Barber, Storer);
- leta 1956 je bila sestavljena prva bibliografija iz sociologije znanosti.

Toda vse do leta 1960 se sociologija znanosti še ni institucionalno utrdila. Do leta 1959 ni bila nobena redna sekcija letnega združenja Ameriškega sociološkega društva posvečena sociologiji znanosti. Kurzi, posvečeni izključno sociologiji znanosti, so bili še zelo redki. Robert K. Merton je še v uvodu k S. Barberja knjigi »Znanost in družbeni red«, 1952, ugotavljal, da je to zanemareno področje in da sociologi še zmeraj nič ne naredijo za to. Iz socioloških zbornikov, učbenikov in uvodov v sociologijo je bilo običajno izpuščeno področje sociologije znanosti. Še za začetna 60. leta je Norman Kaplan ugotavljal, da se v ZDA poprečno ena disertacija na leto ukvarja s sociologijo znanosti.

V ZDA se velik del problematike sociologije znanosti obravnava v okviru oddelkov za zgodovino znanosti. Kurze: socialne-ekonomske — politične spremembe, ki jih povzroča tehnologija, organizacija in vrednostni sistem znanosti in tehnologije, znanost-tehnologija in bodočnost politike pa pripravljajo odseki za politične, ekonomske in upravne vede.

Raziskovanja so se razmahnila tudi v drugih državah. Bernal in Mackay sta za Veliko Britanijo že leta 1966 ugotavljala, da se nihče profesionalno ne

ukvarja z znanostjo kot takšno, da na angleških univerzah za to ni kateder, ampak imajo le katedre za zgodovino posamičnih disciplin. Po njunem mnenju bi bile katedre za ekonomijo in sociologijo mogoče najbolj primerni centri za organizacijo raziskovanj znanosti o znanosti. Apelirala sta na zagotovitev stalnih akademskih namestitev za učenjake, ki se ukvarjajo z znanostjo o znanosti in seveda v tem okviru tudi s sociologijo znanosti. Formalne akademske enote za sociologijo znanosti so se osnovala na naslednjih angleških univerzah: Suessex, Stirling, Edinburgh, Manchester in Bath (ali Bristol College of Advanced Technology). Enota za študij politike znanosti je bila ustanovljena v Sussexu 1966. leta pod vodstvom Ch. Freemana.

V Zvezni republiki Nemčiji dela na področju znanosti o znanosti in sociologije znanosti Skupina za sistemsko raziskovanje, ki jo vodi Helmut Krauch v Heidelbergu.

V SZ je najpomembnejša skupina v Kijevu, ki jo vodi G. M. Dobrov. Kako so se razmahnila tovrstna raziskovanja v SZ, nam delno ponazarja številka 526 bibliografskih enot v knjigi »Socialna-ekonomska in organizacijska vprašanja znanosti v ZSSR« (1970, zv. 4). Pomembne centre za raziskovanje sociologije znanosti imajo tudi na Poljskem, Madžarskem in Čehoslovaškem.

V Jugoslaviji se je sistematično začel ukvarjati z znanostjo o znanosti Stevan Dedijer, ki sedaj vodi institut »Research Policy Program« v Lundu na Švedskem. Naš dnevni in revijski tisk je prinesel že veliko število člankov, ki sodijo v znanost o znanosti ali sociologijo znanosti. Veliko analiz o položaju znanosti pri nas pa je izvedel ukinjeni Svet za koordinacijo znanstvenih dejavnosti. Izredno pomembno, zlasti prevajalsko aktivnost je razvil Center za proučevanje politike razvoja znanstvenega dela pri Institutu za znanstveno tehnično dokumentacijo in informacije v Beogradu. Obsežnejši samostojni deli pa sta »Znanost v majhni državi« (M. Madenović) in »Problemi razvoja in finansiranja znanstveno-raziskovalnega dela« (Stevan Blagojević). Izvedeno je bilo že več statističnih anket o znanstveno-raziskovalni dejavnosti pri nas, najbolj obsežna pa je bila gotovo anketa, ki jo je leta 1969 izvedel Institut za sociologijo in filozofijo v Ljubljani.

Interes za znanost o znanosti in sociologijo znanosti se je v zadnjih letih oblikoval tudi v Sloveniji. Na fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo je bila kot redni učni predmet v 4. letniku uvedena »sociologija znanosti«. Izredne potrebe pa trajnem in temeljitem proučevanju tega področja bodo po mojem pričakovanju nastopile s sedaj formirano Raziskovalno skupnostjo Slovenije. To, kar smo doslej storili na tem področju, je zelo malo v primerjavi s tem, kar bi in kar bomo morali storiti.

SE LAHKO SOCIOLOG UKVARJA S SOCIOLOGIJO ZNANOSTI?

Ob nastajanju sociologije znanosti in znanosti o znanosti je v določenih krogih znanstvene naravoslovne in tehnične inteligence vladal sum v upravičenost formiranja takšnih disciplin in skepsa v njihov uspešen razvoj. Nezaupanje se je opiralo na pomislek, da gre gotovo za novo inačico tradicionalne filozofije znanosti, ki je v mnogo primerih s svojim univerzalizmom, odtrganim od konkretne znanstvene problematike poskušala presojsati to problematiko ter odkrivati in hrupno razglasiti njeno »resnično bistvo«. Nezaupanje je bilo delno premagano zato, ker so mnogi sociologi znanosti sami izšli iz vrst naravoslovnih ved in so bili priznane osebnosti na svojem specialnem področju.

Od prvotne skepse v eksistenco sociologije znanosti in njeno koristnost je končno prišlo do zaključka, da se pač z njo uspešno lahko ukvarjajo samo znanstveniki sami, če se hočemo izogniti trivialnosti in zgrešenemu razumevanju znanstvene dejavnosti. Toda kmalu se je pokazalo, da zdrav razum znanstvenikov, ki tako mimogrede reflektira svojo izkušnjo ali izkušnjo ožjega kroga znanstvene dejavnosti, ne more priti do celovitejšega razumevanja znanstvene dejavnosti kot sistem in ne samo kot nekega konkretnega primera. V tem primeru njegova specialna stroka znanstveniku malo pomaga in je pred tem problemom prav tako nebogljen, če ni oborožen tudi z znanjem iz ekonomskih, socioloških, političnih in psiholoških znanosti. Nima skoraj nobenih prednosti pred družboslovcem, ki se loteva teh vprašanj. Tako kot fizik, kemik, biolog, ko se loteva socioloških, ekonomskih političnih razsežnosti znanosti, še ne postane poklicni sociolog, politolog, ekonomist, tako tudi sociolog, ekonomistu, politolgu, ki k raziskovanju znanosti kot sistema družbene aktivnosti pristopa z vidika svoje stroke, še ni potrebno postati kemik, biolog ali fizik. Potrebno pa je, kot ugotavlja Norman Kaplan, da se seznanijo z nekaterimi običnimi aspekti znanosti, kot so npr. predstavljeni v delih Th. Kuhna in E. Nagela. Kako obsežno se je potrebno seznaniti z notranjimi lastnostmi znanosti same, je v prvi vrsti odvisno od tega, s katerim področjem sociologije znanosti in znanosti o znanosti se ukvarjamo.

Sociologi in ekonomisti ter psihologi so ostali dokaj nezainteresirani za področje znanosti, delno zaradi hladne atmosfere v vrstah naravoslovno-tehnične znanstvene skupnosti za raziskovanje teh aspektov znanosti, delno pa iz bojazni pred očitki, da se s takimi raziskovanji nekompetentno vmešavajo v drugo področje. Gotovo obstoji neka mera nevarnosti, da se pri raziskovanju teh vidikov prestopi meja pristojnosti, toda pred isto nevarnostjo je vsak drug znanstvenik, ki razmišlja o zapletenem sistemu znanstvene aktivnosti.

Mnoga dosedanja raziskovanja na področju sociologije znanosti in znanosti o znanosti, tako kot v drugih disciplinah, nimajo neposredno praktične koristnosti, imajo pa splošno kulturno, teoretično in spoznavno vrednost. Marsikatera dela pa nudijo že solidno oporo v vodenju nacionalne politike znanosti in so v pomoč sami znanstveni skupnosti, boljšemu razumevanju samega sebe, reguliranju svojih odnosov za vodenje notranje politike in za formuliranje zahtev in predlogov nasproti širši družbeni skupnosti na osnovi mednarodnih primerjav in analize domačega stanja.

UPORABLJENA LITERATURA

1. Aristotel: Metafizika, Kultura, Beograd 1966.
2. Aristotel: Nikomahova etika, Kultura, Beograd 1958.
3. Aristotel: Politika, Kultura, Beograd 1960.
4. Babbage Ch: Reflection on the Decline of Science in England and on Some Its Causes, Lond. 1830.
5. Bacon F.: Novi organon, Naprijed, Zagreb 1964.
6. Barber B.: The sociology of Science v Sociology Today, New York 1959 ed. Robert K. Merton.
7. Bernal J. D.: The Social Function of Science, London 1939.
8. Dedijer S.: The Science of Science: A Programme and a Plea, Minerva, vol. 14, št. 4, 1966.
9. Bernal J. D. — A. L. Mackay: Na drozde do naukoznawstwa, Zagadnienia naukoznawstwa številka 1—2, 1966.
10. Dobrow G. M.: Potencial nauki, Kijev 1969.
11. Galton F.: English Men of Science Their Nature and Nurture, Mac Millan Co. 1847.
12. Klemm F.: Technik-Eine Geschichte ihrer Probleme, Freiburg-München 1954.
13. Kurt H. W.: Versuch zu einer Wissenssoziologie, Luchterhand 1968.
14. Lotka A. J.: The Frequency Distribution of Scientific Productivity v Journal of the Washington Academy of Sciences, vol. 16, št. 12, 1922.
15. Marx-Engels: Rani radovi, Naprijed, Zagreb 1961.
16. Merton R. K.: Social Theory and Social Structure, Free Press 1957.
17. Ossowski S.: O nauce, Warszawa 1967.
18. Nalimov V. V. — Mul'čenko Z. M.: Naukometrija, Moskva 1969.
19. Price D. J.: Quantitative Measures of the Development of Science v: Archives Internationales d'Histoire des Science, vol. 4, št. 14, 1951.
20. Price D. J.: The Exponential Curve of Science, Discovery, vol. 17, št. 6, 1956.
21. Science at the Crossroads, knjiga, London 1936.
22. Storer W. N.: The Social System of Science, New York 1966.
23. Voprosy istorii estestvoznaniia i tehniki št. 25 Moskva 1968.

O nekaterih vprašanjih tako imenovane »politične ekonomije socializma«

dr. France Černe

Vsaka veda je kompleksno, najgloblje **znanje** o nekem izseku stvarnosti. **Politična ekonomija** naj bi bila z ene strani analitični aparat ter analiza generaliziranih družbenoekonomskih sistemov v preteklosti in sedanjosti, z druge strani pa tudi kritična analitična aparatura za »konstrukcijo«¹ novih možnih prihodnjih sistemov.

Socializem je za nas v tem primeru družbenoekonomski pojav kot objekt znanstvenega raziskovanja in ne ideološka premisa našega življenja

V razpravi sem za predmet raziskovanja oziroma razmišljanja izbral nekaj temeljnih vprašanj t.i. »**politične ekonomije socializma**«,² ki jih vsak dan omenjajo mnogi dokumenti oziroma ljudje. Pri tem moram poudariti, da so obstoječe (veljavne) kategorije lahko predmet indoktrinacije ali vere samo nekaj časa, če niso logične, to je v skladu z avtonomno zavestjo ljudi. Ko kot takšne prenehajo »oplajati« s svojo namišljeno resničnostjo, prenehajo obstajati, podobno kot katerikoli drugi modni pojavi.

1. Ontološki in deontološki značaj politične ekonomije

Politična ali socialna ekonomija ni čista spoznavna (ontološka, eksplikativna) veda. Ni pa tudi čista normativna, deontološka veda.

Čista spoznavna ekonomska veda je t.i. **čista ekonomija ali čista teoretična ekonomija**, če je ta pogojna kategorizacija ekonomske vede sploh umestna. Kajti vprašanje je, koliko je lahko katerakoli družbena veda prosta **spoznavnega**, čeprav nehotenega, **vrednotenja**. Od subjektivne presoje je odvisno, ko se ekonomist v ekonomskih analizah opira na nekatera dejstva bolj kot na druga, sam odloča, katera dejstva upošteva, katerih ne, kako jih razvršča v prvo, drugo jakostno skupino itd.

Res pa je, da v t.i. čisti teoretični ekonomiji ni neposredno prisotna **normativna sodba**: kaj naj bo, kaj bi moralo biti itd., kar spada neposredno v ekonomsko politiko.

Tako je **politična ekonomija nekako v sredi** med čisto teoretično ekonomijo in ekonomsko politiko. Je veda o družbenoekonomski biti v njeni razvijajoči se eksistenci in esenci. S tem je prav gotovo **historična ontološka veda**. Tudi v »konstruiranju« trenda razvoja posameznih institucij in družbenoekonomskega sistema v celoti je lahko še **eksplikativna veda**, čeprav so premise njenega sklepanja že manj »stvarne« (eksistenčne), že del **raziskovalčevega vrednotenja trenda sedanjega in prihodnjega dogajanja**. S tega vidika pa že nastopa deontološki normativni moment v obliki vprašanj, s kakšnih pozicij, s stališča kakšnih norm itd.

Detološki moment »**najstva**« je s skrajševanjem ciklov družbenega reformiranja vrednot v politični ekonomiji še celo povečan. Pri tem ne gre za staro

¹ Besedo »konstrukcija« sem namenoma uporabil v narekovajih namesto besede predvidevanje, ker menim (kot bom kasneje dokazal), da oblikovanje novega družbeno-ekonomskega sistema v neki družbeni skupnosti ni gola objektivna determinanta zgodovine.

² »Politično ekonomijo socializma« sem prav tako postavil v narekovaj, ker ni, kot bomo še videli, čiste kategorije socializma ter s tem politične ekonomije socializma kot posebne vede.

subjektivistično in metafizično konstruiranje eksistence iz »subjektivne« esence mislečega bitja, marveč je mišljen kompleksni družbeni proces, to je oblikovanje norm (t.i. družbene preferenčne skale) za **optimizacijo programiranih družbenoekonomskih procesov** in uporabe le-teh pri vrednotenju razvojnih procesov.

Tako se je **kot dopolnitev** h klasični politični ekonomiji (kot družbeno angažirani, zgodovinski vedi) rodila njena polsestra »**welfare ekonomija**«. To je precej **matematizirana socialna ekonomija**, ki uporablja matematične metode za **konstruiranje optimizacije** gospodarskih procesov z vidika vnaprej začrtanih (znanih) družbenih preferenc (kot norm za vrednotenje gospodarskih pojavov).

Navidezni **izgon Marxove razrednosti** iz politične ekonomije je tudi v meščanski ekonomski teoriji rodil potrebo po vračanju te relativnosti v obliki bolj nevtralnih »welfare« propozicij.

To, rekel bi novo **sociooperacionalistično** razvijanje značaja klasične politične ekonomije ima seveda za našo diskusijo izreden pomen.

Politična ekonomija se tako po predmetu in metodi širi in razvija iz zgodovinske eksplikativne vede v komparativno dinamično (konstrukcijo socialno) vedo a) učinkovite diferenčnosti različnih sistemov, b) modelnega konstruiranja novih socioekonomskih sistemov ter c) ugotavljanja suboptimalnosti danih socioekonomskih procesov in izdelave metodologije za popravljanje te suboptimalnosti glede na realne možnosti, postulirane oziroma teoretično odkrite zakone in dano družbeno preferenčno skalo potreb.

Jasno je, **prvič**, da je tako »modernizirana« politična ekonomija bolj uporabna za reševanje nalog, ki jih npr. pri nas formuliramo kot naloge »politične ekonomije socializma«, in **drugič**, tako koncipirana politična ekonomija postaja v mnogo večji meri operacionalističen most za programiranje konkretne gospodarske politike za različne družbene in gospodarske situacije.

Iz tega izhaja: 1. da je **naloga sodobne politične ekonomije** vse manj obračanje k preteklosti zaradi preteklosti, ampak bolj zaradi »koncipiranja« sedanjosti in prihodnosti in 2. da je njena naloga, da z njej lastno miselno aparaturu testira različne idejnopolične poskuse uresničevanja idej v družbeno ekonomske institucije z vidika njihovega **prispevka k družbenoekonomskemu napredku**³ kot normi vrednotenja.

S tem pa smo tudi **priznali**, 1. da institucionalno oblikovanje družbeno-ekonomskega, še bolj političnogospodarskega sistema **ni tako determinirano**, kot je bilo razvidno iz nauka mehaničnega determinizma ali sodobnega strukturalizma, 2. da imajo **ideje tudi svojo zakonitost** razvoja in celo vse večjo moč v reorganizaciji sistemov, posebej kadar jih sprejmejo ljudje kot svoje življenjske vrednote,⁴ 3. da ima lahko politična ekonomija, oziroma širše **ekonomska veda, veliko vlogo** pri t.i. družbenem konstruiranju sistema in pri korekturnem izpopolnjevanju funkcioniranja sistema.

To ne pomeni, da je zgodovinsko »konstruiranje« sistema poljuben ideološki eksperiment. Vendar nam pa pove, da **vsaka nova eksistenca nastaja za družbo** kot sinteza izkušenj, novih idej (vrednot) in avtonomno delujočega materialnotehničnega napredka, za družbo, v kateri dobiva človekova esenca svojo trajno dialektično usodo; zanikanje in potrditev v najrazličnejših oblikah.

³ Pod družbeno ekonomskim napredkom kot normo vrednotenja razumem takšno organsko spreminjanje vseh materialnotehničnih in socialnokulturnih procesov v neki družbi, ki z ene strani zadovoljujejo kolikor mogoče potrebe največjega števila ljudi, z druge strani pa nenehno sproščajo ustvarjalne sile za nadaljnji razvoj na vseh področjih brez ostrejšje in daljše deficitarnosti razvoja na kateremkoli področju družbenega udejstvovanja.

⁴ Več o tem vprašanju glej v moji razpravi »Ekonomske razvoj in institucionalne spremembe«, *Sodobnost* 1964, št. 1, 2, 3.

2. Politična ekonomija kot družbena veda

Preden preidemo k bolj konkretnim vprašanjem, moramo razčistiti še eno vprašanje. To je, koliko je **politična ekonomija veda**, oziroma kakšna veda je.

Glede na to, da je politična ekonomija analitično konstrukcijska veda z upoštevanjem družbene preferenčne skale ter norm družbenoekonomskega napredka, nehotе vsebuje **neke elemente filozofije, etike in celo ideologije**. Toda ne kot metode, ampak kot del sklepne sodbe.

To ji v očeh čistega spoznavnega pozitivnega ekonomista jemlje strogost **eksaktne oziroma »nevtalne« vede**, čeprav jo z **vidika družbene uporabnosti** morda celo dviga nad čisto ekonomsko teorijo. Vse je odvisno od tega, kaj v današnjem svetu razumemo z vedo in kaj z znanstveno resnico.

Kakor hitro **znanstvene resnice** ne pojmuje mo aksiomatično, statično, ampak kot del celote, kot nekaj dinamičnega, relativnega, s čimer pa je tudi del absolutnega, je lahko odkritje politične ekonomije znanstvena resnica, kolikor odkriva pojav (proces) s tendenčnim razvojem, z vplivi, s tendenčnimi značilnostmi (verificiranimi s statističnimi podatki) glede na skalo družbenih preferenc in norme optimalnega družbenoekonomskega napredka.

Večkrat srečamo **kritiko politične ekonomije** pri čistih (pozitivistično usmerjenih) ekonomistih, ki postavljajo ugovor, da so **trditve** politične ekonomije **verbalne** (ne matematične) in **institucionalno-zgodovinsko relativizirane** in zato manj ali sploh neresnične. Toda takšna kritika je lahko le navidez točna. Velja namreč le, če predpostavljamo, da je matematični izraz edino merilo znanstvenosti (potem bi na primer literarna zgodovina ne mogla biti v nobenem primeru veda). Kakor hitro pa pristanemo na ugotovitev, 1. da matematični izraz ni edini dokaz znanstvenosti (s čimer nikakor ne zanikam pomena matematičnih metod v ekonomski analizi) in 2. da tudi sklep, dobljen na temelju formalnologičnega matematičnega postopka, ni vedno znanstvena, to je objektivna resnica, je seveda neutemeljena tudi takšna kritika. Sklepamo lahko še dalje in trdimo, da je razvita **politična ekonomija** celo sposobna **verificirati** stopnjo znanstvenosti čiste ekonomske teorije, s tem da jo institucionalnozgodovinsko relativizira oziroma testira, s čimer lahko zniža navidezno visoko eksaktnost trditve (resnice), in sicer v interesu njene večje družbene zgodovinske resničnosti ter s tem aktualnosti.⁵

Napaka, ki jo lahko očitamo dosedanji t.i. **tradicionalni politični ekonomiji** (posebej sovjetski verziji) je, da je preveč odražala intencijsko ideologijo — ne politično konstituiranje družbe, ampak gledanje na gospodarske procese vladajočega političnega sistema. Z vidika takšne deformacije je politična ekonomija resda postajala vse bolj **politična** v vsakodnevem in ne v klasičnem pomenu besede. Zato bi bilo morda prav — v nasprotju s takšno politično ekonomijo — da to novo politično ekonomijo, ki resnično znanstveno proučuje socialno plat gospodarjenja, imenujemo **socialno ekonomijo** ali kratko **socio-ekonomijo** (ki je tudi družbeno »problemska« ekonomija).

Če pravim socialna ekonomija, se ne zavzemam za ponovno stapljanje te ekonomije v **neko splošno družbeno vedo**, ampak za izdelavo tega dela ekonomske vede kot **podсистema splošne teorije o družbenem delovanju**.⁶

Zakaj pravim tega **dela ekonomske vede**? Zato, ker menim, da je prišlo v ekonomski vedi do **bifurkacije**: v socioekonomski del in v operacionalistični,

⁵ Ko govorim o takšni vlogi politične ekonomije, imam v mislih sodobno (nastajajočo) politično ekonomijo, opremljeno z vsemi najnovejšimi izsledki drugih ved ter s sodobnim znanstvenim analitičnim aparatom, ne pa politično ekonomijo v vulgarnem pomenu.

⁶ »Vendar sem popolnoma prepričan, da kolikor se bo rodila nova tretja splošna teorija (pri tem misli pisec na Keynesovo splošno teorijo — op. F. Č.), ta ne bo splošna ekonomska teorija, ampak prej splošna teorija družbenega delovanja« (M. J. Fores, »No More General Theories«, Economic Journal, 1969, številka 313, str. 21).

tehnični del. Ta drugi del postaja z razvojem računalniške tehnike upravljanja vse bolj del matematično — tehnične vede.

To **relativno osamosvajanje dveh delov ekonomske vede ter širjenje** oziroma povezava obeh delov z drugimi vedami (prvega dela z antropologijo, sociologijo, politologijo, filozofijo itd., drugega dela pa bolj z matematiko, elektrotehniko itd.) pa z druge strani z razvijanjem kibernetičnega sistema zahteva vedno **širše in tesnejše povezovanje vseh ved**, ki se ukvarjajo z **organizacijo**, ožje vzeto z **upravljanjem družbe** (družbenih dejavnosti). To zahteva prav tako tesnejše **povezovanje strokovnjakov** različnih disciplin v kompletne raziskovalne skupine. Le takšna **transformacija tradicionalne politične ekonomije** bi jo osvobodila okovov čiste politične ideologije, ideološkega shematizma, ne-realnosti in nezgodovinskosti, s čimer bi tudi resnično prispevala k bolj znanstvenemu reševanju družbenoekonomskih problemov.

3. O t.i. »politični ekonomiji socializma«

Skoraj bi si upal trditi, da je **Marx** pogosteje uporabljal besedi kolektivističen in komunističen kot pa socialističen. O t.i. »politični ekonomiji socializma« so začeli govoriti šele v Sovjetski zvezi. Za **Marxa** je samo ena politična ekonomija. V tem poglavju skušam dokazati **troje trditev**:

1. da kategoriji kolektivističen in socialističen nista istovetni;
2. da lahko nasproti privatnemu urejanju gospodarstva postavimo različne variante kolektivistično vodenega gospodarstva, zato t.i. »politična ekonomija socializma« ni posebna veda;
3. da je v primerjalni analizi ekonomskih sistemov v posebnem poglavju možno govoriti le o kolektivističnih gospodarskih ureditvah ter šele zatem, kot sinteza globalnega družbeno-ideološkega gledanja na razvoj, o **socializmu**.

Ad 1. Beseda »kolektivističen« prihaja iz latinske besede »collectivus« (zbi-rajoč, združujoč); beseda »socialističen« pa iz besede »socialis« (tovariški, to je tisti, ki ima razvit čut za težave drugega, za skupnost).

Besedi imata, kot vidimo, do neke mere **skupno vsebino**, čeprav sta s tanjšim poslušom za razvoj jezika dobili tudi **različen pomen**.

»**Kolektivističen**« ima v vrednostni (stališčni) sodbi nevtralniji pomen. Npr. v pomenu skupni pašnik, skupnost žena, skupna akcija ne predstavlja v toliki meri etičnega, socialnega smisla institucije ali akcije. Ob navajanju besede »kolektivističen« se ne sprašujemo za načelo, po katerem je oblikovan takšen odnos. Lahko je zgrajen na temelju tradicije, solidarnosti ali pa na podlagi skupne koristi; na demokratičnih načelih ali pa pod diktaturo voditelja, državnega aparata itd.

»**Socialističen**« pa ni nevtralen pojem. Ni zunaj vrednostne — etične sodbe, ki ji je v ospredju človek kot polnejša norma lepšega, humanejšega, razumnejšega, pravičnejšega itd. bivanja na tem svetu v primerjavi s katerokoli dosedanjo ureditvijo. Če rečem »socialistično«, ne pomeni, da imamo opravka le z nečim skupnim, kjer bi se npr. človek utopil v kolektivni masi, ampak obsega tudi pojem socialen, vezan na socialno pravičnost, obsega tudi pojem človeške osebnosti itd.

Socialističen je torej **širši pojem od kolektivističen** (lahko je z njim celo v nasprotju: npr. kolektivno suženjstvo, kolektivistični kapitalizem, staliniščno birokratski kolektivizem itd.). Socialističen naj bi vseboval sicer tudi nek (ne vsak) kolektivizem, razen njega pa še popolnejšo emancipacijo človeka

v odnosu do samega sebe kot do generičnega bitja in kot sočloveka.⁷ To naj bi bilo tudi **izhodiščna norma** za ocenjevanje nekega sistema odnosov kot bolj ali manj socialističnega.⁸

Kolektivističen red (sistem, ustroj) se je lahko porajal že pred kapitalizmom, **socialističen svet** — bodisi kot ideja ali kot morebitna stvarnost — pa se je porodil le, ko se je razvil kapitalistični svet.

Na podlagi povedanega bomo sklenili **troje novih ugotovitev**: 1. kolikor socialistični svet še ni stvaren glede na neko občo zavest ljudi, ki takšno ugotovitev zanika, ni empiričen, analitično znanstven objekt, ampak le bolj ali manj ideološka »stvarnost«. Živi šele v svetu ideoloških konstrukcij ter v obliki ideološko-političnih gibanj. Zato ne spada v socioekonomijo kot znanstvena kategorija, bivajoča sama po sebi, ampak je le raziskovalni socioidejni fenomen (podobno kot je z zgodovino raziskovanja različnih idej in političnih gibanj v razvoju družbe).⁹

2. Zato je možno raziskovati **ideje o socialistični ureditvi** le objektivno primerjalno oziroma variantno ter jih tako soočiti z empirično verificiranim družbenoekonomskim optimom ali neoptimom ureditve z vsemi medčloveškimi odnosi.

3. O »**politični ekonomiji socializma**« lahko govorimo le pogojno. Gre za kritično primerjalni pregled idej in literature o različnih predpostavljenih socialističnih ureditvah. S tega vidika bomo imeli in imamo **celo več** »političnih ekonomij socializma«: sovjetsko, jugoslovansko, kitajsko, laburistično, arabsko itd. Z vidika splošne opredelitve znanosti bi težko pristali na stališče, da je skoraj toliko »političnih ekonomij socializma«, kolikor je t.i. »socialističnih« držav ali »socialističnih« gibanj.

Zato bo treba kompleks idej o dosedaj imenovani socialistični gospodarski ureditvi **preimenovati iz politične ekonomije socializma** (kjer je poudarek na ekonomiji kot vedi) v **ekonomsko politiko** s socialistično usmerjenostjo (kjer bo poudarek na politiki). Z drugo besedo, pomiriti se bomo morali z mislijo, da je danes bolj ali manj **edina stvarnost** — kot gospodarska ureditev — **priljubljeni ali pa kolektivistični sistem odnosov** z vsemi vmesnimi (mešanimi) oblikami. Otresti se bomo torej morali abstraktnega shematizma, logicističnega posploševanja ter ideološkega poudarjanja.

Kazalo bi, da bodo takšne misli usodne (v negativnem pomenu) za socializem. Vendar menim nasprotno, da bo **socializem** dobil tako — sedaj še vedno pretežno kot filozofija, ideologija in politično gibanje — **čistejšo vsebino in funkcijo**:

1. ne bomo mešali kakršne koli državotvorne oblike odnosov, kakršnekoli institucije s socialističnimi. **Socializem** torej ne bo **politični monopol nekega državnega aparata** ter s tem dejansko predmet nenehnega razvrednotenja;

2. z razmejitvijo kolektivističnega reda (sistema) od socializma se bo socializem lahko ohranil (vsaj kot ideja in gibanje) zunaj **vsakovrstnih političnih eksperimentov** (npr. kakšno zvezo imajo pri nas politika izvoza delovne sile, politika cen itd. s socialistično ureditvijo);

⁷ »Šele ko bo človek kot resnično individualno bitje sprejel vase abstraktnega državljana in bo kot individualno bitje postal obče bitje..., bo uresničena prava emancipacija človeka«. In prej: »Sleherina emancipacija je povračanje človekovega sveta, njegovih odnosov k človeku samemu« (Karl Marx in Friedrich Engels, Rani radovi, izbor, Kultura, Zagreb 1953, str. 65).

⁸ V sedanjem trenutku se ne sprašujem, koliko bi takšen sistem zahteval popolno spremembo človeka v tako imenovanega »l'homme complet«, kot ga imenuje Ch. Rist (Revue d'économie politique, 1948, številka 1, str. 10).

⁹ Tu ni mesta, da bi posebej razpravljali, ali in kdaj je pravilneje govoriti o socializmu kot ideologiji ali o ideologiji socializma.

3. nasproti socializmu kot morebitnemu pokapitalističnemu fenomenu se bodo lahko kot miselne konkurenčne konstrukcije in kot morebitna stvarnost pojavili **še druge družbene tvorbe ali ureditve**. Naj omenim le tri: a) tehnično-birokratski kolektivizem, b) birokratsko-militaristični kolektivizem in c) znanstveno-kibernetični (tudi protihumanistični) kolektivizem.

4. O kolektivni gospodarski ureditvi¹⁰ in njenem izboru

Med največje vplive poslednje znanstvenotehnične revolucije na družbo lahko štejemo **hiter razvoj človeške zavesti**, ki lahko v zelo kratkem času konstruira oziroma menja institucije, tudi tiste, ki jih je človek sam zgradil. To je realnost, je pa tudi fikcija sodobnega človeka in družbe.

Realnost predvsem zaradi tega, ker propad zasebne lastnine, za katero je ustvarila sovražno okolje, zlasti vse bolj številna inteligenca, kot dotedanje dokaj trdne osnove proti spreminjanju sveta, ustvarja novemu upravljalškemu sloju široko možnost za **manipuliranje z idejami o preurejanju in menjavi stvarnosti**. In to pogosto, če ne vedno, v imenu ali zgodovinske nujnosti ali zaradi še optimalnejše ureditve.

Fikcija pa je zaradi tega, a) ker je spreminjanje institucij, to je končno človeka, v shemi manipulantov dokaj gnetljivo, amorfno bitje, dejansko pa je antropološko, sociopsihološko, kulturno itd. dokaj stabilno (nespremenljivo v najkrajšem času) in b) ker je kibernetika tudi za upravljanje s človekom še zelo šibka.

Tako predstavlja sama ideja o moči upravljanja, da spreminja svet, veliko **moč**, še posebej kolikor tej sili podredi vse pglavitne, zlasti komunikacijske institucije. Z druge strani pa je zgodovinsko gledano dokaj **nemogoče**. Zato tako imenovane **povratne točke v cikcakastem zgodovinskem razvoju** (npr. zdaj v vseh kolektivističnih gospodarstvih odstopanja od strogo centraliziranih, netržnih tipov gospodarstva) nič drugega kot rezultat te »moči« in »nemoči« nekako po geslu: bolj ko se spreminja bolj ostaja enako.

Hočem reči, **spreminjanje gospodarske ureditve** je v XX. stoletju postavilo v ospredje vse bolj praktični laboratorij »idejne mašinerije« (predvsem tam, kjer je zasebna lastnina osovražena ali vsaj pravno zelo malo spoštovana). Z druge strani pa v tem idejnem (konstrukcijskem) in dejanskem eksperimentiranju ostaja nekaj nespremenjenega ali malo spremenjenega. To je **zgodovinski tip človeka** s svojimi »danimi« preferencami; od tod dodatne menjave ali pritiski za spreminjanje gospodarske ureditve »od spodaj«.

Položaj je torej jasen. Socioekonomija kot problemska ekonomija mora s **to novo zgodovinsko stvarnostjo** računati kot z objektivno danostjo, zato se mora v skladu z močno težnjo po menjavi in »protimenjavi« sama vključiti v to zgodovinsko dejstvo ter v imenu racionalnosti vsaj teoretično izpopolnjevati gospodarsko ureditev sama. Izpopolnjevati pa jo mora tako, da ustvarja **možne variante (teoretične) ekonomskih sistemov**, oziraje se predvsem na dani tehnološkoorganizacijski in kulturni skelet družbe ter upoštevajoč tudi dane in manipulirane preference ljudi.

Izbor ekonomskih sistemov, (kot modelov praktičnih gospodarskih ureditev) mora biti toliko varianten, da z ene strani »pokrije« vse pglavitne možne praktične ureditve, z druge strani pa »zadovolji« — vsaj deloma —

¹⁰ Glej podrobnejšo opredelitev ekonomskega (gospodarskega) sistema in ureditve v mojem članku »Primerjalna analiza ekonomskih sistemov«, Ekonomska revija, 1966, št. 3.

praktične preference delujočih subjektov in »konstrukcijske« ideje manipulantov.

Pri tej izdelavi teoretičnih tipov ekonomskih sistemov se mora socioekonomija držati nekaterih **pravil**, v glavnem treh:

- ekonomski sistem (kot posplošeni abstraktni »vzorec« za možno praktično gospodarsko ureditev) mora biti konsistentna urejenost institucij;
- ekonomski sistem mora biti v skladu z drugimi podsistemi družbene dejavnosti;
- ekonomski in neekonomski sistem morata biti vsaj v osnovah v skladu z nekim realnim sistemom človekovih preferenc.

Preferenčni sistem tipičnega človeka pa je lahko **avtonomno razvit** (kot nenapovedljiva zgodovinska rezultanta) ali pa **indoktriniran** po neki najvitalnejši sili — v demokratični družbi, po neki vodilni sili — v avtokratsko urejeni družbi. To pomeni, da obstaja **negotovost**, ker ni stoddostnih možnosti, da bo predvideni (eksperimentirani) sistem uspel.

Ne glede na takšno skepsa pa manipulativni preferenčni sistem postaja pomemben vzvod za uresničevanje idej o ureditvi v dejansko ureditev.¹¹

Ali drugače povedano, ob sedanjih tehniki, tehnologiji in človekovem znanju z ene strani ter dovoljevanju manipulacije (dovoljujejo jo predvsem množično, potrošniško usmerjanje človeka) postaja gospodarska in politična ureditev **znatno manj zgodovinsko determinirani**, kot so do sedaj menili nekateri politični ekonomisti. Postajata bolj izbirni (alternativni).

Takšna misel pa nas prav zato do neke mere **osvobaja** — ob izdelavi vrednostne in zgodovinske sodbe o tej ali drugi varianti gospodarske ureditve — **nekega čaščenja** te ali one drugačne ureditve kot uresničitve optimalne objektivne nujnosti, kot konstrukcijske popolnosti itd. Za socioekonomijo postajajo zato npr. vse konstruirane kolektivne variante ureditve **možne in uresničljive** le če »bomo« uspeli indoktrinirati tudi ustrezen preferenčni sistem. Hkrati pa so — kot idejna konstrukcija ali kot resničnost — upravičen predmet **kritike** (kot analize) kot nepopolne ureditve, ki jih je moč izpopolniti ali pa celo zamenjati z drugimi.

Ostane nam še, da odgovorimo na vprašanje, koliko vsaj približno realnih **tipov kolektivnih ekonomskih sistemov** (praktično gospodarskih ureditev) lahko skonstruiramo?

To je odvisno od **poglavitnih konstrukcijskih elementov**. Ti pa naj bi bili:

1. prisotnost (odsotnost) bolj ali manj industrijske kolektivne organizacije družbenega dela,
2. odsotnost (prisotnost) zasebnega (kolektivnega) razpolaganja z družbenim bogastvom in zasebnega (kolektivnega) prisvajanja sadov družbenega dela,
3. prisotnost (odsotnost) kolektivnih ciljev v gospodarjenju na vseh ravneh,
4. bolj ali manj avtomatsko (zavestno disciplinirano ali sankcionirano, prisilno) izvajanje (uveljavljanje) kolektivnih ciljev oziroma kolektivno vzpostavljanje norm obnašanja (ravnanja) posameznikov in skupin ljudi (npr. izražena v obliki kolektivnega plana), od tod pa
5. odsotnost ali precejšnje zmanjšanje prisotnosti spontano oblikujočih blagovno denarnih (oziroma tržno dohodkovnih) oblik kolektiviziranih odnosov.

¹¹ Takšna ugotovitev nas opozarja tudi na nekatere možne prihodnje tendence. Če se bo krepil »vladajoči« pritisk za manipuliranim spreminjanjem, nastaja vprašanje za kakršnokoli stabilnost življenjskih vrednot, ki so prav gotovo eden od stebrov logike človekovega zdravega življenja.

Kolikor bodo ti »konstrukcijski elementi« v neki družbeni skupnosti **bolj prisotni**, bomo imeli opravka tudi z **bolj kolektiviziranim ali kolektivističnim sistemom gospodarjenja** te skupnosti in narobe.

Pri tem naj poudarimo, da morajo biti vsi ti elementi prisotni v mikro enotah (celicah) in na makro ravni neke družbene (državne) skupnosti. Ali: kolikor bi bila kolektivizacija odnosov zelo visoka na ravni gospodarske celice (podjetja), kolektivizacija odnosov med celicami (kolektivi) pa zelo šibka (še vedno bolj ali manj skupinsko zasebna), bi bil ta sistem prav gotovo manj kolektivističen kot tisti, kjer so tudi odnosi med kolektivi kolektivizirani,¹² med drugim tudi plansko organizirani.

Sovjetska ureditev med obema vojnoma je bila npr. konkretno bolj kolektivistična, kot je današnja ali pa naša (čeprav formalistično).

S takšno pozitivno opredelitvijo kolektivističnega sistema pa še nismo ničesar povedali o **ekonomski in socialni kvaliteti** tega ali drugega kolektivističnega sistema. To je, a) koliko je eden ali drugi kolektivistični sistem ekonomsko učinkovitejši, b) koliko je »bolj ali manj socialističen«. Zopet vidimo, kako velikega pomena je, da **stopnje kolektivizacije** ne istovetimo niti s **stopnjo ekonomske racionalnosti** niti s **stopnjo socializacije** (beri tudi humanizacije) človeških odnosov oziroma človeka.

Danes si lahko zamišljamo predvsem **dva glavna tipa kolektivističnega ekonomskega sistema**:

1. **parcialno (skupinski) kolektivistični sistem** z vidika posamezne (državne) družbene skupnosti, kjer lahko vlada visoka kolektivizacija odnosov med člani skupine (kolektiva, organizacije združenega dela, delovne asociacije po Marxu), med ožjimi skupnostmi (kolektivi) pa kombinirani sistem: kolektivno solidarističnih in konkurenčnih (tekmovalnih) odnosov. Ta pa bo lahko nastopal v treh oblikah: a) kot združno kolektivni sistem (glej Marxov sistem združnih podjetij kot začetna, prehodna oblika), b) kot delavsko družbeno kolektivistični ali pa c) kot decentralizirani tehnokratski-državni kolektivistični sistem;

2. **totalno kolektivističen sistem** (z vidika posamezne družbene skupnosti kot unitarne države, kot federacije ali konfederacije), kjer je kolektivizacija gospodarskih odnosov totalna, to je kolektivizirana znotraj gospodarskih celic in med celicami. Notranja kolektivizacija odnosov je v tem primeru podrejena makrokolektivističnim odnosom, čeprav bo tudi ta sistem obstajal v različnih variantah. Npr. a) kot administrativno (politično, birokratsko) centraliziran (tudi totalno planski) kolektivističen sistem ali pa b) kot neki prihodnji, znanstveno organizirani planimetričen (kibernetičen) kolektivističen sistem.

Med obema variantama čistih kolektivističnih ekonomskih sistemov pa bo v praksi mnogo **vmesnih, mešanih kolektivističnih praktičnih gospodarskih ureditev**.

Vprašanje, »kako nadalje graditi kolektivističen sistem« v obliki gospodarskih, družbenih reform v **nekaterih državah** s prevladujočo kolektivistično ureditvijo, je danes **trikotni konflikt** med manipulativno ideologijo vodilnega političnega subjekta — znanstveno komparativno (kritično) ekonomsko sistematiko — ter dejanskim sistem proizvajajočim bitjem. Če ta konflikt zredu-

¹² »Združne tovarne samih delavcev so v okviru stare oblike (to je kapitalističnega produkcijskega načina — op. F. C.) prvi preboj starih oblik, čeprav le-te naravno reproducirajo in morajo reproducirati povsod in v stvarnosti vse pomanjkljivosti danega (beri kapitalističnega — op. F. C.) sistema (podčrtal F. C.). V njihovem okviru je ukinjeno nasprotje med kapitalom in delom, čeprav sprva samo v tej obliki, da so delavci kot asociacija svoj lastni kapitalist, to je, da zaposlujejo proizvajalna sredstva zaradi oplojevanja svojega lastnega dela... Kapitalistična delniška podjetja moramo enako kot združne tovarne razumeti kot prehodne oblike iz kapitalističnega v združni (kolektivistični — op. F. C.) produkcijski način. Le da je v enih nasprotje ukinjeno negativno, v drugih pa pozitivno« (Karl Marx, Kapital III, izd. Kultura, Beograd 1948, str. 396).

ciramo le na razmerje med manipulativno ideologijo in dejanskim, sistem oblikujočim bitjem, potem **znanstveni komparativni ekonomski sistematiki** v razreševanju tega konflikta lahko pripada zelo velika vloga. Seveda le, če je sama dovolj »logično« razvita in družbeno propulzivna.

To je ponovno dokaz, da socioekonomija (kot problemsko-sistemska ekonomija) lahko odločilno izravnava konflikt med zavestjo (politično konstituirano) in bitjem. To pa le kot disciplina, odvisna od družbe kot realnosti proizvedenega bitja, ter neodvisna (v analizi) od manipulativnih shem vodilnega političnega subjekta.

O bolj ali manj razviti »socialističnosti« te ali druge kolektivistične gospodarske ureditve pa ta veda lahko reče le bore malo.¹³

¹³ Takšna skepsa seveda še ne pomeni, da ne more ničesar reči. To lahko stori le skupaj z vsemi drugimi vedami.

Razmišljanje o tej temi pa zahteva samostojno razpravo.

I.

Glede na prvi cilj planiranega dolgoročnega razvoja (*»Razvoj samoupravnih socialističnih družbenih odnosov ob visoki stopnji duhovne kulture, socialne varnosti in sproščeni ustvarjalnosti delovnih ljudi na vseh področjih gospodarskega in družbenega življenja«*) se zdi — kar zadeva planiranje — v izhodiščnem modelu družbe, v horizontalni sferi, ki teče skozi vse subsisteme, najbolj problematična tretja sfera, območje institucij. Razlogov za to *»problematičnost«* je dolga vrsta, vendar se bomo tu omejili predvsem na dve skupini teh razlogov:

1. Shematična zgradba vsakega subsistema logično počiva na diferenciranem delu; le-to nadgrajujejo območje skupin, območje institucij in legitimizirano območje. Diferencirano delo je vsaj načelno najmanj podvrženo heterogenim vplivom in zato v svoji relativni avtonomnosti sledi notranji logiki razvoja, ki ji — z večjimi ali manjšimi odstopi — sledi tudi dinamika skupin znotraj subsistema. Institucionalna sfera je načelno okostenela ali vsaj bolj otrdela že zato, ker je njena naloga, da tako v mreži odnosov znotraj določenega subsistema kot tudi tistih z dodatnimi subsystemi, z globalno družbo in s širšim relevantnim okoljem zagotavlja največjo možno mero stabilnosti. Po definiciji se torej upira spremembam v sferah, na katerih logično počiva, in tako represivno deluje na nove pobude, inovacije, prav tako pa se upira modifikacijam legitimizirane sfere subsistema, torej spremembam vrednostnega sistema, v katerem delujoči posamezniki in skupine subsistema nahajajo socialno temeljitev svoje dejavnosti.

Ce naj bi torej dolgoročna projekcija socialnega razvoja zagotovila dosego prvega strateškega cilja, zlasti **»socialno varnost in sproščeno ustvarjalnost delovnih ljudi na vseh področjih«**, bi morala predvideti takšen razvoj institucionalnih sfer subsistemov, v katerem bi se institucije ob najmanjši izgubi energij prilagajale relativno avtonomni dinamiki sfere diferenciranega dela in dinamiki skupin na eni strani, na drugi strani pa bi bile sposobne ob vsakem času prilagoditi legitimizirano sfero svojega subsistema modifikacijam v vrednostnem sistemu *»globalne družbe«*. Prav legitimizirana sfera je namreč tista sfera, prek katere globalna družba uravnava obnašanje subsistemov in jih usklajuje, kakor znotraj subsistema institucionalna sfera v legitimizirani nahaja oporo za svoje perzistiranje.

Ta, na videz shematični premislek potrjuje vsakdanja skušnja, ki ve za *»okostenelost institucij«* in njihovo zasidranost v tradiciji, s katero se upirajo spremembam tudi takrat, kadar so očitno nujne. S te strani bi torej projekt socialnega razvoja moral zagotoviti poti in sredstva, ki bi zagotavljala dinamiko spreminjanja institucij, njihovo prilagajanje sferi diferenciranega dela ali odmiranja in nastajanja novih. Prav tako pa bi projekt moral predvideti poti in sredstva, s katerimi bi si globalna družba zagotovila sprotno prilagajanje legitimiziranih sfer subsistemov svojim potrebam in prek njih vpliv na obnašanje subsistemov na vseh nivojih.

Seveda pa je takoj očitno, da hkratna uresničitev vseh zahtev privede v aporijo; moramo se odpovedati ideji, da okostenelost institucionalne sfere —

oprte na legitimetno — zagotavlja avtonomijo diferenciranega dela in kontinuiteto njegovega razvoja, ali pa moramo to avtonomijo in kontinuiteto žrtvovati izpostavljenosti subsistemov poljubni manipulaciji v imenu dejanskih ali namišljenih interesov globalne družbe.

2. Opisana apriorija kljub abstraktnim skrajnostim, iz katerih je izpeljana, nikakor ni izmišljena. Zdi se, da še kar natančno ilustrira dejansko situacijo v institucionalnih sferah subsistemov globalne družbe, če se iz tega ali onega razloga subsistemi postavijo v hierarhična razmerja — ali točneje, če se relativna avtonomija enega ali več subsistemov podredi drugemu subsistemu. Primerov za takšno situacijo je dovolj — ne le v naši družbi — še najbolj drastičen primer bi bilo zdravstvo, če si ga zamislimo docela podrejenega legitimetni sferi ekonomskega subsistema. Takšna situacija je ne le možna, temveč potencialno obstaja v trenutku, ko zdravstvo »ustvarja« iz nekega ne tako nepomembnega družbenega vidika »dohodek« namesto zdravja.

Tu se nočemo ustavljati ob »disekonomijah«, ki nastajajo iz takega razmerja med dvema subsistemoma; primer samo prepričljivo opozarja na dejstvo, da se takšna razmerja ne spremenijo v absurd samo zato, ker jih pred tem varuje »okostenelost institucij« subsistemov, persistiranje institucionalne sfere, oprte tako na legitimetno sfero kot na avtonomijo diferenciranega dela.

Iz spoznanja, da je »okostenelost« in »otrdelost« institucionalne sfere subsistemov nujna (da ne rečemo koristna), izvira druga skupina razlogov, zaradi katerih se zdi načrtovanje razvoja institucionalne sfere subsistemov problematično. Zdi se, da je treba razvoj sfere prepustiti notranji logiki razvoja diferenciranega dela in dinamiki skupin znotraj subsistema, upoštevajoč pri tem, da je avtonomija tega razvoja relativna in v končni konsekvenci vendarle odvisna od vsote dejavnikov, na katere je mogoče vplivati in ki jim je mogoče načrtovati razvoj. S tem pa se moramo seveda avtomatično odpovedati »socialni varnosti in sproščeni ustvarjalnosti delovnih ljudi na vseh področjih gospodarskega in družbenega življenja«, kajti ta socialna varnost in sproščena ustvarjalnost, je nenehno in nujno omejena z rigidnostjo institucionalne sfere subsistemov. Planirani strateški cilj dolgoročnega razvoja se po takem premisleku izkaže za utopijo.

II.

Znotraj horizonta **obstoječe družbe** je ta strateški cilj tudi v resnici utopičen, kar pomeni samo to, da je cilj »**razvoj samoupravnih socialističnih odnosov ob visoki stopnji duhovne kulture, socialne varnosti in sproščene ustvarjalnosti**« ... postavljen onkraj horizonta obstoječih družbenih odnosov, ali z drugimi besedami, da ga ni mogoče doseči s kvantitativnimi spremembami, s preprostim množenjem tega, kar že je.

Premislek o možnosti dolgoročnega načrtovanja razvoja institucionalne sfere subsistemov nas je tako privedel do spoznanja, ki ni ne novo ne presenetljivo, namreč, da politični akt še ni družbena preobrazba. Uvedba samoupravljanja je bila politično dejanje, čeprav je bila temeljna motivacija za ta ukrep kritična naravnost do dejanske, še bolj pa do možne deformacije revolucionarne oblasti v birokratsko državo. Ideja samoupravljanja je bila torej bolj določena po strukturi birokratske oblasti kot njena idealna negacija, manj pa je bila izraz dejansko dozorelih družbenih odnosov. Ima torej tipično strukturo vseh utopij in ravno utopičnost daje — ali naj bi dajala — samoupravljanju kot družbenemu gibanju dimenzijo revolucionarnosti in njen patos. Prav ta dimenzija prihodnosti v ideji samoupravljanja se takoj izgubi,

če samoupravljanje zreduciramo na obstoječe institucije in institucionalno sfero sistemov ter skušamo planirati njihov razvoj. S tem v najboljšem primeru samo ponavljamo nekaj, kar je že storjeno, še bolj verjetno pa bomo s tem podprli tiste družbene sile, ki samoupravljanju najbolj učinkovito nasprotujejo ravno s tem, da obstoječo institucionalno strukturo razglašajo za doseženi ali skoraj doseženi cilj.

Ta majhna digresija — docela brez ambicije, da bi v njej ocenjevali pomen samoupravnih institucij za decentralizacijo in demokratizacijo jugoslovanske družbe — nam je bila potrebna le za opozorilo, da je prav kritika obstoječega tisti izvir, iz katerega je ideja samoupravljanja sploh izšla in od koder edino lahko dobiva življenjski sok. Z drugimi besedami: projektirati razvoj institucionalne sfere sistemov pomeni projektirati možnosti za učinkovito permanentno kritiko obstoječih institucionalnih struktur.

III.

Lahko bi rekli, da je dovršeno samoupravljanje reintegracija difereciranega dela v izkustvu njegovega socialnega smisla, v njegovi neposredni socializaciji, seveda v izkustvu, ki ima osnovo v delovnem procesu samem in ki iz te osnove prežema »nadgrajene« sfere znotraj sistemov. Samo v takem izkustvu je mogoča socialna varnost in sproščena ustvarjalnost.

Institucionalizirano samoupravljanje, se pravi postopno uvajanje samoupravljalških institucij kot politični proces, pa je imelo od vsega začetka in ima še zdaj ravno nasprotno smer: je nekakšna distribucija vnaprej definiranega socialnega smisla, pa naj se imenuje kakorkoli. V institucionalni sferi sistemov se ta nasprotna tokova srečujeta in križata — v okviru obstoječih družbenih odnosov na škodo avtonomije difereciranega dela, ki šele s posredovanjem političnega sistema kot univerzalnega mediatorja vseh pretokov lahko dobi (ali pa tudi ne) svoj socialni pomen in vrednost.

Posledica opisanega **funkcioniranja** političnega sistema, ki nas tu — sine ira et studio — predvsem zanima, je blokiranje neposrednih pretokov med sistemi in s tem neposredne valorizacije difereciranega dela, prav tako pa tudi neposrednega vpliva na družbeno dogajanje ali vsaj neposrednega izkustva takega vpliva. Za institucionalno sfero vsakega sistema posebej je zato izgubljena celota; edino politični sistem ohranja njeno iluzijo, kajti tisto, kar v resnici **percipira**, ni celota, temveč le vsota posamičnih interesov, s katerimi **manipulira** in ki jih z večjim ali manjšim uspehom skuša obdržati v ravnovesju.

Iz tega sledi, da je pot do razvitih samoupravnih socialističnih odnosov (ob visoki stopnji duhovne kulture) kot strateškega cilja načrtovanega dolgoročnega razvoja kritika institucionalne sfere sistemov z vidika (izgubljen) celote.

Osnutek izhodišč za revolucijo o dolgoročnem ekonomskem razvoju Slovenije iz aprila 1970 zelo umestno poudarja »razvoj samoupravnih socialističnih odnosov ob visoki stopnji duhovne kulture, socialne varnosti in sproščene ustvarjalnosti delovnih ljudi na vseh področjih gospodarskega in družbenega življenja« kot strateški cilj razvoja. Duh celote, ki veje iz misli o visoki kulturni, socialno varni in sproščeni ustvarjalnosti delovnih ljudi na vseh področjih pa ima prav tako kot ideja samoupravljanja tipično utopični značaj in strukturo. Že preprost premislek vsakdanje skušnje namreč pokaže, da jo je navdihnil divji metez parcialnih, lokalnih, cehovskih, stanovskih, osebnih

in kdove kakšnih še interesov, ki nič kaj kulturno, predvsem pa docela brez posluha za celoto zahtevajo v areni politike svojo zadovoljitev. S tem pa seveda samo vsak dan znova potrjujejo »raison d'être« klasične politične strukture in njenega funkcioniranja, kolikor sploh izrecno ne kličejo na prizorišče tistega, kar smo se navadili imenovati »trda roka«. Takšno obnašanje zastopnikov nedvomno legitimnih interesov torej ne le, da ne krepí in ne pospešuje procesa decentralizacije, deetatizacije in demokratizacije ki je v jugoslovanski družbi neločljivo povezan z uvajanjem samoupravljalških institucij, temveč vedno znova oživlja (vsaj miselno) že preseženo dilemo: klasična struktura politike ali samoupravljanje.

Te dileme sicer nihče več ne izreče, ali pa zelo redko, kljub temu pa je navzoča kot ozadje vsakdanjih političnih odločitev in zato se zdi, da je vprašanje razvoja samoupravnih socialističnih odnosov vsak dan znova na preizkušnji in da vsaj tam, kjer gre za širjenje mreže institucij samoupravljanja, odločitve niso preveč spodbudne. Dokaz za to so široka področja družbenih dejavnosti, kjer je v imenu tako imenovanega posebnega družbenega interesa samoupravljanja tudi formalno bistveno omejeno.

IV.

Začarani krog, v katerem se nosilci posebnih, čeprav še tako legitimnih interesov zaradi »pozabe« celote in brez občutka zanj obnašajo kot objekt političnega subsistema in v katerem politični subsistem vedno znova v imenu kvazi celote refleksno reagira kot klasični politični subjekt, se ne bo razrešil sam niti takrat, ko bo družba bolj bogata in delovni ljudje v poprečju bolj izobraženi ali ob »visoki stopnji duhovne kulture« kot pravi navedeni »Osnutek«. Razreši se lahko dejansko samo z razvojem socialističnih družbenih odnosov ob visoki stopnji duhovne kulture, če to zadnje pomeni tudi smisel in občutek odgovornosti za celoto. Tega občutka pa v razmerah, kakršne so, v institucionalni sferi subsistemov, ne more biti preprosto zato, ker si ga je kot svojo bolj ali manj izključno funkcijo prisvojil politični subsistem. Prav zato kvantitativno širjenje mreže institucij samoupravljanja — kakor je sicer nujno in pomeni napredek decentralizacije in demokratizacije — samo zase še ne pomeni razvoja samoupravljanja v izvirnem pomenu besede in nas v tem smislu ne približuje k že večkrat omenjenemu, »strateškemu cilju razvoja«. Samo zase takšno širjenje namreč avtomatično krepí in komplicira funkcioniranje političnega subsistema — kljub instituciji tako imenovanega neposrednega dogovarjanja nosilcev posebnih interesov. Nujni pogoj za dejanski razvoj samoupravljanja je prenos odgovornosti za celoto na institucionalno sfero subsistemov. Izpolnitev tega pogoja pa je videti iluzorna ob sedanjem, vse prej kot zadostnem neposrednem pretoku informacij itd. med sistemi in ob sedanjem funkcioniranju političnega subsistema.

Ob opozarjanju na nezadostnost horizontalnih zvez med sistemi se utegne zdeti, da gre za nekakšno napako v sistemu, za nekaj, kar je mogoče odpraviti z organizacijskimi ukrepi. Seveda je razvijanje horizontalne komunikacijske mreže do neke mere organizacijsko vprašanje, vendar pa je nezadostnost horizontalnih zvez med sistemi treba gledati prej kot posledico neke osnovnejše nezadostnosti kot pa vzrok za »izgubo celote« v institucionalnih sferah subsistemov. Ta »osnovnejši vzrok« je — kratko rečeno — nezadostna razvitost celotnega sistema, ki pa se v njem, takšnem, kakršen je, kaže predvsem kot pluralizem dejansko ali navidezno nasprotujočih si interesov.

Kot primer za funkcioniranje nasprotujočih si interesov med dvema subsystemoma bom — relata refero — navedel s področja industrije in zdravstva.

Industrijsko podjetje mora na zahtevo banke za nabavo nove strojne opreme razpisati natečaj. Med ponudniki se pojavi neko inozemsko podjetje iz države Y, katerega strokovnjaki poznajo pomanjkljivosti naše zakonodaje glede obveznih varnostnih naprav na strojih. Denimo, da znaša vrednost teh naprav, ki so po zakonih dežele Y obvezne, 30 odstotkov cene strojne opreme. Ponudnik bo v tem primeru znižal ceno opreme za 30 odstotkov in kot »najugodnejši« ponudnik zmagal na natečaju. Dobavil bo seveda strojno opremo z odmontiranimi varnostnimi napravami in ko bodo stroji stekli, bo neposredna posledica »ugodnega« nakupa strm vzpon krivulje nesreč pri delu v podjetju X. »Gospodarstvo« je tako prihranilo nekaj denarja, zato pa so se povečali stroški zdravstva in socialnega varstva. Možno je sicer, da je saldo s stališča nacionalne ekonomije še vedno pozitiven, prav tako pa je možno tudi nasprotno. Vsekakor ostane ta saldo v obstoječih odnosih neznan in ga v primeru, da je negativen — niti ekonomska sfera ne registrira kot disfunkcijo sistema. Spričo trdožive ideologije tako imenovane baze in nadgradnje, ki v praksi pomeni tudi nadrejenost legitimitetne sfere ekonomskega subsystema (gospodarstvo namreč »daje«, medtem ko zdravstvo »troši«), je toliko manj verjetno, da bi bilo mogoče na dani stropnji razvoja modificirati opisano obnašanje gospodarstva z vplivanjem na legitimitetno sfero tega subsystema. Perzistirajoča ideologija je namreč tudi sama posledica sistema odnosov, ki smo ga poskušali opisati z dejstvom, da politični subsystem ne percipira celote, temveč samo vsoto interesov, všteti svoje lastne. Vse interese pa je v obstoječem sistemu mogoče zbrati v dveh kategorijah, na moč in denar, ki sta do neke mere tudi zamenljivi.

Opisani primer nasprotja med dvema subsystemoma je še razmeroma pregleden in bi ga bilo (vsaj teoretično) dokaj lahko razrešiti v sferi nacionalne ekonomike. Podobno velja za nasprotje med industrijskim onesnaženjem zraka in vodá na eni in stroški zdravstva na drugi strani. Obstajajo pa tudi manj pregledna in težje razrešljiva nasprotja, ker ne gre za ekonomske disfunkcije sistema, temveč za take, ki jih je mogoče prikazati samo z vidika projektiranih strateških ciljev družbenega razvoja.

Za razreševanje takih nasprotij z vidika celote je malo možnosti znotraj obstoječih institucij — institucionalnih sfer subsystemov in horizontalnih zvez med njimi — ker očitno ne obstaja niti ustrezen jezik, ki bi omogočal samoupravno dogovarjanje. Raziskava »Vrednosti, stavovi i mišljenja stvaralaca mnenj« iz leta 1969 je po interpretaciji Veljka Rusa pokazala, da so tako imenovani oblikovalci javnega mnenja v jugoslovanski družbi izrazito ekonomistično usmerjeni in opozarja na nevarnost, da bi se »izrazita progresistična in ekonomistična orientiranost ‚elite‘ lahko sprevrgla v podreditev gibanja ekonomskega ciklusa proizvodnje in potrošnje«. Kakšna je »mera« te nevarnosti, je razvidno iz neke druge formulacije Veljka Rusa. Pravi namreč, da je »vrednostna struktura oblikovalca mnenj v Jugoslaviji v znatni meri prediktibilna za prihodnji **institucionalni razvoj** naše družbe.« »Če namreč upoštevamo,« pravi Rus, »da gre za vrednostno strukturo tiste socialne skupine, ki razpolaga s sorazmerno veliko količino družbene moči, lahko pričakujemo, da bo vsaj del njene vrednostne strukture realiziran **na nivoju institucionalne strukture.**«

(Podčrtal J. D.)

Po našem mnenju so Rusove formulacije vsaj do neke mere eufemistične. Vrednostna orientacija, o kateri govori, je namreč že refleks sistema in se

z njim reproducira. Natančneje rečeno: gre za subsumiranje legitimitetnih sfer subsystemov v legitimitetni sferi ekonomskega subsystema. To pa je samo z drugimi besedami izražena redukcija legitimitetnih sfer subsystemov na omenjeni dve osnovni kategoriji. In prav tu je treba poudariti, da je ta »subsumacija« in redukcija v nekem smislu »legitimna«, da ni nekakšna napaka ali subjektivna slabost tako imenovane »elite«, temveč izraz nezadostne razvitosti in relativne revščine jugoslovanske družbe, ki o nekakšni logiki dinamike motivov postavlja v vrh lestvice vrednot pač tisto, ki jo občuti kot najbolj insuficientno.

Ugotavljanje »legitimnosti« sistema vrednot oblikovalcev javnega mnenja seveda ni mišljeno polemično. Gre le za ponovno poudarjanje domneve, da so planirani strateški cilji razvoja onkraj horizonta obstoječih odnosov in da jih ni mogoče doseči s kvantitativnim razvijanjem obstoječega sistema institucij. Precej jasno je, da bo vrednostni sistem tako imenovanih oblikovalcev javnega mnenja realiziran na nivoju institucij, oziroma je že realiziran, in prav malo je verjetno, da bi marginalne skupine z drugačno vrednostno usmeritvijo lahko bistveno vplivale na ta proces. Malo verjetno ravno zaradi osnovne funkcije institucionalne sfere, zaradi tako imenovane rigidnosti institucij.

V.

Za razrešitev »začaranega kroga« se kot prva in najprikladnejša ponuja pot naglega širjenja mreže institucij. Takšno širjenje je možno edino ob tesni opori na tisto sfero v modelu družbe, ki neposredno nadgrajuje sfero diferenciranega dela, sfero skupin. Dinamika le-teh — kot rečeno — z večjimi ali manjšimi odstopi sledi logiki (relativno) avtonomnega razvoja sfere diferenciranega dela in v odnosu do te dinamike deluje institucionalna sfera »zavirajoče«, to je, ohranja nivo institucij in preprečuje institucionaliziranje novih idej, pobud itn. ter skupin kot njihovih nosilcev. Programiranje razvoja bi torej moralo iti v smeri odstranjevanja ovir, ki jih stare institucije nastajajočim postavljajo na pot, podpiranje najvitalnejših skupin na posameznih področjih diferenciranega dela.

Ta pot ima poleg nekaterih prednosti tudi svoje slabosti. Med prednostmi je gotovo najpomembnejša ta, da ne zahteva nobenih sprememb v funkciji političnega subsystema in v mreži njegovih odnosov z drugimi subsystemi. Togost institucionalne sfere subsystemov bi se sama od sebe zrahljala, če bi se politika oprla na najbolj dinamične skupine mimo institucij, kadar bi bilo to potrebno. Zaradi te prednosti se omenjena pot zdi najbolj ostvarljiva.

Hkrati pa je to tudi njena slabost, kajti slejkoprej ohranja političnemu subsystemu vlogo arbitra v imenu njenega sistema vrednot, ne da bi hkrati odpirala kakšno institucionalizirano pot za vplivanje v nasprotni smeri. Naslednja šibka točka te poti je v navidezni poljubnosti širjenja mreže institucij. Verjetno je, da bi bila ta poljubnost dejansko močno omejena z vrsto dejavnikov, ki bi zahtevali nove in nove posege, kar pa bi v končni konsekvenci najbrž šlo na škodo še tiste relativne avtonomije subsystemov, ki jo zagotavlja »togost« njihovih institucij. Vsekakor pa bi vprašanja, ki jih ta možnost odpira, zahtevala zelo natančno obravnavanje.

Ponuja pa se še druga možnost, namreč možnost, da bi institucionalizirali **kritiko institucionalne sfere subsystemov sub species celote**, ne da bi s tem ustvarili novega »reprezentanta celote« in ne da bi taki kritiki ali njenim institucijam dali politične prerogative. Institucija kritike, kakršno imamo v mislih »in nuče«, že obstaja povsod tam, kjer se strokovno interdiscipli-

narno presoja vrednost neke sprejete ali nameravane odločitve. Zato se organizacijski aspekti take poti zdijo marginalni. Načelno je nujni pogoj za institucionalizacijo take kritike zelo razvita strokovna javnost s svojimi lastnimi organi in z mnogo večjo odprtostjo javnih komunikacij za izoblikovana strokovna mnenja. Samo druga stran istega nujnega pogoja je seveda dejanska javnost dela institucionalne sfere subsystemov, vključno političnega.

Aspiracije take kritike ne bi nujno in takoj morala biti kdove kako velike. Morda bi v začetku zadoščalo, da bi argumentirano opozarjala (z vidika nacionalne ekonomije) na disfunkcije, ki nastajajo zaradi odločitev v institucionalni sefri enega subsystema, če niso premišljene z vidika celote. Vsekakor pa bi bila taka kritika zmožna vplivati na legitimitetno sfero subsystemov in prek nje na institucije, na njihovo obnašanje v smeri večje integriranosti v celoti in večjega poslušanja zanjo.

Nekateri kvantitativni modeli za analizo socialne mobilnosti in stratifikacije

Ziga Knap

PREDGOVOR

Tale članek je nastal kot del obsežnejših projektov:

Socialna stratifikacija v samoupravnih družbi; Družbena mobilnost v Sloveniji; Inštitut za sociologijo in filozofijo pri Univerzi v Ljubljani, 1970 (raziskovalna ekipa: A. Caserman, Z. Knap, S. Obranovič, S. Saksida, R. Sušteršič). V tej skupini sem sodeloval kot matematik. Zato se tudi nikjer v tekstu ne spuščam v globljo sociološko interpretacijo: mislim, da je to stvar sociologov, ne glede na to, da je matematiku potrebno, da nekoliko razume tudi sociološki smisel nekega pojava, če hoče več ali manj uspešno sodelovati s sociologom.

Graditev nekega matematičnega modela pojmem predvsem kot dialog med sociologi in matematiki (sociologijo in matematiko).

Neposredni cilj tega dialoga je natančnejši opis in razlaga socialnih pojavov. Ta opis naj bi bil prvi korak v procesu kvantifikacije in matematizacije delov sociološke znanosti, ki jih je možno na današnji stopnji razvoja matematike in sociologije matematizirati.

Pri tem lahko postavi osnovne kategorije, pojme, teze in formalne odnose le sociolog, potem šele lahko matematik to poskusi urediti malo strožje. To pa mora sociolog spet takoj kontrolirati, da mu ni matematik »izkonstruiral« kaj takega, kar sam ne bi nikoli »pripoznal« kot sociološki fenomen. Tu pa mora seveda sociolog znati toliko matematiščine, da ga matematik razume, kaj hoče, in da mu tudi lahko pove, kaj pomenijo rezultati matematičnih procedur. Drugače se pač dialog spremeni v čuden monolog, ki se ponavlja kaj hitro izteče. Od tod tudi potreba po vsaj minimalni matematični izobrazbi sociologov. In vsak matematični model sociološkega fenomena pomeni zame v nekem smislu stopnjo, do katere sta prišla v svojem dialogu sociolog in matematik. Kar sem pravkar povedal, je poenostavljena karikatura; včasih najbrž nastopata sociolog in matematik v isti osebi, vendar je to, kot vse kaže, bolj redek pojav in karikatura postaja vse bolj resnična slika procesa določenega spoznavanja.

0.0. UVOD

0.1. V članku bo dana informacija :

- (1) o uporabi modelov in količinskih (kvantitativnih, numeričnih) pokazateljev v zvezi s socialno mobilnostjo in stratifikacijo (v zvezi z empiričnim materialom, dobljenim na osnovi ankete iz projekta),
- (2) dan bo opis nekaterih že znanih modelov in metod,
- (3) o nekaterih modifikacijah že znanih metod oziroma informacija o uporabi novih metod.

0.2 Nekaj o modelih: Dosedanji matematični modeli socialne mobilnosti in stratifikacije so zgrajeni na paradigmi nekega modela, v osnovi katerega leži princip ekvilibrium. Ta postavlja:

- (1) Ekvilibrijsko stanje že v sedaj obstoječi družbi, torej smatra, da je družba dokončno strukturirana in je vsa dinamika te družbe samo v

obnavljanju že obstoječe strukture. Imenujmo modele, ki opisujejo stanje in tako družbo, ekvilibrijske modele — modele tipa (1).

- (2) Sedanje stanje se ne pojmuje kot akvilibrijsko. Pogojno imenujmo modele, ki opisujejo take družbe, neekvilibrijske modele — modele tipa (2). Pač pa se na osnovi v sedanost izmerjenih parametrov in trendov predpostavlja neka bodoča družba, za katero bo veljalo ekvilibrijsko stanje in ekvilibrijski modeli, torej modeli tipa (1). Mogli bi torej reči, da modeli tipa (2) s časom limitirajo k modelom tipa (1).
- (3) Kot vse kaže, so tako modeli tipa (1) kakor tudi modeli tipa (2) le zelo grobe aproksimacije. Boljša aproksimacija za opis fenomena družbe bi bili modeli, ki bi opisovali pojav rasti, razvejavanje, porajanje novega oziroma tudi odmiranje starega. Pogojno jih imenujemo modele tipa (3). (Morda rastoči avtomati; primer v biologiji: rastoče forme, ki se razraščajo, spreminjajo v svoji strukturi, postajajo nekaj novega). Generalna teorija sistemov pojmuje te modele kot mofogenetske v nasprotju z ekvilibrijskimi in homeostatskimi, naštetimi pod (1) in (2).

0.3 Résumé

V paragrafu 1.1 opisujemo model, s pomočjo katerega moremo opisati trenutno sliko nekega socialnega pojava (časovni presek).

V paragrafu 1.2 opisujemo na osnovi modela, opisanega v 1.1, model, ki bi opisal dinamiko socialnega fenomena v času.

Paragraf 2.0 je opis specialnega vzorca, snow ball, ki je bil uporabljen pri projektu.

V paragrafu 3.0 so definirane matrike prehodnih frekvenc in prehodne matrike.

V paragrafu 4.0 opišemo dve meri na osnovi matrike prehodnih frekvenc.

V paragrafu 5.0 je podana definicija markovske verige.

V paragrafu 6.0 opisujemo neko mero, ki nam pove, koliko je nek proces blizu markovskemu procesu.

V paragrafu 7.0 opisujemo mero, konstruirano na osnovi entropije, ki nam pove o urejenosti strukture nekega socialnega fenomena.

Priloge: Eksperimentalno gradivo in primeri so zbrani v prilogah, ki so numerirane prav tako kot osnovni paragrafi.

LITERATURA: Spisek literature seveda ni niti izčrpen niti popoln celo za tale spis. Citirani so predvsem neposredni viri in pa nekateri najlaže dostopni teksti, ki podrobno razlagajo v razpravi uporabljene pojme.

Vire v tekstu citiramo na tale način: /LITERATURA (k)/.

1.0 KVANTIFIKACIJA DVEH KONCEPTUALNIH MODELOV

1.1 Opis trenutnega preseka socialnega fenomena

V tem § bomo v najslošnejših črtah opisali logično-matematični model. Pri konceptualnem modelu procesa spreminjanja socialne stratifikacije moramo začeti z neko statično referenčno točko ali s časovnim presekom stanja celotnega sistema (Literatura 16, 17, 18). Šele določitev stanja omogoča merjenje odmika od tega stanja, merjenje spreminjanja, ki je že abstrakcija druge stopnje. Kvantitativni homomorfni model stratifikacijskega sistema neke družbene skupnosti v časovnem preseku lahko predstavimo z rangiranjem posameznikov vzdolž relevantnih dimenzij. Torej zapišemo shemo:

A	B	C		P
a ₁	b ₁	c ₁		P ₁
a ₂	b ₂	c ₂		P ₂
.....				
a _n	b _m	c _k		P _s

Shema 1.1.1

A, B, C, ... P so dimenzije, imenujemo jih **stratifikacijske** dimenzije (SD). $a_1, b_1, \dots, p_s$ pa so možni rangi (kategorije) posameznika na dimenzijah A, B, C, ... P. Predpostavljamo, da je število kategorij na vsaki dimenziji končno. Bolj kompaktno moremo strukturo opisati takole: vsakemu individuumu pripišemo nek individualni vektor I, ki ga simbolično zapišemo

$$I = (d_1, d_2 \dots d_n),$$

kjer so označeni z $d_1, d_2, \dots, d_n$ rangi (kategorije), ki pripadajo danemu posamezniku na n stratifikacijskih dimenzijah (SD).

Kaj vse so SD lahko — navedimo nekatere: dohodek, starost, spol, rezidenca, poklic, itd.

O p o m b a: Predpostavljamo, da je za namen naše študije individuum dovolj natančno določen z n stratifikacijskimi dimenzijami in s svojim individualnim vektorjem I.

Za naš model smo izbrali n stratifikacijskih dimenzij, SD1, SD2, ... SD $_n$, vsaka dimenzija pa je lestvica z določenim številom rangov. Za stratifikacijske dimenzije 1, 2, 3 ... n označimo največje število rangov z $r_1, r_2 \dots r_n$. Največje število med števili $r_1, r_2 \dots r_n$ označimo z r , namreč $\max(r_1, r_2, \dots r_n) = r$. Formirajmo zdaj matriko, podobno shemi 1.1. Taka matrika opisuje prostor vseh možnih kategorij. (To, da nekatere stratifikacijske dimenzije nimajo natančno r rangov, naj nas ne moti, uvedemo pač nek »prazen« simbol, ki to označuje).

$$P = \begin{matrix} & \text{DS1} & & \text{SD2} & & \dots & & \text{SD}_n \\ \begin{matrix} \text{d}_{11} \\ \text{d}_{21} \\ \dots \\ \text{d}_{r1} \end{matrix} & & & \begin{matrix} \text{d}_{12} \\ \text{d}_{22} \\ \dots \\ \text{d}_{r2} \end{matrix} & & \begin{matrix} \dots \\ \dots \\ \dots \end{matrix} & & \begin{matrix} \text{d}_{1n} \\ \text{d}_{2n} \\ \dots \\ \text{d}_{rn} \end{matrix} \end{matrix}$$

Shema 1.1.2

1.1.1. Pozicijska matrika. Tako imenujemo sledečo matriko. V matriko P (matriko prostora možnih kategorij) vnesemo na mesto elementov (posameznih kategorij) frekvenco, s katero se pojavlja določena kategorija (rang) vsake izmed SD v populaciji ali vzorcu (po populaciji). Tako dobljena matrika — pozicijska matrika (PM) — opisuje torej strukturo populacije v času t (časovnem preseku t).

$$PM = \begin{matrix} & \text{DS1} & & \text{SD2} & & \dots & & \text{SD}_n \\ \begin{matrix} \overline{f_{11}} \\ \dots \\ \overline{f_{r1}} \end{matrix} & & & \begin{matrix} f_{12} \\ \dots \\ f_{r2} \end{matrix} & & \begin{matrix} \dots \\ \dots \end{matrix} & & \begin{matrix} \overline{f_{1n}} \\ \dots \\ \overline{f_{rn}} \end{matrix} \end{matrix}$$

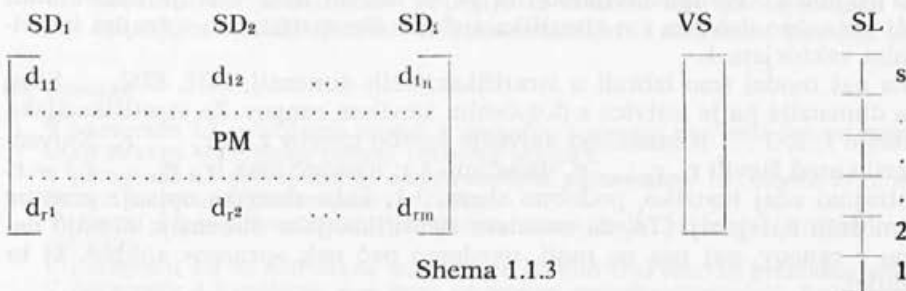
Shema 1.1.3.

1.1.2. Model stratifikacije

Profil individuum. Vsak individuum je določen z nekim pozicijskim vektorjem. Če napravimo »projekcijo« tega vektorja v pozicijsko matriko, dobimo nek profil. To figuro bomo imenovali profil individuum. (Profil je torej identičen pozicijskemu — individualnemu vektorju individuum).

Pa pogledjmo, koliko vseh možnih profilov določa pozicijska matrika. Dimenzij je n , število rangov na dimenzijah pa je $r_1, r_2, \dots, r_n$. Število vseh možnih profilov je $P = r_1 \cdot r_2 \cdot r_3 \cdot \dots \cdot r_n$. Ali če upoštevamo, da je maksimalno število rangov r , tedaj $P < r^n$.

Iz prakse nam je znano, da je število mest na statusni lestvici (SL) vedno manjše kot možno število kombinacij (profilov). Torej, da je $s < P$; s je število rangov na statusni lestvici. Iz prakse vemo, da je ne le možno, ampak da je celo pravilo, da se nekatere različne kombinacije pojavljajo na istih mestih statusne lestvice. Možno je torej govoriti o tem, da se kombinacije na nek način »filtrirajo«, drugače povedano, da uporabimo med njimi neke vrste selekcijo (constraint), ki zmanjša njihovo število, in da jih tak selektor uredi na nek način po določenih mestih, na statusni lestvici. Shematično lahko to narišemo takole:

Shema 1.1.3

PM — pozicijska matrika
VS — vrednostni sistem (selektor, filter)
SL — statusna lestvica

Odnos med statusom (mestom na SL), stratifikacijskimi dimenzijami in vrednostnim sistemom je torej tu predstavljen z odnosom med kombinacijami — profili na stratifikacijskih dimenzijah (SD), statusno lestvico (SL) in selektorjem (VS), (Literatura 16).

Ta odnos je možno izraziti na različne načine, v danem tekstu bomo obravnavali predvsem dva matematična opisa (modela), vzeta iz teorije informacij (entropija) in teorije verjetnosti (distribucije). Vzemimo, da je lastnost selektorja, da selekcionira zelo bližnje kombinacije (profile) po analogiji z njihovim vsebinskim konceptom, se pravi z vrednostnim sistemom »konsistentnost«. To pomeni; če selektor filtrira kombinacije popolnoma konsistentno, potem velja, da se samo tisti profili (kombinacije), ki so popolnoma identični, preslikajo na isti rang na statusni lestvici.

Torej, čim manj konsistentni so »selektorji«, tem bolj oddaljene range atributov SD filtrirajo na isti rang na SL. Oddaljenost atributov je mogoče najpreprosteje izraziti z razlikami med rangi na vsaki dimenziji, tako da je pri popolni konsistentnosti selektorja razlika med najvišjimi in najnižjim rangom, ki se preslika na isto mesto na SL, kar enaka = 0 na vseh SD. Pri popolni nekonsistentnosti pa je enaka r_i za vsako SD.

Glede na omenjeno bi torej lahko izrazili odnos med stratifikacijskimi dimenzijami in socialnim statusom kot odnos med:

- vrstami kombinacij rangov na stratifikacijskih dimenzijah in
- konsistentnostjo selektorjev, ki smo jo tu definirali, kot reprezentantno vrednostnega sistema, ali izraženo z drugačno »slikovno« analogijo, s »propustnostjo filtra«.

Tipični profil. HIPOTEZA. Predpostavljamo, da se bodo individui razvrstili okoli določenih profilov. Te profile imenujemo tipične profile. (Tipičen profil imenujemo torej nek izbran »idealni« profil). Natančnejše kriterije glede izbire tipičnega profila je možno določiti šele na osnovi empiričnega gradiva.

Okolica profila. Profili, ki jih smatramo za ekvivalentne med seboj in ekvivalentne nekemu idealnemu profilu, tvorijo okolico tega idealnega profila (ekvivalentne profile filter — vrednostni sistem — preslika v isto točko na statusni lestvici).

O p o m b a : Poleg matrike prostora kategorij in pozicijske matrike PM definirajmo še matriko, ki jo dobimo tako, da preprosto zapišemo vse individualne vektorje individuijev vzorca enega pod drugega. Takole:

$$E = \begin{matrix} & \begin{matrix} \text{SD1} & \text{SD2} & \dots & \text{SDn} \end{matrix} \\ \begin{matrix} 1 \\ 2 \\ \vdots \\ N \end{matrix} & \begin{bmatrix} d_{11} & d_{12} & \dots & d_{1n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ d_{N1} & d_{N2} & \dots & d_{Nn} \end{bmatrix} \end{matrix}$$

Shema 1.1.4

n — število SD

N — število individuumov vzorca (numerus)

Matrika E nam predstavlja v kompaktni obliki običajno z anketo zbrano informacijo za ves vzorec. Če v matriki E vrednosti d_{ij} zamenjamo s standardiziranimi in normaliziranimi vrednostmi z_{ij} , dobimo analogno matriko $Z = (z_{ij})$; $i = 1, 2, \dots, n$, $j = 1, 2, \dots, N$, ki je osnova za faktorsko analizo SD in toksonomsko analizo vzorca (populacije). To pa bo predmet obravnave v drugem članku.

1.2 Opis (model) procesa socialnega fenomena (Opis socialnega fenomena v času).

Kot smo že omenili, je možno opisati mesto empiričnega sistema socialne stratifikacije, ki ga imamo za časovni presek neke situacije, ki jo lahko merimo s pomočjo dveh skrajnih točk. Prva skrajna točka predstavlja popolnoma urejen stratifikacijski sistem, v katerem nastopa nekaj serij istovrstnih (identičnih) profilov in vsaka serija ustreza eni točki na statusni lestvici. Kolikor je točk na SL, toliko je tudi serij. Sovpadanje je popolno; selektor je popolnoma konsistenten.

Pričakovali bi lahko, da je družba, kjer bi tak sistem obstajal, absolutno rigidna. V tem primeru razen tipičnega profila ni nobenega drugega profila (okolica je prazna). V tem primeru ni dopustnih več tipičnih profilov, kot pa je rangov na statusni lestvici. Drugo skrajno točko predstavlja popolnoma neurejen stratifikacijski sistem, v katerem se vsak profil lahko poveže z vsakim drugim profilom in pravzaprav nimamo tipičnih profilov. Tu bi šlo torej za popolno nekonsistentnost selektorja.

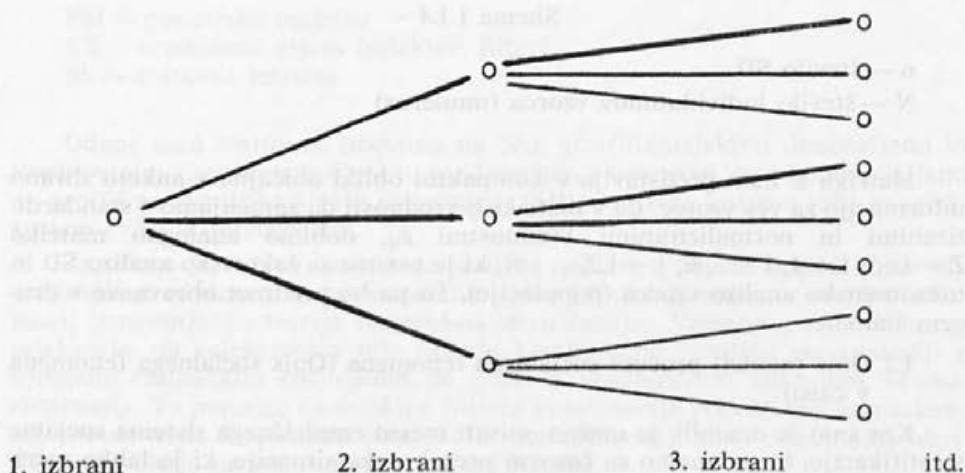
Analogno prejšnjemu bi mogli definirati tako družbo kot absolutno fleksibilno; (Literatura 3).

Ni treba posebej pojasnjevati, da gre v obeh skrajnih primerih za abstrakcije. Toda te abstrakcije lahko služijo kot dve skrajni točki, med kateri je možno uvrstiti empirične stratifikacijske sisteme na lestvici fleksibilnosti. Pogoji za tako uvrstitev je, da najdemo ustrezne mere, ki izražajo difference med obema skrajnostima na tak način, da jih je možno smiselno sociološko razlagati.

2.0 SNOW BALL VZOREC ALI LAVINSKI VZOREC

Kako delamo velike snežne kepe: naredimo majhno snežno kroglico, jo začnem valjati in dalj ko jo valjam, bolj velika postane. Način sociološkega vzorca pa je takle (Literatura 16, 17, 18, 19, 13):

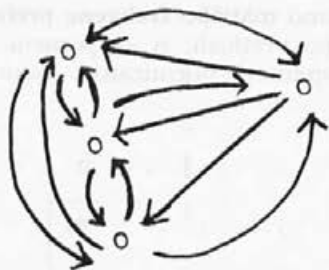
Izbranega posameznika vprašamo po nekaj njegovih prijateljih (znancih, najprijaznejših sosedih itd.), potem obiščemo te njegove prijatelje, jih spet vprašamo po nekaj njihovih prijateljih itd., ko jih nam imenujejo, jih obiščemo in nadaljujemo z vprašanji. V splošnem moramo ves ta proces opisati z nekim grafom. Izkušnje so pokazale, da v večini primerov dobimo kot rezultat specifični graf — imenovano drevo (narisano je na shemi 2.1.).

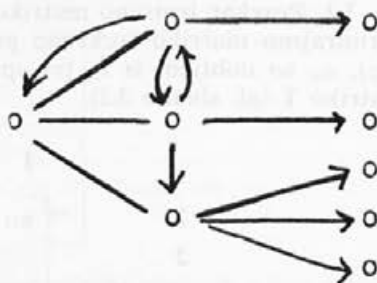
Shema 2.1

(Primer, ko sprašujemo po treh prijateljih in dobimo kot graf drevo).

Družba je končno množica individuev, zato se začne ta proces zaključevati sam vase in po nekem določenem koraku bi se dokončno ustavil, ker bi bili vsi na novo izbrani že enkrat prej izbrani. Pri tem izčrpa ali vso populacijo ali pa samo vase zaključeno podpopulacijo. Primeri grafov so narisani na shemah 2.2 in 2.3.

Shema 2.2

Shema 2.3

Ne glede na enostavnost modela pa sociološko nosita oba primera drevesa oziroma vase zaključeni graf različne informacije.

Dani model vzorca je bil uporabljen že pri anketi za družbeno stratifikacijo in mobilnost. Pri izvajanju ankete iz projekta je prišlo do nekaj primerov v celoti vase zaključene mreže grafa (clustra) oziroma delno vase zaključene mreže.

Prvoizbrani so bili izbrani po naslednjih kriterijih (SD) (Avtor vzorca je A. Tauber, konzultant dr. M. Blejec):

(1) poklic (socialna skupina; vsega 8 socialnih skupin), (2) starost, (3) kraj, (4) spol.

Podrobnejši opis glej v prilogi.

Nekateri rezultati takega izbora bodo navedeni v naslednjih paragrafihih.

3.0 MATRIKE PREHODNIH FREKVENČ, PREHODNE MATRIKE

3.1 Matrika frekvenc prehodov (prehodnih frekvenc). (Definicija). V socialni mobilnosti se srečujemo s temle pojavom: generacija staršev je na nek način distribuirana po nekaj stratah, generacija njihovih otrok pa preide na nek način v iste ali druge strate. Ankentiranci imajo po določeni dimenziji neko distribucijo, svoje prijatelje pa izbirajo na nek način. Kako opišemo ta način: zapišimo matriko L (shema 3.1). Pri tem je n — število strat, kategorij na SD etc.

	Otroci	1	2	3		j	n
Starši							
1							
2							
3							
...							
i							
...							
n							

Shema 3.1

3.2. Pravkar izpisano matriko imenujemo **matriko frekvenc prehodov**. Pa normirajmo matriko frekvenc prehodov po vrsticah; n — pomeni isto kot prej; a_{ij} so dobljeni iz f_{ij} po opravljeni operaciji normiranja. Tako dobimo matriko T (gl. shema 3.2).

$$T = \begin{matrix} & \begin{matrix} 1 & 2 & \dots & j \dots & n \end{matrix} \\ \begin{matrix} 1 \\ 2 \\ \dots \\ i \\ \dots \\ n \end{matrix} & \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & & a_{1n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ \dots & \dots & \dots & a_{ij} & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{1n} & a_{2n} & \dots & \dots & a_{nn} \end{bmatrix} \end{matrix} \quad \sum_{k=1}^n a_{ik} = 1$$

Shema 3.2

Tako dobljeno matriko imenujemo verjetnostno matriko prehodov ali na kratko **matriko prehodov**. Taka matrika pa seveda ni značilna samo za opisani posebni odnos starši—otroci, ampak je primerna tudi za opis cele vrste drugih pojavov. S tako matriko opisujemo na primer, s kakšno verjetnostjo ljudje z določeno izobrazbo izbirajo svoje prijatelje glede na izobrazbo; na kakšen način (s kakšno verjetnostjo) izbirajo ljudje z določenim poklicem svoje prijatelje glede na poklic etc.

4.0 DVE MERI NA OSNOVI MATRIKE FREKVENC PREHODOV

4.1 Označimo v matriki L glavno diagonalo z D_0 , prvo diagonalno nad glavno diagonalno z D_1 , drugo diagonalno nad glavno z D_2 in tako dalje do D_{n-1} , ki sestoji iz enega samega elementa f_{1n} .

Analogno označimo diagonale pod glavno diagonalno D_0 z D_{-1} , D_{-2} , ..., $D_{-(n-1)}$.

Uvedimo operacijo sumiranja elementov diagonale D_k in označimo to operacijo s S .

Na primer:

Če je $D_0 = (f_{11}, f_{22}, \dots, f_{nn})$, tedaj je

$$SD_0 = f_{11} + f_{22} + f_{33} + \dots + f_{nn}.$$

Za izbiro prijateljev po **poklicu, izobrazbi in članstvu v organizacijah** so bile izračunane te vrednosti in njihove distribucije kažejo na neke formalne zakonitosti, ki govore v prid konsistenci vzorca. Kakšno dodatno sociološko informacijo nosijo distribucija vseh SD_k , nas na tem mestu ne zanima.

Omenimo naj le naslednji primer. Označimo z 1, 2, 3, 4 ustrezno visoko in višjo, srednjo, strokovno in osnovnošolsko izobrazbo. Ustrezno matriko zapišemo lahko takole:

	1	2	3	4
1	f_{11}			
2				
3				
4				f_{44}

Vrednost $SD_0 = f_{11} + f_{22} + f_{33} + f_{44}$ pomeni število izbranih z isto izobrazbo, kot so bili tisti, ki so izbirali. Vrednost SD_{+1} število tistih, ki imajo za eno stopnjo **nižjo** izobrazbo, kot pa tisti, ki izbirajo. SD_{+2} , pomeni število tistih, ki imajo za dve stopnji nižjo izobrazbo, kot pa jo imajo tisti, ki so izbirali in tako dalje.

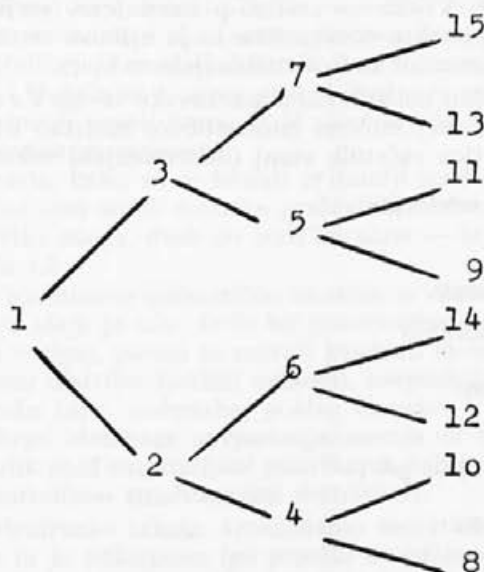
Analogno pomeni SD_{-1} število tistih, ki imajo za eno stopnjo **višjo** izobrazbo kot tisti, ki so izbirali. SD_{-2} je število tistih, ki imajo za dve stopnji višjo izobrazbo kot tisti, ki so izbirali itd. Statistični podatki so zbrani v prilogi k temu paragrafu.

4.2 Dodam naj le, da je bila za zgoraj navedene primere izračunana tudi malo dopolnjena mera istega tipa — namreč nekakšen reducirani (poprečni) dialogni elementi:

$$RSD_k = \frac{SD_k}{n - |k|};$$

dobimo jih tako, da vsako sumo diagonalnih elementov SD_k delimo s številom elementov v diagonalni.

Še informacija o tem, za katere primere je bilo to izračunano (podatki črpani iz ankete projekta o mobilnosti in stratifikaciji). Označimo individuue, kot so označeni na shemi 4.1.

Shema 4.1

Matriko »izborov« označimo z M , za izbore med katerimi individuji gre, pa naj povedo številke v oklepaju poleg M ; te številke se nanašajo na mrežo, kot je narisano v shemi 4.1. Kako je potekalo tako izbiranje? Anketar je vprašal po določenemu ključu izbranega individuja, označenega v grafu na shemi 4.1. s številko 1, po njegovih prijateljih. Tako izbrana prijatelja označimo v grafu s št. 2 in 3 in analogno. Analogno za individuja, označena z 2 in 3. Individue pa imajo seveda določene vrednosti na SD. Tako npr. pomeni $M(1,3)$ matriko frekvenc izborov med individuji, na mestih 1 in 3. Stratifikacijske dimenzije, za katere smo napravili izračune, pa so tele:

(1) izobrazba, (2) poklic, (3) pripadnost družbenim organizacijam.

Nekateri rezultati so zbrani v prilogi.

5.0 MARKOVSKI PROCESI, MARKOVSKÉ VERIGE

5.1 DEFINICIJA (splošno): Pa naj je $(s_1, s_2 \dots s_p)$ množica stanj nekega sistema. Sistem je karakteriziran z enim in samo enim stanjem v vsakem trenutku časa. V vsakem trenutku časa prehaja zaporedno iz enega stanja v drugega. Vsak tak prehod imenujmo **korak** procesa. Verjetnost tega, da sistem preide iz stanja s_i v stanje s_j , je odvisna samo od stanja s_i , iz katerega izhaja v procesu pravkar opazovanega prehoda. **Markovska veriga** je karakterizirana s tem, da je **verjetnost prehoda** P_{ij} , ki določa verjetnost prehoda sistema iz stanja s_i v stanje s_j , določena za vse urejene pare stanj. Poleg tega pa mora biti zadano **izhodno stanje**, v katerem se po predpostavki nahaja sistem v začetnem momentu časa. (Na osnovi tega je seveda možno konstruirati za poljubno končno število korakov markovske verige — drevo logičnih možnosti in verjetnostno mero na njem).

5.2 DEFINICIJA: Kvadratna matrika se imenuje **stohastična**, če so vsi njeni elementi nenegativni in je suma elementov vsake vrstice enaka $= 1$. (Glej tudi opis matrike prehodov, paragraf 3.2).

5.3 DEFINICIJA: Vektor — vrstico p imenujemo **verjetnostni vektor**, če so vse njegove komponente nenegativne in je njihova vsota enaka 1. (Včasih bomo tak vektor imenovali tudi distribucijski vektor).

Za to, da bi v celoti določili neko markovsko verigo z r stanji, je potrebno zadati (1) kvadratno verjetnostno (stohastično) matriko r -tega reda in (2) r -merni vektor — vrstico začetnih stanj (distribucijski vektor).

Transformacija vektorjev:

$p^{(0)}$ — začetni vektor

P — matrika prehodov

$p^{(n)}$ — vektor po n korakih

Postopno dobimo:

$$p^{(1)} = p^{(0)} P$$

$$p^{(2)} = p^{(1)} P = p^{(0)} \cdot P \cdot P = p^{(0)} P^2$$

$\vdots$

$$p^{(n)} = p^{(n-1)} P = p^{(0)} P^n$$

Včasih moremo najti verjetnostni vektor t takšen, da se pri transformaciji s P ne spremeni, da preide v samega sebe, torej $t = t.P$.

5.4 DEFINICIJA. Verjetnostni vektor imenujemo **negibljev vektor** transformacije P , če je $t = tP$.

Če izberemo kot začetno stanje $p^{(0)} = t$, dobimo

$$p^{(n)} = p^{(0)} \cdot P^n = t \cdot P \cdot P^{n-1} = t \cdot P^{n-1} = t = p^{(0)}.$$

V tem primeru je verjetnost prehoda v katerokoli dano stanje ena in ista na vseh stopnjah procesa. Tak proces imenujemo **stacionarni markovski proces**.

5.5 DEFINICIJA. Markovska veriga se imenuje **regularna**, če neka potenca njene verjetnostne matrike ne vsebuje nobene ničle kot svojega elementa.

5.6 TEOREM. Naj je P verjetnostna matrika regularne markovske verige. Tedaj:

- (1) matrika P^n limitira (ko n narašča) k neki matriki T (to je, vsak element matrike P^n stremi k ustreznemu elementu matrike T),
- (2) vrstice matrike T tvorijo enake verjetnostne vektorje t ,
- (3) vse komponente vektorja t so pozitivne (> 0).

6.0 POSKUS UGOTAVLJANJA PROCESOV, KI SO BLIZU MARKOVSKIM PROCESOM

Intuitivno je precej očitno, pa tudi iz literature je znano, da so naravni procesi, ki bi bili res dobri primeri markovskih procesov (markovskih verig), prav redki. Markovski proces je v nekem smislu najpreprostejši, najabstraktnější model stohastičnega procesa. Zato je tudi v sami matematiki najbolj obdelan. Ima pa še drug pomen. Če bi bili izbori prijateljev v kakšnem zgoraj opisanih primerih čisti markovski procesi, bi to pomenilo, da je izbor odvisen samo od tiste SD. (Vse druge pa bi bile brez vpliva na izbiranje). V primeru odnosa očetje — sinovi bi to pomenilo, da edino poreklo vpliva na to, kakšno mesto zavzamejo sinovi na določeni SD. To velja tudi za prehodne matrike in na njihovi osnovi konstruirane markovske procese. Zanima pa nas, koliko se nekateri procesi približujejo markovskemu procesu. Na osnovi podatkov, ki so bili izbrani z anketo Mobilnost v samoupravni družbi in socialna stratifikacija, ISF, 1970, smo poskusili uvesti mere, ki bi dovoljevale oceniti, koliko je nek proces blizu markovskemu procesu.

Graf, ki ponazarja, kako so se izbrali prijatelji med seboj, je narisano shemi 4.1. Empirično smo dobili matriko prehodnih frekvenc $M(1,2)$, $M(1,3)$... $M(1,15)$. Torej matrike enega, dveh ali treh korakov — te matrike so opisane na koncu paragrafa 4.2.

Iz njih so bile izračunane stohastične matrike in distribucijski verjetnostni vektorji. Osnovna ideja je tale: če bi bil proces izbiranja strogo markovski proces (markovska veriga), potem bi morali kvadrati stohastičnih matrik, pomnoženi z ustreznimi distribucijskimi vektorji, sovpadati z empiričnimi matrikami za dva koraka (npr. izobrazba, poklic, članstvo v družbeno-političnih organizacijah). Takega idealnega sovpadanja seveda ni bilo. Izdelana pa je bila »statistika« razlik med empiričnimi matrikami, dobljenimi na osnovi vprašalnika, in med »teoretično« izračunanimi matrikami.

Mera je »konstruirana« takole. Izračunamo teoretično matriko frekvenc za dva (tri) korake in jo odštejemo (po pravilu za odštevanje matrik) od empirične matrike frekvenc (tudi za dva koraka). Rezultat je neka matrika, v

splošnem s pozitivnimi in negativnimi elementi. Poiščemo sumo absolutnih vrednosti elementov matrike razlik in to delimo s polovično vsoto numerusov empirične in teoretične matrike. Pri izračunanih primerih so rezultati takšni, da se na osnovi kvantitativnih mer določi tudi kvalitativne razlike. Primeri so navedeni v prilogi. Noben eksperimentalno preverjen primer seveda ni čisti markovski proces; če bi to bil, bi bile matrike razlik kar ničelne matrike (matrika z vsemi elementi = 0).

7.0 ENTROPIJA, NEUREJENOST, INFORMACIJA

Statistični pristop, ki je pod močnim vplivom razvijajoče se teorije informacij in ga označujemo z »entropijo«, »neurejenostjo«, »količino informacije«, skuša dati določeno mero razporeditve atributov na neki neurejeni množici. Na intuitivnem vsebinskem nivoju opišemo to mesto s temle modelom. Predpostavimo, da opazujemo k celic, v katerih se lahko nahaja nek predmet. V vsaki celici se predmet lahko nahaja z določeno verjetnostjo. Te verjetnosti kar zapišimo; glase se $p_1, p_2, \dots, p_i, \dots, p_k$. Za razporeditev teh verjetnosti pa veljata dve skrajnosti:

- (1) Za vse celice je enaka verjetnost, da se tam nahaja predmet, torej $p = 1/k$; v tem primeru govorimo o maksimalni »nedoločenosti« oziroma maksimalni »entropiji«. V tem primeru je namreč najmanj določeno, v kateri celici izmed k celic se bo predmet nahajal. (Možnosti, da se v kateri izmed njih nahaja, so »enakomerno razpršene« po vsej množici).
- (2) Druga skrajnost je primer, ko se v eni celici, recimo i-ti, predmet nahaja z verjetnostjo 1, v vseh ostalih celicah pa se predmet nahaja z verjetnostjo 0 (minimalna entropija, minimalna nedoločenost, maksimalna določenost, gotovost).

Statistična mera za neurejenost se opisuje takole (Shannon, 1949):

$$h = - \sum_{i=1}^k p_i \ln p_i$$

p_i = verjetnost, ki jo pripišemo i-ti celici, da se v njej nahaja predmet.

Precej očitno je, da tak model, koncept, ideja pride v poštev pri opisu strukture sociometričnih relacij, kjer moremo s pomočjo vprašalnika določiti distribucijo izborov med osebami. (To pomeni, ali ljudje določene kategorije neke SD izbirajo prijatelje samo iz te kategorije, kar je ena skrajnost, ali pa enakomerno iz vseh kategorij določene SD — kot druga skrajnost).

Pa še pogledjmo, kakšna je maksimalna vrednost entropije. To bo takrat, ko so vse verjetnosti med seboj enake, torej $= 1/k$:

$$H_{\max} = - \sum (1/k) \ln (1/k) = \ln k$$

Maksimalna neurejenost (torej minimalna hierarhizacija; hierarhizacija = 0) bo v primeru, ko so vse vrednosti verjetnosti med seboj enake ($p_1 = p_2 = \dots = p_k = p$). Oglejmo si še, kdaj zavzema entropija minimalno vrednost:

$$H_{\min} = 1 \ln 1 - \sum 0 \ln 0 = 0$$

Vendar pa sama entropija kot mera ni najprimernejša, ker je odvisna od k ; maksimum je funkcija k . Uvedimo na osnovi entropije tako mero, ki je manj odvisna od k :

$$h = \frac{H_{\max} - H}{H_{\max} - H_{\min}} = \frac{\ln k + \sum p_i \ln p_i}{\ln k} = \frac{\sum p_i \ln k p_i}{\ln k}$$

Tako določeni h je mera hierarhizacije, ki je osnovana na osnovi stopnje urejenosti sistema. Izračunane so bile entropije za izbiranje po SD (1) izobrazbe, (2) poklica in (3) članstva v družbenih organizacijah. Rezultate navajamo v prilogi. (V primeru, da bi bil $h = 0$, bi to pomenilo, da so bili izbori opravljeni strogo znotraj same kategorije, in v primeru, da bi bil $k = 1$, bi to pomenilo, da so bili izbori opravljeni enakomerno po vseh kategorijah določene SD).

PRILOGA K PARAGRAFU 2.0 KRITERIJ PRVOIZBRANIH

- 1 — moški v Ljubljani ali Mariboru
- 2 — ženska v Ljubljani ali Mariboru
- 3 — moški v drugih občinskih centrih
- 4 — ženske v drugih občinskih centrih
- 5 — moški v kraju z manj kot 30 % kmečkega prebivalstva
- 6 — ženske v kraju z manj kot 30 % kmečkega prebivalstva
- 7 — moški v kraju s 30 ali več odstotki kmečkega prebivalstva
- 8 — ženske v kraju s 30 ali več odstotki kmečkega prebivalstva
- 1 — prosvetni delavci, znanstveniki, umetniki, zdravniki
- 2 — politični delavci, vodilni uslužbenci v državni upravi, sodstvu, vojski, državni varnosti
- 3 — vodilni uslužbenci v industriji, rudarstvu, gradbeništvu, bankah, zunanji trgovini, zbornicah, turizmu, prometu
- 4 — srednji in nižji uslužbenci (brez pomožnih) v državni upravi, sodstvu, vojski, državni varnosti
- 5 — srednji in nižji uslužbenci (brez pomožnih) v industriji, rudarstvu, gradbeništvu, bankah, zunanji trgovini, zbornicah, turizmu, prometu
- 6 — delavci v industriji, rudarstvu, gradbeništvu, obrti
- 7 — delavci v trgovini (prodajalci), gostinci (natakarji, sobarice), prometu (šoferji), komunalno-stanovanjski dejavnosti
- 8 — kmetje

PRILOGA K PARAGRAFU 4.1 IN 4.2

Izobrazba	M(1,2)	RSD _x	M(1,3)	RSD _x	M(2,4)	RSD _x	M(2,6)	RSD _x	M(3,5)	RSD _x	M(3,7)	RSD _x
D+3	4	1,3	4	4	1,3	4	1,3	4	1,6	5	1,9	6
D+2	26	8,6	13	21	0,6	9	6,6	10	7,5	11,5	8,4	13
D+1	47	15,6	15,7	56	16,4	16,7	17,4	17,7	16,4	16,7	12,9	13,3
Do	145	48,0	36,3	159	51,8	38,8	166	54,4	46,9	35,8	47,7	37
D-1	61	20,2	20,3	54	17,8	18	52	15,4	20,0	20,3	21,6	22,3
D-2	16	5,3	8	10	6,0	9	15	7,5	6,6	10	6,5	10
D-3	3	1,0	3	0	0,4	1	0	0	1,0	3	1,0	3

POKLIC	M(1,2)	RSD _x	M(1,3)	RSD _x	M(2,4)	RSD _x	M(2,6)	RSD _x	M(3,5)	RSD _x	M(3,7)	RSD _x
D+3	2	0,9	2	4	0,4	1	2	1,0	0	0	0,9	2
D+2	13	5,6	6,5	10	3,5	4	9	4,4	5,9	7	4,3	5
D+	36	15,6	12	43	15,9	12	36	17,6	19,9	14,3	22,7	17,7
Do	133	57,6	33,3	137	56,4	32	118	57,5	54,2	32	55,4	32,3
D-1	35	15,1	11,7	37	18,1	13,7	29	14,1	15,3	12	9,9	7,7
D-2	8	3,5	4	9	4,4	5	9	4,4	3,8	4,5	4,7	5,5
D-3	4	1,7	4	3	1,3	3	2	1,0	0,9	2	2,1	5

ČLANSTVO V ORGANIZACIJAH	M(1,2)	RSD _x	M(1,3)	RSD _x	M(2,4)	RSD _x	M(2,6)	RSD _x	M(3,5)	RSD _x	M(3,7)	RSD _x
D+3	4	1,3	4	4	0,6	2	3	0,9	1,3	4	0	0
D+2	15	4,7	7,5	14	3,4	5,5	12	3,7	3,7	6	4,1	6,5
D+1	32	10,0	10,7	40	12,2	13,0	39	12,2	11,6	12,3	11,9	12,7
Do	215	67,2	53,8	203	66,6	53,3	208	65,0	63,1	50,5	69,3	55,5
D-1	40	12,5	13,3	41	12,8	13	39	12,2	15,6	16,7	11,6	12,3
D-2	12	3,7	6	15	5,0	8	14	4,4	3,4	5,5	3,1	5
D-3	2	0,6	2	3	0	0	5	1,6	1,3	4	0	0

PRILOGA K PARAGRAFU 6

	Izobrazba		Članstvo v org.		Poklic	
	N	Q	N	Q	N	Q
M(1,2) — M(1,4)	298	0,28	320	0,16	228	0,24
M(1,6)	303	0,25	320	0,15	215	0,26
M(1,3) — M(1,5)	303	0,14	320	0,15	223	0,20
M(1,7)	304	0,23	320	0,13	323	0,23
M(2,4) — M(2,8)	292	0,21	320	0,03	211	0,37
M(2,10)	287	0,20	320	1,06	202	0,30
M(2,6) — M(2,12)	287	0,18	320	0,99	215	0,50
M(2,14)	282	0,19	320	1,08	197	0,48
M(3,5) — M(3,9)	285	0,30	320	0,95	218	0,38
M(3,11)	285	0,33	320	0,99	203	0,41
M(3,7) — M(3,13)	286	0,31	320	0,99	215	0,42
M(3,15)	283	0,25	320	1,04	218	0,45
M(1,2) — M(1,8)	289	0,32	320	1,09	219	0,38
M(1,10)	285	0,37	320	1,13	207	0,35
M(1,12)	284	0,35	320	1,10	214	0,40
M(1,14)	279	0,34	320	1,22	202	0,36
M(1,3) — M(1,9)	280	0,26	320	0,94	207	0,34
M(1,11)	279	0,22	320	1,01	197	0,30
M(1,13)	280	0,32	320	1,01	207	0,34
M(1,15)	278	0,31	320	1,07	210	0,31

PRILOGA K PARAGRAFU 7

	Izobrazba	Članstvo v org.	Poklic
	h	h	h
M(1,2)	0,40	0,15	0,22
	0,03	0,17	0,14
	0,08	0,61	0,24
	0,28	0,08	0,29
M(1,3)	0,26	0,09	0,19
	0,02	0,29	0,18
	0,18	0,50	0,28
	0,39	0,05	0,26
M(2,4)	0,27	0,23	0,26
	0,06	0,20	0,24
	0,04	0,52	0,09
	0,35	0,21	0,29
M(2,6)	0,20	0,01	0,20
	0,10	0,21	0,18
	0,16	0,48	0,25
	0,38	0,01	0,32
M(3,5)	0,17	0,08	0,22
	0,05	0,16	0,22
	0,13	0,49	0,17
	0,22	0,08	0,34
M(3,7)	0,17	0,23	0,19
	0,07	0,24	0,22
	0,04	0,53	0,24
	0,25	0,20	0,23

1. Saksida S., Z. Knap: Poskus konstrukcije matematičnega modela za analizo socialne stratifikacije. ISF, 1970.
2. A. Caserman, Z. Knap, S. Obranovič, S. Saksida, R. Suštaršič, A. Tauber: Socialna stratifikacija v samoupravni družbi, Družbena mobilnost v Sloveniji (Vprašalnik), ISF, 1970.
3. D. J. Bartholomew: Stochastic Models for Social Processes, John Wiley & Sons, 1967.
4. J. S. Coleman: Introduction to Mathematical Sociology, The free Press of Glencoe, 1964.
5. D. V. Glass (Editor): Social Mobility in Britain.
6. J. G. Kemeny, J. L. Snell, G. L. Thompson: Introduction to Finite Mathematics, Englewood Cliffs, N. Y. Prentice-Hall, 1957.
7. Kemeny, Snell: Finite Markov Chains, Van Nostrand Company, 1960.
8. S. J. Prais: Measuring Social Mobility, Journal of the Royal Statistical Society, Vol. 118—1955.
9. A. Caserman, Z. Knap, S. Obranovič, S. Saksida, R. Suštaršič: »Modeli« socialne mobilnosti in stratifikacije, ISF, 1969—70, tipkopis.
10. Nekateri tipi kvantitativnih matematičnih modelov za analizo socialne mobilnosti in stratifikacije, ISF, 1971.
11. S. Saksida: Modeli stratifikacije, Problemi št. 49.
12. S. Saksida: Družbena stratifikacija v Jugoslaviji, Problemi št. 58.
13. I. Vrabec: Prikaz teorije grafov I, OMF, XIV, 2 (1967); Prikaz teorije grafov II, OMF, XIV, 2—3, (1967).
14. W. Buckley: Sociology and Modern Systems Theory.
15. A. Caserman: Patterns of Career Mobility in Postrevolutionary Society, International Work shop on Career Mobility, Konstanz, Germany, april, 1971.
16. Blalock, Hubert M.: Methodology and Social Research McGraw-hill Book Comp., 1965.
17. Kish, Leslie: Survey Sampling John Wiley & Sons Inc., New York, 1965.
18. Kellerer Hans: Statistik in Modernen Wirtschaft und Sozialleben Rowohlt, 1960.
19. F. Karary, R. Z. Norman, D. Cartwright: Structural Models, John Wiley & Sons, 1965.
20. A. Caserman: Družbena mobilnost u svetlu društvenog razvoja Slovenije u poslednjih 50. godina, ISF; referat na posvetovanju sociologov v Dubrovniku, februar, 1971.
21. S. Saksida: Konflikti institucionalni in operacionalni modeli socialne stratifikacije; referat na posvetovanju sekcije za društveno strukturo jugoslovenskega sociološkega društva v Sarajevu, oktober 1971.

Nekateri problemi nizke izobrazbene strukture zaposlenih v občini Maribor

Janez Arsenjuk

Že dalj časa ugotavljamo, da mariborsko gospodarstvo stagnira ali celo zaostaja v republiškem in zveznem merilu. O tem govorijo gospodarstveniki Maribora, to kažejo statistični podatki Socialistične republike Slovenije. O tem resnem problemu so razpravljale družbene organizacije in občinska skupščina Maribora.

Katere osnovne vzroke za zaostajanje navajajo analize? Med najvažnejšimi vzroki zaostajanja so zastarelost proizvodnih sredstev — posebno v tekstilni industriji, pomanjkanje investicijskih in obratnih sredstev ipd. To so brez dvoma zelo pomembni faktorji, ki zavirajo hitrejšo rast in uspešnost mariborskega gospodarstva. Toda tu je še en faktor, ki je navadno prezrt. To je razmeroma slaba izobrazbena struktura zaposlenih. Doslej smo premalo storili, da bi prikazali vlogo človeka v sodobni proizvodnji. Človek je brez dvoma eden izmed odločilnih faktorjev, ki lahko vpliva na hitrejši razvoj gospodarstva in negospodarstva ali pa ga zavira. Pri tem je izrednega pomena izobrazba in strokova usposobljenost posameznika, ker je prav od tega odvisen napredek gospodarstva in samoupravljanja.

Po podatkih Zavoda za ekonomiko v Mariboru je bila 31. decembra 1969 izobrazbena struktura v občini Maribor takšna:

Vseh zaposlenih je bilo 64.444

a) po formalno pravni izobrazbi:

z visoko izobrazbo	1.869	zaposlenih	ali	2,9 %
z višjo izobrazbo	1.927	zaposlenih	ali	3,0 %
s srednjo izobrazbo	7.511	zaposlenih	ali	11,7 %
z nižjo izobrazbo	5.247	zaposlenih	ali	8,1 %
VKV	3.512	zaposlenih	ali	5,5 %
KV	17.222	zaposlenih	ali	26,7 %
PKV	10.214	zaposlenih	ali	15,8 %
NKV	16.942	zaposlenih	ali	26,3 %
Skupaj	64.444	zaposlenih	ali	100 %.

b) po strokovni usposobljenosti za delo na delovnem mestu:

z visoko izobrazbo	2.536	zaposlenih	ali	3,9 %
z višjo izobrazbo	3.086	zaposlenih	ali	4,8 %
s srednjo izobrazbo	8.480	zaposlenih	ali	13,2 %
z nižjo izobrazbo	3.143	zaposlenih	ali	4,8 %
VKV	5.350	zaposlenih	ali	8,3 %

* Sestavljeno na podlagi tehle virov:

1. statistik ekonomskega centra Maribor,
2. analize gospodarskega položaja v občini Maribor,
3. ankete v delovnih organizacijah in na DU Maribor,
4. statističnih podatkov DU Maribor.

KV	21.145	zaposlenih	ali	32,8 %
PK	12.091	zaposlenih	ali	18,8 %
NK	8.613	zaposlenih	ali	13,4 %

Skupaj 64.444 zaposlenih ali 100 %.

Opomba: Podatki so kategorizirani tako, kot jih obravnava statistična služba.

Ker je bila za doseg kvalifikacije potrebna končana osnovna šola (izjeme so nekateri starejši delavci), lahko štejemo, da so VKV in KV delavci končali osnovno šolo in ustežno strokovno šolo. PKV in NKV delavci so brez končane osnovne šole. To pa kaže, da imamo v občini Maribor zaposlenih 27.150 delavcev brez končane osnovne šole. To je 42,1 % vseh zaposlenih, kar je brez dvoma zelo visok odstotek za občino, ki velja za razvito.

Situacija je nekoliko boljša, če pogledamo drugo tabelo, ki zajema vsa interna priznanja kvalifikacij brez formalne izobrazbe. Tu so v nekaterih kategorijah zelo sporni premiki navzgor.

Če primerjamo stanje s statistiko iz leta 1966, pa lahko v zadnjih letih ugotovimo poslabšanje zlasti v kategoriji zaposlenih, ki niso končali osnovne šole:

	zaposlenih	brez končane osnovne šole
leto 1966	56.825	21.969 = 39,0 %
leto 1969	64.444	27.150 = 42,1 %

Zanimiv je tudi pregled izobrazbene strukture zaposlenih po nekaterih panogah dejavnosti:

a) Industrija

Vseh zaposlenih	33.370			
z visoko izobrazbo	494	zaposlenih	ali	1,5 %
z višjo izobrazbo	48	zaposlenih	ali	0,1 %
s srednjo izobrazbo	2.698	zaposlenih	ali	8,2 %
z nižjo izobrazbo	2.434	zaposlenih	ali	7,3 %
VKV in KV	10.397	zaposlenih	ali	31,1 %
PKV in NKV	17.299	zaposlenih	ali	51,8 %

Skupaj 33.370 zaposlenih = 100 %

b) Promet

Vseh zaposlenih	4.295			
z visoko izobrazbo	48	zaposlenih	ali	1,1 %
z višjo izobrazbo	103	zaposlenih	ali	2,4 %
s srednjo izobrazbo	494	zaposlenih	ali	11,5 %
z nižjo izobrazbo	658	zaposlenih	ali	15,4 %
VKV in KV	1.617	zaposlenih	ali	37,6 %
PKV in NKV	1.375	zaposlenih	ali	32,0 %

Skupaj 4.295 zaposlenih = 100 %

c) Trgovina

Vseh zaposlenih 5.640

z visoko izobrazbo	28	zaposlenih	ali	0,5 %
z višjo izobrazbo	81	zaposlenih	ali	1,4 %
s srednjo izobrazbo	564	zaposlenih	ali	10,0 %
z nižjo izobrazbo	503	zaposlenih	ali	8,9 %
VKV in KV	2.905	zaposlenih	ali	51,5 %
PKV in NKV	1.559	zaposlenih	ali	27,7 %

Skupaj 5.640 zaposlenih = 100 %

d) Gradbeništvo

Vseh zaposlenih 5.213

z visoko izobrazbo	114	zaposlenih	ali	2,2 %
z višjo izobrazbo	62	zaposlenih	ali	1,2 %
s srednjo izobrazbo	465	zaposlenih	ali	8,9 %
z višjo izobrazbo	267	zaposlenih	ali	5,1 %
VKV in KV	1.791	zaposlenih	ali	34,4 %
PKV in NKV	2.514	zaposlenih	ali	48,2 %

Skupaj 5.213 zaposlenih = 100 %

e) Obrt

Vseh zaposlenih 3.873

z visoko izobrazbo	10	zaposlenih	ali	0,3 %
z višjo izobrazbo	51	zaposlenih	ali	1,3 %
s srednjo izobrazbo	275	zaposlenih	ali	7,1 %
z nižjo izobrazbo	220	zaposlenih	ali	5,7 %
VKV in KV	2.150	zaposlenih	ali	55,5 %
PKV in NKV	1.167	zaposlenih	ali	30,1 %

Skupaj 3.873 zaposlenih = 100 %

V statističnih podatkih je zajeta le družbena obrt!

f) Kmetijstvo

Vseh zaposlenih 1.403

z visoko izobrazbo	42	zaposlenih	ali	2,9 %
z višjo izobrazbo	31	zaposlenih	ali	2,2 %
s srednjo izobrazbo	127	zaposlenih	ali	9,1 %
z nižjo izobrazbo	80	zaposlenih	ali	5,7 %
VKV in KV	434	zaposlenih	ali	30,9 %
PKV in NKV	689	zaposlenih	ali	49,2 %

Skupaj 1.403 zaposlenih = 100 %

V podatkih ni zajeto zasebno kmetijstvo. Če bi upoštevali še to, bi bila situacija še dokaj slabša.

g) Negospodarstvo

Vseh zaposlenih 8.380

z visoko izobrazbo	1.096	zaposlenih	ali	13,2 %
--------------------	-------	------------	-----	--------

z višjo izobrazbo	1.037	zaposlenih	ali	12,8 %
s srednjo izobrazbo	2.638	zaposlenih	ali	31,8 %
z nižjo izobrazbo	1.379	zaposlenih	ali	15,4 %
VKV in KV	508	zaposlenih	ali	6,1 %
PKV in NKV	1.722	zaposlenih	ali	20,7 %

Skupaj 8.380 zaposlenih = 100 %

Pri pregledu gornjih podatkov vidimo, da je v občini Maribor slaba situacija v izobrazbeni strukturi zaposlenih občanov. V industriji, ki zaposluje nad 50 % vseh zaposlenih, je le 1,5 % zaposlenih z visoko izobrazbo in 1,6 % z višjo izobrazbo. Hkrati pa je v industriji zaposlenih 17.299 delavcev, ki niso končali niti osnovne šole, in to je skoraj 52 % vseh zaposlenih v tej gospodarski panogi.

Slaba izobrazbena struktura zaposlenih nalaga družbenim dejavnikom težavno nalogo spremeniti ta položaj. Storjeni so že bili določeni ukrepi, ki naj bi mariborskemu gospodarstvu in negospodarstvu zagotovili ustrezne kadre z visoko in višjo izobrazbo. Sem sodi ustanovitev več višjih šol v Mariboru. V jeseni l. 1969 pa je dobil Maribor prvo visoko šolo (VEŠK). Ker ima Maribor več srednjih strokovnih šol, je teh kadrov dosti več.

Ko razmotrivamo probleme izobrazbene strukture zaposlenih v mariborski občini, pa ne moremo in smemo mimo množice delavcev, ki nimajo končane osnovne šole. Kot smo videli v prvi tabeli na 116. strani, je v družbenem sektorju gospodarstva in negospodarstva v občini Maribor zaposlenih 27.150 delavcev, ki niso končali niti osnovne šole. To je 42,1 % vseh zaposlenih.

Dosedanja družbena prizadevanja v občini Maribor so bila usmerjena predvsem na strokovnjake s srednjo, višjo in visoko izobrazbo. Manj pozornosti smo posvečali poklicnemu izobraževanju. Najmanj pa smo skrbeli za izobraževanje delovnih ljudi, ki nimajo končane osnovne šole.

V tej razpravi se bom omejil predvsem na to kategorijo delavcev. Mislim namreč, da bomo morali tej množici delavcev posvetiti mnogo več pozornosti. Drugače bo ta množica kot coklja zavirala gospodarski in družbeni razvoj v občini.

Pri proučevanju nekaterih problemov nizke izobrazbene ravni PKV in NKV delavcev sem naredil anketo, ki je zajela 390 delavcev iz raznih delovnih organizacij. Največ anketirancev je bilo iz Tovarne avtomobilov in motorjev Maribor, ker so tam z največjim prizadevanjem začeli reševati ta problem. V nekaterih mariborskih delovnih organizacijah pa problemu nizke izobrazbene strukture zaposlenih ne dajejo nobene pozornosti ali pa prav malo, čeprav tudi to vpliva na počasno rast proizvodnje in na razvoj samoupravljanja.

V anketi je bilo zajetih 297 moških in 93 žensk.

Pri anketiranju sem se omejil na delavce, ki so stari do 40 let. To pa iz razloga, ker je te delavce še možno sistematično izobraževati in tako spremeniti izobrazbeno raven in izobrazbeno strukturo zaposlenih.

Starost anketirancev:

do 20 let	28,4 %
od 21 let do 25 let	22,9 %
od 26 let do 30 let	31 %
od 31 let do 35 let	14,4 %
od 36 let do 40 let	3,3 %

Z dopolnilnim izobraževanjem lahko ti delavci uspešno dokončajo osnovno šolo in se nato še strokovno izobrazijo ter tako pridobijo potrebno splošno znanje in strokovno usposobljenost za dela, ki jih opravljajo ali pa jih bodo opravljali v delovnih organizacijah. S tem bi se bistveno izboljšal socialni in družbeni status delavcev, ki so sedaj večinoma na najnižji stopnji družbene lestvice.

Zelo zanimiv je tudi socialni izvor delavcev, ki niso v mladosti končali osnovne šole. Anketa je pokazala tako sliko:

iz delavskih družin je	61,5 % anketirancev
iz družin malih kmetov je	12,8 % anketirancev
iz družin srednjih kmetov je	9,1 % anketirancev
iz družin uslužbencev je	13,4 % anketirancev
iz družin zasebnih obrtnikov je	3,2 % anketirancev

Iz teh podatkov je razvidno, da je največ ljudi, ki niso končali osnovne šole, iz delavskih in malih kmečkih družin — skupno 74,3 %; torej iz socialno najnižjih plasti naše družbe. Mislim, da je to resen problem. Splošno znano pa je, da je v naših osnovnih šolah 40 % osip. Nezdržno je, da 40 % mladine ne konča osnovne šole uspešno in ji je tako onemogočeno ali vsaj otežkočeno nadaljnje napredovanje. Brez končane osnovne šole oziroma brez osnovnih znanj ni možno tudi strokovno izobraževanje, ker le-to v našem sistemu sloni na uspešno končani osnovni šoli.

Zaskrbljujoče pa je, da je med mladino, ki ne konča osnovne šole, največ mladine iz delavskih družin in družin malih kmetov. Tako je velik del delavske mladine obsojen, da ostane v kategoriji nekvalificiranih delavcev. Za te pa je v razvitem gospodarstvu vedno težje najti ustrezno zaposlitev. V naši socialistični družbi bi morali čim prej odpraviti ta problem. Najustrenejša rešitev je dopolnilno izobraževanje zaposlenih delavcev.

Da bi ta problem bil še bolj razviden, navajam podatke o socialnem izvoru slušateljev, ki obiskujejo osnovno šolo DU Maribor. V šolskem letu 1968/69 je bilo v to šolo vpisanih 73 % slušateljev, ki izhajajo iz delavskih družin, v šolskem letu 1969/70 pa celo 82 %.

Kot sem v začetku razprave omenil, sem se pri anketiranju omejil predvsem na tisto populacijo delavcev, ki ima pred seboj še dovolj dolgo delovno dobo oziroma je še toliko mlada, da bi si lahko z dopolnilnim izobraževanjem pridobila ustrezno izobrazbo in kvalifikacijo. Z dopolnilnim izobraževanjem pa bi si ti ljudje pridobili tudi znanje, ki bi jim omogočilo polnejše sodelovanje v proizvodnji in samoupravljanju.

Anketirani delavci so zaposleni:

do 5 let	48,1 %
od 6 let do 10 let	34,2 %
od 11 let do 15 let	12,3 %
od 16 let do 20 let	5,4 %

Vsi anketirani delavci imajo pred seboj še najmanj polovico delovne dobe. To pa je čas, v katerem se bo najmanj dvakrat spremenila tehnologija v proizvodnji. Bistveno pa se bo tudi spremenilo in izpopolnilo samoupravljanje v delovnih organizacijah. Če bomo množico delavcev, ki nimajo končane osnov-

ne šole, pustili brez dopolnilne izobrazbe, jim bomo s tem tudi v bodoče one-mogočili napredovanje na delovnih mestih. Ker gre v naši občini za veliko šte-vilo produktivnih občanov, tega ne smemo dopustiti. Množice neizobraženih delavcev bodo postale resna ovira našega razvoja in napredka.

Nizka šolska izobrazba delavcem onemogoča, da bi dosegli potrebno stro-kovno kvalifikacijo, čeprav imajo za to sposobnosti. Zaradi prenizke in po-manjkljive splošne izobrazbe si ne morejo osvajati strokovnih znanj, ki bi jih potrebovali na delovnih mestih. To jih nujno potiska na najmanj zahtevna in najslabše nagrajena delovna mesta, kar potrjuje tudi anketa:

na delovnem mestu nekvalificiranega delavca je	30,5 % delavcev
na delovnem mestu polkvalificiranega delavca je	41,7 % delavcev
na delovnem mestu kvalificiranega delavca je	20,9 % delavcev
na delovnem mestu visokokvalificiranega delavca je	1,1 % delavcev
na delovnem mestu uslužbenca je	5,8 % delavcev

Večina jih zaseda delovna mesta, ki zahtevajo le priučitev ali polkvalifi-kacijo, ki so jo pridobili po daljšem času ali ob obisku posebnega tečaja. Ne-kateri so se tako uveljavili, da so jim v delovnih organizacijah zaupali delovna mesta kvalificiranih delavcev ali pa v administraciji in v pripravi dela ali v evidenčni službi. Tja so lahko prišli ali zaradi sposobnosti ali pa zaradi po-manjkanja ustreznih strokovnih kadrov. Po prej navedenih podatkih zaseda 27,8 % anketirancev delovna mesta, za katera nima ustrezne izobrazbe in kvalifikacije.

Moderna proizvodnja odpravlja mnoga delovna mesta priučenih in polkva-lificiranih delavcev, išče pa kvalificirane delavce. Za primer navajam TAM, ki bo do leta 1972 zaposlila nad 2.000 kvalificiranih delavcev. Industrijske in ko-vinarske šole v Mariboru pa izobrazijo letno okoli 300 rednih dijakov. Kje do-biti druge? Delna rešitev je v dopolnilnem izobraževanju zaposlenih delavcev, saj so mnogi sposobni osvajati potrebna znanja. Mislim, da se bodo kmalu začeli podobni premiki tudi v drugih delovnih organizacijah Maribora. Zahteve po višji izobrazbeni strukturi že trkajo na vrata delovnih organizacij. Problem bo rešljiv ob ustreznih ukrepih delovnih organizacij in ustreznih šol ter De-lavske univerze Maribor, ki naj izvedejo dopolnilno izobraževanje.

Podatki komunalnega zavoda v Mariboru jasno kažejo, da je že sedaj naj-težje dobiti delovna mesta za nekvalificirane delavce. Tudi v inozemstvu do-bijo lažje in hitreje zaposlitev kvalificirani delavci.

Dopolnilno izobraževanje delavcev bo zahtevalo precej časa, ker je pred-stopnja osnovne izobrazbe zelo različna. Od anketiranih delavcev jih je končalo le

4 razrede osnovne šole	21,4 %
5 razredov osnovne šole	28,4 %
6 razredov osnovne šole	34,1 %
7 razredov osnovne šole	16,1 %.

Ti podatki nam kažejo, da veliko občanov v času obveznega šolanja ni osvojilo osnovnih znanj s področja prirodnih in družbenih znanosti ter slo-venskega jezika. Velik del proizvajalcev ni podrobneje spoznal svoje domovine SFRJ, saj si je to možno sistematično osvojiti šele v 8. razredu osovne šole. Tam je namreč po učnem načrtu določena obravnava zemljepisa SFRJ in naše najnovejše zgodovine, NOB in povojne graditve nove Jugoslavije. Mislim, da je tudi to eden izmed vzrokov, ki mnogim delavcem onemogočajo,

da bi globlje dojel gospodarske in družbene spremembe v naši domovini. To pa je gotovo tudi ovira za uspešnejše sodelovanje v proizvodnji in pri samoupravljanju. Samoupravljanje zahteva bolj izobražene ljudi in to moramo doseči v procesu permanentnega izobraževanja pri delavski univerzi, v oddelkih za odrasle strokovnih šol in v izobraževalnih centrih delovnih organizacij. Nujno je, da bi bilo to delo dobro koordinirano in povezano.

Pri razgovorih o problemih nizke izobrazbene ravni delavcev sem ugotovil, da se v nekaterih delovnih organizacijah dobro zavedajo, da je to resen problem, v drugih pa jih to nič ne zaskrbljuje. V splošnem sektorju nekega večjega podjetja v Mariboru so mi dejali, da so zadovoljni z izobrazbeno strukturo, čeprav pri njih dela nad 40 % delavcev, ki nimajo končane osnovne šole (nad 1.000 delavcev). V tej delovni organizaciji so zadovoljni, če se delavci le priučijo delu in da dela. Nič se niso preučevali, kako nizka izobrazbena raven vpliva na produktivnost delavcev in v kolikšni meri so vključeni v samoupravljanje.

V taki situaciji je gotovo zanimivo, kaj mislijo delavci o dopolnilnem izobraževanju. Na vprašanje: »Ali želite dopolniti svojo izobrazbo?« je 83 % delavcev odgovorilo pritrdilno. Odgovori moških se dokaj razlikujejo od odgovorov žensk. Pri moških je odstotek takih, ki želijo izpolniti svojo izobrazbo dokaj višji, kot pri ženskah. To pa je tudi razumljivo. Ženske imajo v sedanji situaciji precej manj možnosti za nadaljnje izobraževanje, ker jih v večji meri kot moške obremenjujejo poleg obveznosti na delovnem mestu še skrb za otroke in gospodinjske obveznosti. To je tudi vzrok, da se v dopolnilnem izobraževanju vključuje dokaj manj žensk kot moških. V osnovni šoli DU Maribor je to razmerje 80 % : 20 % v korist moških.

Enakopravnosti žena še nismo popolnoma uresničili. Čeprav naši predpisi in zakoni zagotavljajo ženam enakopravnost, bo treba še mnogo storiti, da bo žena enakopravna tudi v družini. Tukaj zelo počasi napredujemo. Imamo še veliko premalo servisov, ki bi razbremenjevali ženo. Mnogo premalo pa je razvito tudi otroško varstvo, saj smo doslej uspeli vključiti v otroško varstvo le okoli 10 % otrok. Tudi na tem področju napredujemo prepočasi.

Letošnje razprave o financiranju vzgoje in izobraževanja v občini Maribor kažejo tendenco omejevanja varstva otrok. To je delno razumljivo, ker pač ni mogoče istočasno sanirati obstoječe vzgojno izobraževalne ustanove in hkrati širiti njihovo dejavnost. Za oboje ni dovolj sredstev. To pa pomeni, da bo še dalje ostalo pri starem v pogledu razbremenjevanja delavke-matere in njeno stagniranje v sedanjem položaju. Zaradi tega se razmeroma malo žena-mater odloča za dopolnilno šolanje.

Pri dopolnilnem izobraževanju delavcev ima pomembno vlogo odnos in vpliv vodilnih ljudi v proizvodnji do dopolnilnega izobraževanja delavcev. Pozitiven odnos vodilnih delavcev do izobraževanja ima na delavce velik vpliv. Dosedanja praksa pri dopolnilnem izobraževanju delavcev v TAM potrjuje, da je ta vpliv mnogokrat odločilen pri odločitvi delavca za izobraževanje. Izobraževalni center v TAM je mnogo bolje uspel pri vključevanju delavcev v izobraževanje v tistih enotah, kjer so imeli vodilni delavci pozitiven odnos do tega. Spodbuda naprednih organizatorjev proizvodnje ima na proizvajalce velik vpliv.

Zelo negativno pa vplivajo na delavce pikre pripombe, češ: »Kaj pa boš več, če boš šel v šolo?« ipd. Tako poskušajo odvrčati delavce od izobraževanja ljudje, ki sami nimajo ustrezne izobrazbe za delovna mesta, ki jih zase dajo. Delavci dobro čutijo odnos vodilnih ljudi do dopolnilnega izobraževanja.

Na vprašanje »Ali vas vaši predpostavljeni spodbujajo k nadaljnjemu izobraževanju?« je pritrdilno odgovorilo 64,7 %, negativno pa 35,3 % anketirancev.

Če bomo hoteli v bodoče doseči večji odziv delavcev za dopolnilno izobraževanje, bo treba več delati z vodilnimi ljudmi v proizvodnji.

Ponekod ti ljudje ne spodbujajo delavcev k izobraževanju, nekateri pa jih celo odvrčajo od izobraževanja, ker sami nimajo ustrezne izobrazbe in se čutijo ogroženi. Bojijo se, da jih ne bodo prerasli tisti, ki so jim sedaj podrejeni.

Zanimalo me je tudi, kaj mislijo storiti delavci, ki bi končali osnovno šolo. Velika večina — 97 % — je izrazila težnjo, da bi po končani osnovni šoli nadaljevala šolanje in tako dosegla ustrezen poklic. Anketa je pokazala tudi razlike v težnjah moških in žensk. Veliko višji odstotek moških je izrazil željo doseči ustrezno strokovno izobrazbo. Mnoge ženske bi želele končati vsaj osnovno šolo in se tako izogniti očitkom, češ da nimajo niti osnovne šole, čeprav mnoge delajo na odgovornejših delovnih mestih.

V našem sistemu doslej v glavnem ni bilo mogoče doseči strokovne izobrazbe brez končane osnovne šole. Sedanji sistem strokovnega izobraževanja temelji na uspešno končani osnovni šoli. Zato je onemogočeno vključevanje v solidno strokovno izobraževanje vsem, ki niso končali osnovne šole. Takih pa je v naši občini mnogo. Brez dopolnilnega osnovnega izobraževanja praktično 40 % populacije nima možnosti doseči strokovne izobrazbe. To pa pomeni, da je večina že vnaprej obsojena v kategorijo nekvalificiranih in polkvalificiranih delavcev. To pa pomeni obstati na najnižji stopnički družbene lestvice. To pomeni zanje najmanj odgovorna delovna mesta, najnižjo produktivnost, najnižje osebne dohodke in najnižji življenjski standard. Kot kaže sedanja praksa, se to nadaljuje v naslednji generaciji, ker iz takih družin mladi zopet ne morejo naprej.

Ko govorimo o skrbi za človeka, moramo priti od lepih besed k učinkovitim dejanjem. Eno izmed teh pa je — poskrbeti, da se dvigne izobrazbena raven zaposlenih, ker je s tem pogojen njihov napredek v razvijajoči se samoupravni socialistični družbi. Od splošne in strokovne izobrazbe je odvisen položaj delavcev v proizvodnji, od tega je odvisen osebni dohodek, ki je pomemben element socialnega statusa zaposlenega občana.

Pri raziskavi problema, v kakšni meri so delavci z nizko stopnjo izobrazbe vključeni v samoupravljanje v svojih delovnih organizacijah, sem ugotovil, da je bilo v organe samoupravljanja izvoljenih le 14,9 % anketirancev.

Pri tem moramo seveda upoštevati, da je veliko anketirancev zaposlenih do 5 let in torej sodijo v mlajšo generacijo. Iz tega pa je tudi razvidno, da je naša mlada generacija premalo vključena v samoupravna telesa delovnih organizacij celo sedaj, ko so bile volitve v samoupravne organe vsako leto in je bila rotacija hitrejša, kot jo predvidevamo za prihodnost. Upadljivo nizek odstotek proizvajalcev z nizko izobrazbo je vključen v samoupravne organe. To je deloma razumljivo, ker je nujno v samoupravne organe izbirati in voliti najsposobnejše ljudi. Po drugi strani pa ni prav, ker so prav neposredni proizvajalci izločeni iz samoupravnih organov. Saj že pri izbiri kandidatov za samoupravne organe izpadejo kot potencialni kandidati in seveda pozneje ne morejo biti izvoljeni.

Iz tega lahko povzamemo, da je velik del zaposlenih izločen iz samoupravljanja zaradi nizke izobrazbe. To pa je problem, ki bi ga morali v naši družbi odpraviti. Situacija bi se lahko bistveno popravila z bolj sistematičnim izobraževanjem delovnih ljudi. Z izobraževanjem bi delavci dosegli pogoje za uspešnejše uveljavljanje v proizvodnji in samoupravljanju.

Za proizvodnjo so nujni kadri z visoko, višjo in srednjo izobrazbo. Vendar to ni dovolj. Hkrati moramo izobraževati tudi množice delavcev, ker je v ve-

liki meri tudi od njih odvisen dvig produktivnosti v naših delovnih organizacijah.

V občini Maribor bi se lahko položaj bistveno izboljšal, če bi družbene organizacije posvetile temu vprašanju več pozornosti. Tu bi se morala predvsem angažirati ZMS, SZDL in sindikati. Potrebno bi bilo v vsaki delovni organizaciji analizirati stanje in nato delavce usmerjati v dopolnilno izobraževanje.

Pri izobraževanju pa je potrebna postopnost — najprej dopolniti osnovno izobrazbo, nato pa dati strokovno izobrazbo. Če bi delo sistematično izvajali, bi se že v nekaj letih bistveno spremenila izobrazbena in kvalifikacijska struktura zaposlenih v občini Maribor.

Poseben problem je mladina, ki je dokončala šolsko obveznost, ni pa končala šole v osmem razredu. To so za naše delovne organizacije potencialni delavci, ki pa imajo pre nizko splošno izobrazbo.

V občini Maribor je do leta 1969 končalo osnovno šolo pred 8. razredom okoli 1000 mladih ljudi letno. To praktično pomeni, da vsako leto toliko in toliko novih nekvalificiranih delavcev išče prvo zaposlitev. Iz poročila Komunalnega zavoda za zaposlovanje v Mariboru vidimo, da išče vsak mesec delo nad 1500 mladih brez kvalifikacije in jih ne morejo zaposliti, ker ni ustreznih delov. mest. Nujno je, da se taka mladina vključuje v dopolnilno izobraževanje.

V zvezi z dopolnilnim izobraževanjem mladine se pojavljajo v Mariboru razni pomisleki. Nekateri menijo, da je vključevanje v dopolnilno šolanje pretežko mladim, ki se prej niso »hotel« učit. Mislim, da so taka mnenja krivična do mladine. Mladina je proizvod naših razmer. Na njeno oblikovanje vplivajo družina, okolje, šola in družba v celoti. Vsi ti faktorji nosijo odgovornost za uspehe ali neuspehe mladih generacij. Verjetno je neprimerno, da bi samo nedorasli mladini naprtili osebno odgovornost za neuspeh v osnovni šoli, medtem ko se odgovornosti izognejo vsi, ki so dejansko odgovorni za to — starši, šola, družba.

Drugo dokaj razširjeno mnenje je, da je vsa mladina, ki ni v času rednega šolanja končala osnovne šole, nesposobna osvojiti si znanje osnovne šole. Tudi to mnenje je napačno! Mislim, da je pri nas manj kot 10 % mladih mentalno prizadetih in zato nesposobnih osvojiti si znanje osnovne šole. To se pravi, da je najmanj 75 % mladih, ki niso uspešno končali osnovne šole, sposobni osvojiti si znanje osnovne šole in še kaj več. Potrebno je le delo z njimi pravilno organizirati in jih aktivno vključiti v izobraževanje.

Na področju dopolnilnega izobraževanja bo veliko dela za delavsko univerzo, za osnovne šole in za poklicne šole. Dobro organizirana in povezana dopolnilna izobraževalna dejavnost, v kateri bomo zajeli množice delavcev, bo gotovo rodila sadove. Našim delovnim organizacijam bo usposabljala ustrezne strokovne delavce. To pa bo zelo ugodno vplivalo na uspešnost gospodarskega razvoja in samoupravljanja.

1. Mesto dejanja v morali in v moralni filozofiji

Notranja vsebina morale in njena vloga v razvoju človeštva sta v večini filozofskih smeri prav tako nejasni kot mesto morale v strukturi sveta.

Tako stanje je precej paradoksalno, ker je filozofija ob morali — bolj kot ob drugih temah — že zdavnaj zaslutila njeno zvezo z jedrom človeka.²

Ta paradoks pa nima skrivnostnih vzrokov: teorija človeka je najmanj razvita filozofska disciplina in zato so bile zavestne antropološke predpostavke etike siromašne.

Evropska filozofija je celo v svojem določanju **vsebine morale** podala toliko različnih odgovorov, da ta meglenost ni manjša kot na drugih filozofskih poljih. Ta miselna negotovost je eden od bistvenih vzrokov nevarne nemoči v izgradnji sodobnih moralnih odnosov v velikih človeških skupinah — v nacijah, državah in v celem svetu — ki so edini sposobni usmeriti družbeno in mednarodno stihijo in so zato za sodobno človeštvo vse bolj vprašanje biti ali ne biti.

Odkar obstaja evropska filozofija, vladajo v njej teoretska nasprotja ne samo v finejših pojmi o morali, ki se nanašajo na njene ožje plasti in njih prepletanja, ampak tudi glede celotnega bistva morale. Kot smo že druge omenili, je na primer za Kanta bistvo morale čisto um, osvobojen vpliva čustev, nasprotno pa ima po sodobnih emocionalistih (Ayer in drugi) morala izvor samo v čustvenem. Po nekaterih (Durkheim, dogmatični »marksisti«) je bistvo morale spet v podredju posameznika družbi, drugi pa (npr. Sartre) menijo, da je njen edini izvor posameznik.³

Iz protislovnih določb vsebine morale pa seveda slede protislovne, nejasne predstave o **predmetu, metodologiji in družbeni vlogi** etike kot filozofske vede.

Globoka protislovja med izhodiščnimi pojmi o morali vodijo posamezne filozofske smeri po povsem različnih poteh do pogledov na ožja etična vprašanja, ki so protislovni in nezdružljivi v svoji absolutni obliki. Enostranska izhodišča so vzrok, da so zelo enostranski tudi iz njih izvedeni pojmi o etični metodologiji, o moralni normi, o moralni vrednoti, o moralnem dejstvu in najstvu, o moralni odgovornosti in svobodi in mnoga druga vprašanja, ki so bila tisočletja v središču pozornosti evropske in svetovne filozofije.

Osnovni teoretski vzrok za nejasne predstave o notranji vsebini morale in njenem mestu v človeštvu so nejasni pojmi o **moralnem dejanju** in o **jedru človeka** — praksi, ki je izvor izrazitih moralnih dejanj.

Moralno dejanje — naj bo še tako »majhno«, npr. samo odnos dveh ljudi — je temeljni pojav moralnosti, temeljna enota morale. Moralno dejanje je temeljna oblika in vsebina moralne resničnosti.

Temeljna moralna celica ni niti ena od tistih moralnih pojavnosti, ki so jim filozofi to prvenstvo pripisovali: temeljna enota ni niti moralna norma niti moralna komunikacija (izjava, beseda) niti moralna sodba niti moralna svoboda in odgovornost niti moralna osebnost niti moralni čisti um in volja niti interes niti altruizem niti nobena moralna institucija, država, pravo, cer-

¹ Poglavlje iz neobjavljenega sistemskega dela o etiki.

² Glej razpravo »Morala v spletu človek-svet« v Anthroposu III—IV, 1970, str. 83.

³ Podrobnejše o teh enostranskostih glej v omenjeni razpravi v Anthroposu št. III—IV, 1970.

kev, nobeno gibanje in stranka in kar je podobnega. Res ima vsak od teh pojavov tudi svoje lastno bivanje in se nobeden od njih ne stisne, ne reducira na moralno dejanje. Toda vsaka od teh moralnih ali polmoralnih pojavnosti lahko dobi svoj polni človeški smisel in vsebino, če se uresničuje v nizu moralnih dejanj, odnosov in če pospešuje nastajanje takih dejanj. Ali pa se šele z dejanji najbolj izrazito pokaže človeški nesmisel določenih preživelih moralnih norm, čustev, institucij in podobno. **Moralna dejanja so torej najbolj izpričana in najbolj živa resničnost kateregakoli moralnega sistema**, ki ga sestavljajo — poleg dejanj — tudi institucije, norme, osebe itd. Brez dejanj so moralne norme, institucije, moralna svoboda, moralne sodbe in besede golo okostje brez mesa in krvi.

Mislim, da bistvo človečne morale najbolj zadevajo tisti običajni ljudje, ki moralnega človeka označujejo kot človeka dejanj. Tak človek je po precej pogosti ljudski izkušnji človečno boljši od tistega, ki ima samo »mehko srce«, »lepe misli« in ki se je zavlekel v bleščeno osamljenost, ker ne želi »nobenemu nič žalega«. Ko ljudje izražajo spoštovanje do tistega, ki je mož dejanja, ki drži besedo s svojimi dejanji, ki v svojih dejanjih izpričuje svoje življenjsko prepričanje — izražajo nehote in brez obširne teoretske analize in zavesti objektivno zakonitost, da so same moralne besede, čustva, misli in institucije **brez dejanj** le moralna polovičnost in enostranskost, da so sprevrnjena morala, **moralizem**.

Šele moralna dejanja so resničnost, uresničenost, finalizacija drugih moralnih sestavin; dejanje se namreč — kot bomo pokazali v predzadnjem delu razprave — izpolni šele s svojim učinkom v **medčloveških odnosih**. Šele v tem učinku se uresničijo misel, čustvo, oseba, družbenost, norma kot **dejanske** sestavine moralnosti in niso več samo njene **možne** sestavine. Moralna dejanja so torej vozlišča, v katerih se možne moralne sestavine prepletajo v novo človeško in družbeno kvaliteto — v dejansko moralnost. Široko ljudsko izkustvo pripisuje osrednji pomen dejanju — in ne sami misli niti samemu čustvu niti sami moralni besedi — iz dveh temeljnih vzrokov: prvič, ker dejanje pomeni bistveno večjo medčloveško vrednoto kot kaka njegova posamezna sestavina, in drugič, ker izvršitev dejanja zahteva od subjekta vedno večje napore in tveganja kot proizvajanje njegovih posameznih sestavin.

S tem, ko poudarjamo osrednji pomen dejanja, kažemo le na razliko med moralo in moralizmom, na bistveni pomen, ki ga pri morali ima ne samo beseda, ampak tudi učinek dejanja kot novega človeškega odnosa. Kažemo na pomen, ki ga ima pri morali — za razliko od moralizma — **enotnost moralnega znaka, zavesti in učinka**. Nikakor pa s tem ne mislimo trditi, da je dejanje edino in absolutno moralno dobro in vredno.

Analiza mesta, ki ga imata dejanje in učinek, pokaže: šele tista etična filozofija, ki izhaja iz **dejanske dimenzije in strukture dejanja**, more prerasti etično-filozofske enostranskosti, ki so nastale s tem, da se je od dejanja odtujila ali misel (etični racionalizem) ali čustvo (etični emotivizem) ali norma (normativizem) ali svoboda (liberalizem) ali interes (utilizem) ipd. Zato more le etična filozofija, ki izhaja iz dimenzije in strukture dejanja, najti ustrezno metodologijo, s katero ustrezno »zagrabi« (pojmuje, »shvata«, »begriff«) moralnost.

V omenjenem članku sem — zlasti s primerjavo Kanta in Aristotela — poskušal pokazati razloge za oceno, da so se bistvu morale približati zlasti filozofi, ki so jo zavestno izvajali iz pojma prakse, neodtujenega dela.

Zveza med prakso in moralo, med dejanjem in moralo ni bila teoretsko razčlenjena niti v nekaterih primerih, ko so obstajale zato skoro vse možnosti. Pri tem ne mislim na filozofe — Kant, Spinoza in drugi — ki so človekovo de-

javnost omenjali v zvezi s človekovim bistvom in moralo le bolj mimogrede. Celo tisti, ki so v praksi videli jedro človeka — kot Hegel in Marx — niso izvedli naloge, da bi moralo razložili kot **posebno** obliko človekove prakse. Hegel zato ne (ali pa le deloma), ker je bil še preveč pod vplivom kantovske, subjektivistične definicije morale. Marx in Engels sta dala pomembne nove predpostavke za eventualno izgradnjo znanstvene etike predvsem s točnejšo predstavo o človekovem delu, o novem znanstvenem humanizmu, z zamislijo vsestranskega človeka, s tezo o odtujitvi in premagovanju odtujitve, s pojmovanjem odnosa med družbo in posameznikom in deloma (Engels) z analizo odnosa med občo ljudsko moralo in njenimi posebnimi historičnimi oblikami ter z analizo nekaterih specialnih oblik morale.⁴

Toda Marx in Engels nista sistematično raziskala niti notranje strukture morale niti njene zveze z jedrom človeka, s prakso. Zato nastajajo določene nejasnosti že pri začetnem Marxovem določanju, kaj morala je. Marxova stališča nihajo od izrečenih ugotovitev o osrednjem pomenu morale v socialističnem humanizmu⁵ preko implicitnih tez o tem pomenu⁶ pa do stališč, pri katerih se zdi, da Marx odklanja »vsako moralo«, moralo nasploh.

Ker je od najbolj znanih filozofov samo Aristotel svojo etično filozofijo zavestno in dosti dosledno izvedel iz pojma zavestne dejavnosti,⁷ je tudi najgloblje prodril v bistvo, v jedro morale in izgradil še **najbolj koherentno etično teorijo**, v kateri ni skoro nobene bistvene enostranskosti.

Vendar je Aristotelov pojem dejavnosti točen samo v zunanjem obrisu, samo v približni predstavi o tem, v čem se človekova dejavnost razlikuje od drugih življenjskih aktivnosti, ni pa prav nič sistemsko izdelan. Pri Aristotelu ne najdemo analize notranje strukture morale kot ustvarjalnosti niti njenih najpomembnejših, nujnih sestavin. Aristotel sicer govori o zavestni dejavnosti, pri tem pa to zavestnost ne določi pobliže in zlasti ne odkrije njen najvažnejši moment — zamišljanje. Tega momenta se je Marx jasno zavedal, vendar ga ni apliciral na analizo morale.

Zato je nemogoče danes razvijati znanstveno etiko kot epigonski aristotelizem in epigonskim marksizem, kot ponavljanje in ilustriranje Aristotelovih in Marxovih stališč. Etiko je moč graditi samo kot korak **naprej** od naprednih stališč Aristotela, Marxa in drugih mislecev.

Eno od osnovnih nalog sodobne znanstveno-filozofske etike je: rekonstruirati vso zgradbo etike, vse njene osnovne plasti in dele na novem temelju, na jasnejšem pojmu o moralnem dejanju, o človeku in njegovem jedru: ustvarjalnosti.

Vendar je izvajanje etike iz antropologije potrebno točneje določiti v skladu z dialektičnim odnosom med občim in posebnim. To izvajanje ali apliciranje ne more biti enostavno podaljševanje pojmov o človekovi ustvarjalnosti, njeni strukturi in sestavinah na moralo niti v enostavnem podrejanju pojmov o morali občim pojmom o človeški ustvarjalnosti. Zveza med antropologijo in etiko bo plodna le, če bo etika s pomočjo občih antropoloških predpostavk odkrila prav in predvsem **specifičnost** morale kot prakse, če bo odkrila, v čem se moralna dejanja kot **posebna praksa** razlikujejo od vseh drugih oblik prakse — na primer od znanstvene, umetnostne in materialno-proizvodne prakse — in katera je prav **lastna posebna vsebina morale kot prakse**. Dognanja znanstveno filozofske antropologije o človeku in o praksi ne morejo biti nikoli prenesena v etiko z absolutno nujno dedukcijo — taka dedukcija sploh ni

⁴ M. E. W., Band XX., str. 87, 88.

⁵ K. Marx, Frühe Schriften, I., Band, Stuttgart, 1962, str. 820, 827, 828.

⁶ MEW, B. III., str. 5, 37, 38; Frühe Schriften str. 498, 500–502, 612.

⁷ Nikomahova etika, Ljubljana, 1968, str. 82 in 83; Nicomachean Ethics, priredba H. Rackham, London, 1947, p. 30, 31.

mogoča — ampak so lahko le **hipotetna** izhodišča posebne etične indukcije, analize in sinteze.

2. Morala in moralizem

Razprava o definiciji morale še ni postala zastarel šolski inventar, ampak je filozofski in življenjski posel.

Nekateri dogmatski marksisti in drugi filozofi niso morale določili v skladu s tem, kar dejansko je — **zamišljajsko, zavestno oblikovanje bistvenih in realnih medčloveških odnosov**. Pojmujejo jo prav nasprotno kot **navidezne** družbene odnose, kot spreobrnjeno sliko družbenih odnosov ali samo kot psihično doživljanje družbenega in človeškega.

Tako enostranska predstava o morali pa ni brez povezave z moralnimi vsebinami, čeprav je nasprotna omenjeni definiciji, da je morala mišljenjsko oblikovanje realnih odnosov. Kasnejša analiza bo, upam, pokazala, da obe definiciji izvirata — vsaka na svoj način — iz **kompleksnosti** moralnosti in tudi iz kompleksnosti najmanjše moralne enote, iz kompleksnosti najmanjšega možnega moralnega dejanja. Zato je nujno prej ugotoviti, kakšna je podrobnejša notranja struktura morale, če je le-ta zavestno oblikovanje bistvenih odnosov, katerih temeljna celica je moralno dejanje.

Ostro nasprotje med določbo, da so morala zavestni novi odnosi, in določbo, da je morala navidezna slika obstoječih starih odnosov (ali prikrivanje drugačnih odnosov, kot so deklarirani), je izraz globokega in specifičnega **objektivnega družbenega nasprotja med moralo in moralizmom**. To nasprotje je prišlo do izraza in do zavesti ljudi zlasti v krizi kapitalizma in ob krizah socializma, deloma pa že v prejšnjih krizah družbenih sistemov, kakršne so npr. nastale v Južni in Jugovzhodni Aziji okrog leta 600 pred n. št. in v Sredozemlju — na področju starega rimskega cesarstva — na začetku nove ere.

Moralizem je kot videz morale obstajal v vseh zgodovinskih dobah. Vendar je še v kapitalizmu in za časa socializma javna obramba dvojne morale — ene za vladujoče, druge za vladane — nekaj izjemnega. Saj je še v dobi znanosti in industrializacije zavest o precejšnji enakosti ljudi prodrla v tako široke kroge, da se ji je težko frontalno upirati. Zato danes namesto odkrite nečlovečnosti nastopa moralni videz. Zato večina ideologov kapitalizma in birokratizma, nastalega na področju socializma, obsoja na primer teorije o absolutnih socialnih razlikah, ki naj bi izvirale iz rasno-bioloških razlik. Večina buržoaznih ideologov pa že dolgo moralizatorsko govori, da so ljudje enaki, čeprav se (lahko) zaveda boleče neenakosti družbenih pogojev v kapitalizmu. Večina birokratskih ideologov moralistično trdi, da je družbena enakost v njihovih sistemih bistveno bolj vsebinska kot v kapitalizmu, čeprav (lahko) vedo, kako so njihove države daleč od enakih pogojev za upravljalce in upravljane. Drža številnih ideologov kastovstva, suženjstva in fevdalizma je bila precej drugačna. Ne zato ker bi oznanjali in uresničevali čisto človečno moralo, ampak ker se je tedanja razklana in odtujena morala izražala tudi v njihovih besedah, ker ni bilo tako globokega prepada med stališči in stvarnostjo. Ti ideologi so tostranske razlike med kastami, med gospodarji in sužnji, med fevdalno gospodo in tlačani šteli ali za nekaj naravnega ali pa so jih utemeljevali v onostranskem principu. Tedaj so enakost na tem svetu oznanjali le izjemno (sto) ali pa so jo prijičirali v onostranstvo.

Spopad morale in moralizma je spopad prvotnega budizma z kastovstvom in hinduizmom, je spopad ranega evangelskega krščanstva in stoe z antičnimi religijami v Sredozemskem bazenu, je spopad meščanskega humanizma, protestantskega reformizma, krščanskih sekt in prosvetljenske filozofije s klasičnim konstantinizmom, klerikalizmom vzhoda in zahoda; je spopad originalnega,

klasičnega komunizma in socializma z meščanskim liberalizmom, konstantinizmom in fašizmom; je spopad sodobnih socialističnih prenovitvenih teženj s socialdemokratizmom, stalinizmom in neostalinizmom in spopad evangelsko-socialističnih teženj v sodobnih cerkvah z neokonstantinizmom in neopapizmom. Spopad med moralo in moralizmom se — kot kažejo te zgodovinske izkušnje — že kar zakonito zaostrojuje, ko v razvitih razrednih sistemih prihaja do široke in boleče ljudske zavesti, da moralna oblika starih (in nekdanj morda naprednih) odnosov nima več prvotne napredne vsebine in da že daleč zaostaja za novimi tokovi družbe, za novimi problemi in za iskanje novih družbenih odnosov.

Zgodovinsko izkustvo od najstarejših do najnovejših oblik morale in moralizma kaže, da moralizem ne nastaja izven morale, ampak največkrat **iz same morale**. Celo kastovstvo, ki je že zdavnaj postalo ena izmed najtežjih oblik moralizma in nečlovečne morale, je prvotno učvrstilo potrebno delitev dela in sigurnost socialne skupine. Pa tudi najnovejša oblika človečne morale — samoupravni socializem — kaže večkrat simptome moralizma, ki jih mora temeljito preseči, da bi imel nadaljnje razvojne možnosti. Izkušnja kaže, da se tudi človečna morala — njena določena zgodovinska oblika — vedno lahko spremeni v moralizem, ker je možnost te spremembe ukoreninjena že v najmanjši moralni enoti, že v strukturi moralnega dejanja, v različnosti njegovih sestavin, ki pa niso absolutno nujno povezane in se zato lahko odtuje. To pomeni: zaradi notranje strukture vsake morale ni nobenega zagotovila, da bo katerakoli zgodovinska oblika morale — četudi je v določenem trenutku najbolj človečna — postala dokončna in dovršena stopnja družbene človečnosti. Vsako zgodovinsko obliko bo človeštvo moralo — če ne želi zapasti v trajno dekadenco — zamenjati z novo obliko morale potem, ko se bo stara spreminila v moralizem.

Moralizem je predvsem ostra in zavestna razlika med (javno, komunikacijo in med družbenim dejanjem istega subjekta, istega posameznika ali skupine. Zato je moralizem tudi v drugih osamosvojenih in navideznih znakih in dogajanjih, v ceremonialu in pozah, ne samo v besedah, odtrganih od dejanja. Lahko posnamemo nemi film o nekem hinavskem zborovanju, pa bo tudi ta film moralizem. Budizem in muslimanstvo ne poznata pridige v cerkvi, vendar se lahko v teh religijah pojavlja prav tak moralizem kot v krščanskih cerkvah. Moralizem je že sklicevanje raznih zborovanj, parlamentov, kongresov in ne samo v besedičenju na njih. Že ta sama zborovanja delajo vtis, kot da se nekaj bistvenega dogaja. Sklicana pa so zato, da se ne bi nič dogodilo, oziroma, da bi se dogodilo nekaj povsem drugega od njihovega zunanjšega videza. Očitno je bolj moralna — od takega zelo aktivnega in za celo našo epoko značilnega moralizma — ugotovitev, kaj se ni dogodilo in kaj se ni moglo dogoditi, če družbeni problem ni dovolj zrel ali če zanj ni dovolj naprednih sil.

V zavesti širokega kroga je že dolgo živo prisotno prepričanje, da mnogi kapitalistični in socialistični voditelji, novinarji in znanstveniki »eno govore« (o človeških medsebojnih odnosih) in »povsem nekaj drugega delajo« v družbi, da se njihove besede (drugim ljudem o njihovih medsebojnih odnosih) sploh ne skladajo z njihovimi dejanji (do drugih ljudi). Preprosto in stalno ugotavljavanje, da se besede vodilnih ne skladajo z njihovimi dejanji, je resnični »vox populi — vox dei«, je začetek resnične revolucije, je prva kal prebujanja sodobnega družbenega človeka ne samo v izbrancih, ampak v širokem krogu upravljanjih, je eden prvih embrijev v nastajanju naprednega razreda »za sebe«, če je ta razred mišljen kot posebna oblika ljudske vseobčnosti. Budni in vse ostrejši pogledi iz vse številnejših oči množice — ali vodilni delajo, kar

govore — in vse večja, že kar rutinirana sposobnost te množice, da hitro opazi, kdaj gre za vpijočo razliko med dejanjem in besedo vodilnih — vse to so prvi koraki v prebujanju globalne moralno politične zavesti človeštva v kapitalizmu in socializmu.

To prebujanje je seveda še zelo oddaljeno od izgrajenih predstav o sodobni globalni revolucionarni morali, ki vključuje lastna spoznanja o obstoječih in lastno zamisel o novih makro odnosih. Zato se neaktivno zadovoljstvo množic z odkrivanjem razlik med besedami in dejanji vodilnih lahko spremeni v neaktivni moralizem mas. Kot vsak absolut se v moralizem lahko spremeni tudi absolutno povečevanje dejanja in učinka kot edinega dobrega. Obsežno zgodovinsko izkustvo kaže, da so po obsegu velika, energična in učinkovita družbena dejanja lahko bila ali človeško dobra ali človeško zla. Toda kritika sodobnih širokih slojev glede moralne nedejavnosti in neučinkovitosti v glavnem ne vsebuje zahteve po »velikih dejanjih« za vsako ceno — tudi za ceno nečlovečnosti — ampak je usmerjena proti moralizmu vodečih, proti nečlovečno dejavnostjo.

Vse to kaže, da se je že zdavnaj v izkustvu »običajnega človeka« z ulice in iz vasi učvrstilo izkustvo o razkolu med moralizmom in moralo, ki traja že nekaj tisočletij in ki je tudi glavni vzrok dveh **nasprotnih definicij morale**: ene kot **stvarnih** odnosov in druge kot **videzov**, ki nadomeščajo, skrivajo in krivijo odtujene odnose. Diskusija o teh dveh definicijah morale je samo posebna oblika osrednjega nasprotja v tisočletnem moralnem življenju, nasprotja med generično in antigenerično moralo. Možnost razkola med moralo in moralizmom pa je, kot rečeno, podana že v najmanjšem objektivnem pojavu morale, v najmanjšem možnem moralnem dejanju, v možnostih, da se njegove trajne sestavine — zamisel, komunikacija, moralna situacija, uresničeni novi odnos — ločijo in absolutizirajo, ker pač niso med sabo absolutno spojene.

Netočna določba morale kot iluzionističnega in odtujenega odnosa torej ni brez vsake osnove, ni samo plod nekakšnih »slučajnih« miselnih zmot. Ta določba je netočna, če jo postavimo kot najsplošnejšo definicijo morale. Ni pa brez podlage, če se nanaša na ožji krog pojavov, ki sodijo tudi v najbližja, mejna področja moralnosti. Ta netočna določba izraža en del dogajanja v sami morali — ne neke daleč zunaj nje — izraža tisto moralistično sprevrženost moralnih odnosov, ki nastajajo z objektivnim abstrakcionizmom in odtujevanjem posameznih sestavin teh odnosov. Nosilci napačne definicije morale so (moralo) namreč zamenjali z moralizmom, besedo »moral« so začeli uporabljati za moralizem. S tem so moralo zamenjali z njeno lastno, iz nje izvirajočo negacijo na nižji stopnji. Taka logična napaka je pogosta, saj je najlažje zamešati pojave, ki so si zelo blizu, ki so si sorodni, čeprav so na smrt sprti. To se že zdavnaj dogaja v velikem obsegu: komunizem zamenjujejo z birokratizmom, ki se je porodil v njegovem osrčju, evangelijsko krščanstvo s klerikalizmom, človekovo svobodo s podivjano, liberalistično stihijo ozkih interesov.

Moralizatorstvo je tudi parazitski znak in spremljevalec družbene vloge morale. Veliko nasilnikov — s Hitlerjem na čelu — se je prav v odločilnih trenutkih opravičevalo, češ da njihovo nasilje narekujejo moralni razlogi — »obramba« pred tujim nasiljem in podobno. Dejstvo, da so se celo največji nasilniki morali na zunaj klanjati pred moralo, je eden od dokazov, da je morala družbena in človeška sila, ne prazen videz. Moralizem je torej izkrivljeni znak, da je morala družbeni dejavnik, sorazmerno močna zahteva, ki jo zato poskušajo speljati v stransko strugo in jo demobilizirati z videzom, z navidezno moralo. Strah pred moralnim odporom mas, ki bi ga izzvala očitna družbena nečlovečnost, je dokaz, da je morala ena od resničnih sil množice, saj je moralizatorstvo skoraj vedno varanje množic z moralnim videzom.

Moralizatorstvo je torej tisto slikanje živega v mrtvem — plodnih, dejanskih družbenih dogajanj v praznih besedah — ki to mrtvo poskuša uveljaviti v mah kot živo. Se več: moralizem je znak obče (nikakor ne absolutne) moči morale, ker je največkrat ne le zavajanje množice, ampak tudi samozavajanje nasilnikov. Tudi sami sebi se bojijo priznati resnico, ker je težko vztrajati v zavestni nečlovečnosti, celo če je prisotna le v samozavedanju, kaj šele v njem in v stvarnosti obenem.

Moralizem torej ni samo družbena, ampak vedno še individualna odtujitev. Nosilci moralizma so tudi ljudje, ki žele hitro zadovoljiti svoje samozavedanje. Moralizem torej ni samo sila nad osebami, ampak se tudi vsakodnevno poraja, ima vsakodnevne množične tvorce, objekte in samoobjekte.

3. Psihologizem in verbalizem kot teoretski izraz neizpolnjenega moralnega dejanja

Omenjeni razcep v tisočletnem moralnem razvoju človeštva — med moralo in moralizmom⁸ — se v filozofiji ni izrazil samo v eksplicitni in očitni zamenjavi morale z moralizmom. Ta zamenjava je le skrajna oblika tistega širšega in bolj zastrtega filozofskega izraza odcepa moralizma od morale, ki ga lahko označimo kot **etični psihologizem** in **etični verbalizem**.

Psihologizem in verbalizem sta vidna v večini novoveških in sodobnih evropskih smeri in vežeta tudi tiste smeri, ki so navidez nepomirljive, npr. kantovski subjektivizem idealizem in pasivistični »marksizem«: oba sta na moralnem polju izrazita psihologizma. To je še en dokaz, da se je moralizem kot objektivni družbeni in ne samo kot filozofski pojav močno razrasel prav v dobi kapitalizma in ob začetkih socializma.

Psihologizem zoži moralo, moralno dejanje na psihične sestavine: na moralne sodbje in stališča, na moralne ideale in idealne vrednote, na moralna čustva in voljo, odločitve. Etični verbalizem pa te zožitve sprejema, le da jim doda še moralne izraze, komunikacije kot sestavine morale.

V psihologizem spada tako Kantovo zoževanje moralnega pojava na čisti um, na čisto voljo in zavest o dolžnosti kot tudi neopozitivistično zoževanje morale na čustvo ali ekspresijo, in tudi dogmatično marksistično zoževanje morale samo na oblike družbene zavesti in družbene nadgradnje. Čeprav različni psihologizmi dajejo nasprotni psihične vsebine — eni čisto misel, ločeno od interesa, drugi čisto čustvo, ločeno od mišljenja — je za vse vrste psihologizmov značilno, da absolutizirajo kakšno psihično stran človeka. Nujno pa je ugotoviti, da ima moralizem pri filozofih večkrat le teoretske korenine — zlasti nezadostno zavest o morali kot praksi in dejanju — ne pa ozke interese, kakršni porajajo moralizem pri politično propagandnih apologetih. Seveda niti Kant niti kaki dogmatiki marksizma niso imeli namena utemeljiti moralizma in ga uveljaviti v družbi. Prav nasprotno. Kant je s tezo o bistveni razliki med avtonomno in heteronomno moralo implicitno nastopal proti moralizmu, saj je heteronomna »moralna« velikokrat izrazit moralizem. Toda Katonovo osnovo avestno teoretično izhodišče (čisti um, osvobojen vseh praktično-empiričnih posledic, pa tudi najvišjega dobra vseh ljudi; nepomembnost empirično-družbenih učinkov morlanega delovanja in izključna pomembnost namena⁹) ga je vodilo v izrazit moralizem. Revolucionarno usmerjeni, toda dogmatični marksisti so laž buržoazne »čiste morale« — ki je moralizem z povsem nečistimi ekonomskimi vsebinami v ozadju — poskušali razkriti tezo o vsemočni ekonomski bazi. Toda zaradi absolutizacije te teze so sami padli v

⁸ V dosedanj in sodobni morali so še drugi in še pomembnejši razcepi, zlasti med odtujeno, anti-generično moralo na eni in generično na drugi strani, ki jih ni mogoče zožiti na razcep med moralo in moralizmom.

⁹ Immanuel Kant, *Kritik der praktischen Vernunft* Leipzig, 1878, s. 39,41, 51-54.

moralizem, saj so celotno moralo in celotno družbeno aktivnost ljudi razlagali izrazito moralistično — samo kot nemočni odsev ekonomike v zavesti.

Filozofski greh psihologizma¹⁰ ni njegovo poudarjanje psihičnega v morali. Psihično — zamisel, čustvo in volja — je v morali **najvišje** in **osrednje**. Toda psihologizem ne vidi, da je psihično samo ena od nujnih sestavin morale. Psihične sestavine — čeprav so v moralnem dejanju osrednje — nikoli ne morejo same postaviti celotnega moralnega pojava — nikoli ne morejo zaokrožiti niti najmanjše moralne enote, same nikoli niso izvršeno moralno dejanje, pa tudi če gre za najmanjša možna dejanja.

Psihologizem je enostran in izrazit abstrakcionizem predvsem zato, ker črta nekatere nujne sestavine moralnega pojava in dejanja — zlasti pa nujnost učinka v medčloveških odnosih — ker ne vidi, da je za najmanjši moralni pojav nujno vsaj učinkovanje enega človeka na drugega, to je nastajanje **novega družbenega odnosa**. Pri tem ne mislimo, da bi bilo psihično v morali podrejeno temu učinkovanju. Nasprotno: psihično je bistven dejavnik v procesu, ki vodi do moralno-družbenega učinka, do družbenega dejanja. Poleg tega — same psihično-moralne sestavine lahko obstojajo tudi zase, ločeno od družbenih učinkov. Toda brez teh učinkov moralno-psihično še ni postalo moralni celoviti pojav in enota, ampak je samo še možna moralna **sestavina**, je samo **možnost** zaokroženega moralnega pojava — dejanja, ne pa njegova **uresničenost**. Moralno-družbeno učinkovanje je namreč relativno samostojna in od psihičnega relativno neodvisna sestavina; je sestavina morale, ki še ne izhaja neizbežno iz moralnopsihičnega dogajanja.

Psihologizem in verbalizem vseh vrst sta objektivno sestavni del moralizma. Zato sta objektivno nasprotna tisti pomembni plebejski kritiki, ki se upira dejstvu, da se besede vodilnih ločijo od njihovih dejanj, in ki zato stoji na točnem implicitnem stališču, da je morala družbeno učinkovanje in da nikakor ni samo mišljenje, čustvovanje in govorjenje.

Neutemeljenost psihologizma kaže zlasti dejstvo, da je morala kot družbeno učinkovanje — kot objektivna zakonitost družbe, kot oblikovanje stvarnih družbenih odnosov — najširše področje zavestnih odnosov v vsej kulturni zgodovini človeštva. Podroben prikaz za netočnost psihologizma in za utemeljenost definicije morale kot družbenega odnosa, je seveda tukaj nemogoč.¹¹ Vendar že samo dejstvo, da so bili na vseh kontinentih in v vseh kulturnih dobah oblikovani množični odnosi med individualnimi poljedelskimi proizvajalci in obrtniki predvsem na polmoralni in moralni, ne pa na državno-pravni način, kaže na razširjenost morale kot družbenosti.

Da je utemeljena določitev morale kot oblikovalca dejanskih, bistvenih in novih družbenih odnosov pa lahko pokaže tudi sistematska in posplošena analiza notranje strukture moralnega dejanja ne glede na njegove različne zgodovinske oblike in intenzitete. Ta notranja analiza in rekonstrukcija najsplošnejše strukture moralnega dejanja — ne glede na to ali je to »veliko« ali »majhno« dejanje, ne glede na to, na katerem družbenem področju in v katerem zgodovinskem razdobju se pojavlja — pokaže, da je morala lahko samo posebna oblika prakse.

Večina psihologično-verbalističnih smeri ni samo nápak obravnavala, ampak sploh ni zastavila naslednjih vprašanj: ali je moralno dejanje dovršeno,

¹⁰ Naj poudarim, da je tu porabljeni pojem psihologizma bistveno različen in širši od tistega pri sodobni nemarksistični filozofiji. Le-ta razlaga psihologizem kot teorijo in metodo, ki vidi izvor zlasti logičnega in etičnega v empiričnem duhovnem življenju ljudi. V nasprotju s tem pa določamo tukaj psihologizem kot **vsako absolutizacijo duhovnega**, pa naj se taka absolutizacija poskuša predstaviti tudi kot »antipsihologični« nosilec idej o nad ali izven izkustveni normi, idej o najstvu, apriornem, umu, razumu, jazu, logosu, evidenci, intuciji, apriorni vrednosti, neizkustveni ideji ipd.

¹¹ Podrobnejši prikaz glavnih zgodovinskih stopnic morale bo podan v omenjenem še ne objavljenem sistematskem delu o etiki.

zaokroženo že s tem, da se v človeškem subjektu — posamezniku ali skupini — zbude moralne misli, čustva, interesi, in samo s tem, da jih subjekt izraža s kakšno komunikacijo, z govorjeno ali pisano besedo in drugim znakom; je poleg zamisli, čustva, volje in njegovega besednega izraza nujno še kaj drugega, da bi moralni pojav prišel do svoje celote; ali stropnja samo ena ali več nujnih sestav moralnega dejanja? Ali je poleg moralne misli in čustva nujna sestavina dejanja tudi njen **učinek** med ljudmi; ali ta učinek absolutno enznačeno, enosmerno in neizbežno sledi že iz misli, čustva in volje, tako da učinek lahko zreduciramo nanje — ali pa je tako relativno samostojen, da je nujen in avtonomen sestavni del moralnega pojava, dejanja.

Če bi dosedanja etična filozofija ta vprašanja ostreje zastavila, bi verjetno bolj podrla v notranjo zakonito strukturo morale kot prakse, saj te zakonitosti ni moč prezreti, če se resno povprašamo po njej. To kaže tudi izkustvo s stistimi psihologičnimi nazori, ki so zavestno črtali med človeški učinek kot bistveno sestavino morale. Kant, ki je vztrajal pri tem, da za moralo niso pomembni empirični učinki, ampak le iz čistega, nečustvenega, neza-interesiranega uma in volje izhajajoča dolžnost, je v moralo sam nehote uvedel tudi elementne učinke. Sam govori, da moralnost teži k takemu delovanju, katerega cilj je človek. S tem Kant nehote, implicitno dopušča, da za moralo nista bistvena dejavnika samo volja in um, ampak tudi realni človeški in medčloveški učinek.

4. Zaokroženost moralnega dejanja v učinku. Morala kot družbenost

Podrobnejšo analizo moralnega dejanja tukaj zožujemo in začnemo s tisto njegovo sestavino, ki je pri moralnem dejanju vedno časovno in procesualno zadnja¹² — z učinkom v medčloveških odnosih, ne pa s časovno prvima sestavinama, kot sta moralna situacija in moralno-zavestna potreba, niti z osrednjo sestavino — z zamisljivo. Z zadnjo sestavino — z učinkom — začnemo, kar je šele v njim končamo vsak moralno-praktični akt. Šele z učinkom je izvršeno katerokoli moralno dejanje, pa naj gre le za odnose med velikimi ali majhnimi družbenimi skupinami. Učinek združuje pravzaprav dva »zadnja« momenta vsakega moralno-praktičnega akta: odnos, ki je proizvod moralnega dejanja, in zadovoljitev moralne potrebe. Toda zaradi enostavnejše analize bomo za sedaj to notranjo razliko zanemarili.

Analizo moralne prakse pričnemo pri koncu dejanja — pri družbenem učinku — kjer je ta konec v novoveški in sodobni etiki in družbenem dogajanju najmanj jasen zaradi razcepa med moralo in moralizmom in zaradi vse močnejšega novoveškega in sodobnega psihologizma in verbalizma. Moralizmu, verbalizmu in psihologizmu manjka zlasti zadnji člen: učinek kot nastajanje tistega družbenega odnosa, ki ga moralizem samo deklarira. Res tudi pod okriljem moralizma nastajajo in se vzdržujejo vedno določeni odnosi, toda povsem drugačni, kot se deklarirajo: za krinko svobode, individualne neodvisnosti, osebnosti in svobodne konkurence nastajajo potrošniško suženjstvo in neokolonializem. Moralizem se bistveno razlikuje od morale po tem, da moralizem ni zavestni odnos tistih, na katere se moralizem usmerja, ampak lažna megla, ki naj skrije njihove realne odnose.

Zaradi tega stanja filozofije in družbe je konec dejanja, je njegov učinek tisti člen, katerega analiza je v današnjem času med najpomembnejšimi za teoretsko razjasnitev tudi drugih sestavin morale in za plodnejšo graditev človeške morale. Psihologizem namreč popači (ne pa povzdigne) tudi samo

¹² Nekatere druge sestavine moralnega dejanja bodo prikazane v kasnejših razpravah v časopisu *Anthropos*.

psihološko in verbalno-komunikacijsko komponento morale, ker je ne postavi v celotni kompleks moralnega dejanja, ki se vzpenja od situacije in potrebe, katera dejanja spodbudi, pa vse do njegovega medčloveškega učinka. Zato psihologizem ne more razložiti niti medsebojnega odnosa psihičnih sestavin niti odnosa posebne moralne volje, posebnega čustva, mišljenja, sodbe in jezika, ampak tudi te sestavine trga eno do druge in jih večkrat postavlja v absolutno nasprotje. Zato je v etičnem psihologizmu večkrat neusmiljeni boj vseh proti vsem: med emotivizmom in racionalizmom ter voluntarizmom, med utilizmom in altruizmom, med psihično-biološko (poudarek na nagonu kot izvoru etičnega) in socialno ter individualno psihološko razlago morale. Tako absolutno medsebojno ločevanje psihičnih komponent morale se lahko pojavi toliko prej, če nimamo pred sabo ves in izrazit moralni akt — od njegovega začetka do konca. Šele v njegovi celoti se namreč pojavijo vse psihične komponente in njihovi značilni moralnostrukturni odnosi, nove moralne sinteze in nove psihično-moralne kvalitete.

Celota izrazitega moralnega dejanja — naj bo to ali rešitev človeka pred gladjo, nesrečo ali pa socialna revolucija — je šele celota vseh njegovih tipičnih sestavin, je šele nova kvaliteta, nastala z njihovim medsebojnim delovanjem: potrebe in čustva, ki spodbujata k moralnemu dejanju, zamisli tega dejanja, energije, potrebne za njegovo izvedbo, uresničitev novega odnosa in zadostitev družbene potrebe, izzvane z določeno družbeno situacijo. Celotni moralni pojav (dejanje) je izpolnjen šele z nastankom novega odnosa med ljudmi, s prehodom moralno-psihičnih vrednot iz enih ljudi v druge, s prehodom individualno psihičnega v medsubjektivne vrednote. Celotni moralni pojav pomeni povezanost sume, kvantitete moralnih subjektov v novo, medčloveško kvaliteto.

Brez vseh nujnih sestavin ne more nastati niti najmanjše niti največje dejanje morale, niti atomarni moralni akt niti moralni sistem.

Da bi nastalo moralno dejanje, moralni odnos, se morajo njegove bistvene sestavine združiti v novo človeško in medčloveško kvaliteto, ki svoje sestavine prerašča kot novo bistvo. Šele to preraščanje, šele ta nova kvaliteta je moralno dejanje

Šele z uresnitvijo novega medčloveškega odnosa — šele v njem — so vse nujne sestavine moralnega dejanja združene. V zamisli moralnega dejanja so že združene tudi vse sestavine, toda združene so samo ideelno, čeprav je zamisel prvi odločilni premik, ki stihijsko medčloveško dogajanje dvigne na raven moralnega. Zato so zamisel, volja, odločitev, energija moralnega dejanja šele po učinku in v učinku, tj. šele v novem medčloveškem odnosu prešle iz možnosti moralnega akta v dejansko moralno dejanje. Zato se je šele z medčloveškim učinkom uresničilo moralno dejanje, šele v njem so realno združene vse bistvene sestavine. Šele v učinku končano moralno dejanje je celovit, zaključen moralni pojav, neka moralna celota in določena moralna enota. Medčloveški učinek je torej entelehija moralne ideje in druge energije človeka. in v sferi praznega govorjenja.

To nikakor nepomeni, da sama misel ali samo čustvo ne moreta biti medčloveški odnos. Same »čiste« misli in čustva so celó ogromno področje medljudskih odnosov. Število »čisto miselnih« in »čisto čustvenih« medčloveških aktov je verjetno dosti večje od števila moralnih dejanj — od nastanka novih odnosov — saj večina ljudi večkrat občuti in pomisli, kaj bi morali narediti drugim ljudem kot pa da bi to dejansko storili; večkrat se v ljudeh zbudi čustvo naklonjenosti ali sovraštva do drugih, kot pa to čustvo uresniči. Toda misli in čustva do drugih ljudi v svoji »čisti«, intimni in izolirani obliki

— izolirani od dejanja — še niso moralni odnos, še niso moralno dejanje, četudi se nanašajo na druge ljudi. Take čiste misli in čustva se niso še prebila do moralne stopnje in je zato še možno, da ostanejo samo v sferi moraliziranja, tj. ločenega in praznega, ne še medčloveško plodnega mišljenja, čustvovanja in v sferi praznega govorjenja.

Vzemimo vsakdanji primer: intimno — samo v svoji psihični notranjosti — vemo, da je nekdo po krivici obdolžen, vem in zamišljam si, kako bi prav jaz moral javno pričati o tem in sem ob tem čustveno prizadet. Ta intimna zavesti in čustvo sta že zelo živa prva faza in sestavini moralnega procesa v meni. Vendar: dokler svojega spoznanja o kritični situaciji in svoje zamisli o njenem premiku ne uresničimo na način, ki omogoči, da to naše zavestno čustvo, zamisel in odločitev **začno ustrezno delovati v medčloveških odnosih** — vse dotlej ni storjeno niti najmanjše moralno dejanje. Očitno se položaj obtoženega še ni prav nič bistveno spremenil, dokler samo v nas valove procesi čustvovanja, zamišljanja in določanja. Nismo še izpolnili svoje moralne dolžnosti, dokler so te duševne sestavine skrite v naši notranjosti, pa tudi če jih izražamo drugim ljudem, toda tokrat sam, ko to ne spremeni položaja obtoženca, npr. v razgovoril doma, v klubu, za vogalom, namesto tam, kjer odločajo o krivični obdolžitvi. To pomeni: ena in ista komunikacija, ista beseda (»ni kriv«), ki sicer spoznavno in izrazno točno zadeva določeno človeško situacijo, še ni moralno dejanje, če ni podana na **ustrezen družbeni način** in v **ustreznem družbenem kontekstu**, kar vse omogoča ustrezen učinek.

Tako pojmovanje morale je na osnovi izkušenj že zdavnaj prešlo v zavest mnogih »običajnih« ljudi: če samo mislimo in čustvujemo, če se samo v sebi odločamo, da bi boral nekaj narediti, in samo o tem govorimo na nepravem kraju, še zdaleč nismo moralno dejavni. Običajni ljudje večkrat pravilno opažajo, kot smo dejali, razlike med moralnimi besedami in dejanji, opažajo razkladnost ljudi, pri katerih je volja dobra, meso pa slabo.

Dovolj pa je, da na vprašanje o krivici nedolžnega jasno rečemo »ni kriv« ali samo z gesto ob pravem času in na pravem kraju zanikamo to krivdo, tam in takrat, ko je to potrebno — in že je atomarno moralno dejanje uresničeno. Svojo moralno odločitev smo namreč s komunikacijo — z besedo, z gesto — uresničili na tak ustrezen način, da so ustrezni ljudje lahko pravočasno »razumeli« ta novi moment v medčloveških odnosih (naše pričanje) in s tem smo začeli delovati na ustrezni medčloveški ravni (da se je npr. spremenil tok sodnega procesa ali drugega javnega odločanja). S tem smo po svoje dali **možnost** drugim, da bodo naredili svoje. Pri tem je potrebno razlikovati naše moralno dejanje od širšega kolektivnega dogajanja. Čeprav je naše dejanje izvršeno, še ni s tem zagotovljeno naslednje in možno kolektivno dejanje, kateremu je moje sicer nujni pogoj — saj tudi v človeškem svetu ne vlada niti enosmerna vzročnost niti neizbežnost. Četudi je posameznik pričal na učinkovit način, to še ne pomeni, da bodo občani, sodniki in porotniki njegovo dejanje prav uporabili, toda zato dejanje nič ne zgubi na svoji porabnosti.

Iz tega sledi, da moralnega dejanja ni mogoče poenostavljeno zožiti na čustvo, misel, sodbo, izraz, znak, jezik, ampak je šele **medčloveški učinek** tisti, ki določa konkretno družbeno mesto in vrednost konkretne besede in jezika za konkretna moralna dejanja. Določena široka filozofska smer — metaetika, teorija o znakih — zoži svojo raziskavo na analizo etičnega jezika, etičnih znakov. S tem izenači etično dejanje z etičnim znakom. Ta smer ne vidi, da je pri tem odločujoč medčloveški učinek. Obstajajo številna možna in dejanska etična dejanja, ki se izvrše brez znakov in celo to področje teorija etičnega jezika pušča ob strani. Ta teorija ne vidi, da je znak samo možna

in zlasti za etična makrodejanja zelo pomembna sestavina, da pa še ni vsak moralno obarvani znak niti moralno dejanje niti kakšna moralna celota. Znak je lahko moralno dejanje, lahko pa je — in to se prečesto dogaja — le moralizatorstvo in beg iz moralnih situacij, ne da bi delovali nanje. Metaetika ne vidi, da so znaki šele tedaj (torej ne vedno) učinkovito moralno dejanje, kadar zadostuje, da v posebni moralni situaciji izzove nastanek novega odnosa in nove medčloveške vrednote.

Ta razmišljanja pokažejo, da je moralno dejanje kot celoto nujno še točneje določiti.

Da bi kakšno dogajanje postalo moralni učinek in dejanje, ni dovolj, da je to dogajanje medčloveško in da je medčloveški odnos. Ni zadostno, da je v tem dogajanju en človek ali ena družbena skupina subjekt, drugi pa objekt, ali da sta vzajemno eden drugemu subjekt in objekt. Za moralno dejanje tudi ni zadosti, da z njim nastajajo človeške vrednote. Moralno dejanje je bistveno več. To bi moglo pokazati naslednje razmišljanje.

Prečesto se dogaja, da posameznik A intimno meni in želi, da bi sodeloval z B-jem, občuduje ga ali se čuti krivega pred njim. In obratno. Četudi A tega mnenja z ničemer ne izkaže, je B predmet tega mnenja, A pa je njegov subjekt — torej med njima že obstaja medčloveški odnos. Še več: dejstvo, da je B vzbudil v drugem tako mnenje, pomeni, da je B za A določena vrednota; vrednota je lahko tudi intimna osebna misel in želja po sodelovanju, je lahko intimni občutek krivde. Toda vsi taki nešteti medčloveški odnosi in vrednote, ki se pojavljajo samo še kot intimno spoznavanje, zamišljanje in čustvovanje A-ja do B-ja, so vključeni samo znotraj A-jeve zavesti. Zato so še moralno neoplojeni, so še brez tistega učinka, ki ga narekuje zahteva, da naj moralnim čustvom in zamislim slede tudi dejanja. Zato so taki mišljenjsko-čustveni odnosi med ljudmi šele **predmoralni** odnosi, so odnosi, iz katerih se lahko razvije moralni odnos ali tudi ne, nikakor pa niso še dejanski moralni odnos.

V takem predmoralnem odnosu B ni pridobil prav ničesar drugega razen tega, da brez svojega znanja predstavlja zgolj miselno-čustveni predmet drugega človeka, ker obstaja zgolj v A-jevi psihični notranjosti. Tako, morda zelo živo, toda v notranjosti A-ja zaprto doživljanje sploh še ni aficiralo B-ja na tak način, da bi se mogla oploditi katerakoli vsebina v B-ju, ki obstaja izven A-ja, pa niti tista konkretna možna vsebina B-ja, na katero je čustvo ali misel A-ja usmerjena. Misel A-ja »da je B-ju treba pomagati pri cilju X«, seveda ne pomeni nikakršne konkretne pomoči X, dokler je v A-ju samo misel o pomoči X.

Z drugimi besedami (in kot povzetek): moralno dejanje nastane šele, ko se psihične sestavine moralnosti enega človeka — misli, želje, čustva — dane na razpolago drugim tako, da laho oplode, sprožijo take nove človeške vsebine in procese, da so **zunaj** teh psihičnih sestavin in njihovih subjektov. Moralno dejanje nastane šele, ko se prelivajo psihične sestavine iz nosilca A na ustrezen način v procese drugih ljudi, šele ko se te sestavine spremenijo v človeške vrednote izven svojega subjekta A; v vrednote, ki so jih **lahko** (kar ni nujno) prilastčajo in po svoje razvijajo drugi subjekti B, C itd. Moralni odnos se uresniči šele, ko duševno dogajanje, ki ima vedno svoj neposredni izvor v posameznikih, preide meje njihovega notranjega življenja ter se uresniči kot **skupna** vrednota večih posameznikov, kot njihova **sovrednota**, kot njihova **vzajemna** vrednota, kot vrednota **družbene skupine**, kot **družbena** vrednota (ki jo seveda lahko uresničujeta že dva človeka).

Pri moralnem dejanju ne prehajajo meja posameznika le psihični proces, ampak vedno tudi druge človeške energije, večkrat tudi materialno čutna sredstva in dobrine. Psihične procese obravnavamo bolj podrobno, ker je v dose-
danji etiki glede njih največ nejasnosti, zlasti zaradi predpostavke, da je mo-
ralni akt izvršen že s psihičnim procesom znotraj posameznika.

Prelivanje psihičnih in drugih sil iz subjekta A v **razpoložljivost** B-ja je le en aspekt moralnega učinkovanja, moralnega povzročanja. To učinkovanje ima tudi druge oblike: je lahko tudi **odvzemanje** učinkovnih možnosti in sil B-ju s strani A-ja ali pa ima obliko abstinence A-ja od tega, da dá svoje vrednote B-ju, če je temu zadnjemu potrebno preprečiti tako delovanje, ki je v nasprotju z določenim moralno-vrednostnim sistemom. Posebna oblika takega odvzemanja sil je tudi abstinence A-ja, da sodeluje z drugimi. Toda tudi pri takem odvzemanju ali abstinenci, ki ima značilnost moralnega delovanja in dejanja, je bistveno, da odvzemanje ali abstinence nista samo psihično dogajanje v A-ju, ampak da se oba spremenita v tako učinkovanje, ki se prenese iz duševnega in drugega notranjega lastništva A-ja v notranji proces B-ja; notranje tu seveda ni mišljeno samo kot duševna, ampak tudi kot celotna svojina, skupaj s celotno lastno energijo in z vsemi materialno čutnimi sredstvi.

Zaključeno moralno dejanje lahko torej povzroča vedno bodisi razpoložljivost bodisi nerazpoložljivost vrednot s strani enih ljudi do drugih ljudi. Ne ena ne druga — niti večja razpoložljivost niti izrazitejša nerazpoložljivost — nista absolutno dobri ali zli, saj je npr. nečlovečno nekomu ustvarjati dodatne možnosti za slabo dejanje in mu ne odvzeti možnosti za tako dejanje.

Moralizem in nečloveška morala nista edina kriva, da je pretekla etična filozofija tolikokrat prezrla sorazmerno enostavno izhodišče: moralno dejanje v njegovi celoti. Objektivni vzrok temu je v preteklosti bila tudi večja nepremakljivost, negibljivost predindustrijske družbe; razdrobljenost in okamenelost njenih odnosov je bila dosti večja, kot je v industrijski in poindustrijski družbi. V predindustrijski dobi je med individualnimi kmeti in obrtniki (ki so tedaj bili večina človeštva) vladala predvsem morala stalne meje in ne morala prepletenih odnosov, torej je vladala prej morala vzdrževanja od tujega in ne morala sodelovanja. Zato so se novi moralni odnosi v tej družbi oblikovali dosti počasneje, dosti manj skokovito kot v dinamični industrijski družbi. Zato je bilo v predindustrijski družbi dosti manj razvidno, da je moralno dejanje vedno tudi ustvarjanje novega odnosa in nove družbene vrednote. Pri tem pa je nujno opozoriti na površnost predstave, da (resnična) morala nerazpoložljivosti, morala razmejevanja in vzdrževanja ne more biti ustvarjalno dejanje, saj je taka morala le manj vidno, ne pa manj resnično moralno dejanje, kot je ustvarjanje in predajanje novih vrednot drugim ljudem. Ni težko uvideti, da je lahko določanje ustrezne meje, da je organiziranje gandijevske pasivne rezistence, bojkota, štrajka ali organizirano zaviranje delovnega tempa včasih zelo zapleten, učinkovit in ustvarjalen družbeno-moralni akt.

Če pride do moralnega dejanja — učinka, nastane bodisi bistveno močnejša medsebojna zveza ali globlja ločitev ljudi, kot če živa in močna psihično-moralna dogajanja — ki so sicer tudi medčloveški odnos — ostajajo samo znotraj osebnih psihičnih meja posameznikov. Pri moralnem dejanju se nujno pojavi zavestni dajalec A oz. medsebojni dajalci (prejemniki, abstinenti), ki silo **X sami od sebe** vključujejo v proces drugih ljudi (B, C); vsi so lahko medsebojni dajalci in prejemniki. **Moralnost je zato vedno tudi samouresničevanje** **individue**, osebe v drugih ljudeh (kar zopet ne pomeni, da je to samouresničevanje ali samo človeško dobro ali samo slabo) in nikakor ni nujno samo

»žrtvovanje« osebe v korist večine. Prejemniki lahko (ne) razpolagajo z realno silo, z realno vrednoto, ki so jim jo predali ali odvzeli drugi udeleženci moralnega akta. V moralnem dejanju daje A B-ju, C-ju itd. nove realne in razpoložljive možnosti ali pa mu jih odvzame ali si jih pridružuje. Prejemniki B, C itd. lahko nastopajo po izvršenem moralnem dejanju ali kot potencialni obogateni subjekt — kot subjekti, ki so od A dobili ali z njim zamenjali nove **možnosti** za svoje subjektivno delovanje — ali kot osiromašeni subjekti, ki so nekaj izgubili. Kadar pa je B samo predmet intimnih, nepovnanjenih moralnih misli in čustev A-ja, takrat sta A in B tudi v medčloveškem odnosu, toda bistveno manj učinkovitem in intenzivnem. Teda B od A-ja ne dobi nobenih novih možnosti, spodbud, energij in vrednot za svoje zavestno delovanje.

V primeru gole intimne misli in čustvovanja A-ja do B-ja se njuni odnosi bistveno očitno manj spremenijo, kot če temu sledi še ustrezno dejanje in dajanje A-ja B-ju. Moralni akt je torej vedno bistveno **temeljitejše spreminjanje odnosov in nastajanje njegovih odnosov** kot zgolj moralno-psihično dogajanje in neustrezno komuniciranje; to slednje pa je moralizem. Ta odnos je zato dosti bolj čuvanje starih odnosov, čuvanje obstoječega in je **izločanje** drugih iz zavestnega sodelovanja v odnosih, ki jih snuje nosilec moralizma.

Šele analiza moralnega dejanja v celoti (skupaj z učinkom) pokaže, da je morala **izrazita družbenost**, da gre pri morali (tudi pri njenem najmanjšem aktu) vedno za ukinjanje, presnavljanje starih in za nastajanje novih družbenih odnosov in novih družbenih skupin, saj učinek združi vedno več ljudi v nov družbeni odnos. Ta odnos je lahko kaj začasen in mobilan — na primer odnos med rešenim in rešiteljem — toda vedno je novi družbeni odnos. To zopet priča, kako daleč so od moralne stvarnosti definicije, da je morala samo videz, samo pena na odnosih, da je samo ideološka nadgradnja, da morala ni tudi politika in gospodarstvo, da je morala beseda in misel, ki zamegljuje družbeno dejanje, in da morala ni dejanje samo.

Moralni odnos je torej bistveno intenzivnejši — ni pa nujno človeško boljši, je lahko tudi slabši — od ustreznega samo psihičnega odnosa; ta je bistveno manj intenziven. V tem manj intenzivnem medčloveškem odnosu so B, C itd. nemočni mišljenjsko-čustveni predmeti A-ja. Nemočni so zato, ker jim ta čustva in misli ne dajo nobenih novih subjektivnih možnosti. Dokler se duševna in druga dogajanja ne uresničijo kot skupne medčloveške vrednote, kot vrednote, ki so prešle iz subjekta A v subjekt B in obratno ter ju povezale v novem družbenem procesu in odnosu — ostanejo samo možnosti, samo sestavine, samo elementi morale. Možni so torej psihični medčloveški odnosi, ki so še izrazito **predmoralni** z vidika celovitega moralnega dejanja. Te predmoralne sestavine so v duševnosti posameznikov velik del najizrazitejšega človeškega sveta. V vsakem trenutku je v duševnosti stotih milijonov posameznikov veliko število predmoralnih in šele potencialnih moralnih duševnih procesov, od katerih en del prehaja v moralne odnose, drugi del pa ne. En del teh psihičnih procesov usahne, ne da bi se uresničil v moralnih dejanjih. Moralni akt je torej neločljiva sinteza med višjimi duševnimi procesi in njihovim uresničevanjem v medčloveških, skupinskih odnosih. Ti duševni procesi trajajo vse do konca uresničitve (običajno tudi po njej kot intimno ocenjevanje že uresničenega akta).

Razmišljanje o odnosih posameznikov ni težko razširiti tudi na odnose med družbenimi skupinami. Moralno dejanje in odnos skupine A s skupinami B, C itd. nastane šele, ko se zamisli, čustvovanje in načrti ene skupine uresničijo v novih medskupinskih odnosih, šele v prenosu vrednot in sil iz skupine A v skupino B oziroma z odvzemanjem ali pridrževanjem vrednot.

5. Moralno dejanje v sodobnosti

Vprašanje moralnega učinka — in z njim moralnega dejanja kot celote — se zlasti zaostri v industrijski in kasnejši družbi. V njej se pojavlja vse več takih zapletenih družbenih situacij, v katerih je moralno dejanje dosti težje dokončati z ustreznim družbenim učinkom kot nekdaj. Zaradi zapletenosti in dinamičnosti sodobne družbe zahtevajo moralna dejanja čisto več znanj, več posebnih moralno-psihičnih odločnosti in vztrajnosti, več človeškega sodelovanja in več organiziranosti kot prej. V tem smislu je težje aktivno sodelovati v odločanju o sodobnih gospodarskih, političnih, prosvetnih, socialnih, znanstvenih, kulturnih in drugih družbenih odnosih, ki so na vseh istočasnih ravneh — na mednarodni, nacionalni in lokalni — prepleteni v težko razvidno džunglo in ki se v primeri z zaspano preteklostjo hitro spreminjajo in povezano zajemajo vse človeštvo. Glede znanja, vztrajnosti in organiziranosti je posameznik v preteklosti¹³ dosti lažje pomagal članu svojega plemena, sovaščanu, someščanu, članu iste kaste in ceha pri materialni proizvodnji, družinskem življenju in zaščiti pred naravnimi stihijami ter zunanjimi sovražniki (kar pa je občasno zahtevalo več biološko fizičnega odrekovanja), medtem ko se danes veliko težje usposablja za uresničevanje ustreznega in možnega vpliva na nacionalno in svetovno politiko. Zato je v sodobnih družbenih strukturah in procesih težko v mišljenju, volji in značaju pripraviti vsaj približno ustrezne medčloveške učinke ne samo v velikih družbah in gibanjih, ampak tudi v majhnih skupinah, ki so v velike čedalje bolj vključene, veliko bolj, kot so bile še vasi, trgi in mesta vse do sredine XIX. stoletja.

Tega, da moralna akcija ne doseže učinka, ne povzroči zmeraj — zlasti v sodobnem svetu ne — odtujena morala in moralni dejavniki zunaj morale. Tudi neodtujena, človeška moralna prizadevanja se v sodobni družbi — kjer so cilji vse bolj oddaljeni, vse bolj zapleteni — kaj lahko zgubijo, vse težje dosežejo učinek, se »utrudijo«, omahnejo, ker nimajo dovolj lastnih sil, ki jih zahteva cilj.

Tudi potencialna človeška akcija — pa naj gre za izpolnitev smotrov posameznikov v družbi ali za cilje nacionalne in svetovne revolucije — se v sodobnosti vse večkrat zlomi na pol pota. Pogosti neuspehi moralnih akcij še bolj grade videz, da je morala samo moralizem in da drugega biti ne more, da ne more priti do učinka. Te neuspehe absolutirajo vse desperatne etike, ki moralo zožujejo na moralizem, ne glede na to, ali utemeljujejo nemožnost individualne in družbene akcije s tezo, da gospodarska sredstva določajo vse drugo, pa tudi posameznika in akcijo, ali da vse določa družbena struktura ali tehnika, kibernetika in zanost, ali poznoheideggerjevska usodna bit.

Videz o nemožnosti akcije — vse do učinka — nastaja zlasti tam, kjer manjka točnejše analize objektivnih družbenih situacij ter subjektivnih potencialov. Včasih se zamišljene akcije ne morejo uresničiti zaradi nedozorelosti objektivnih družbenih situacij. Na primer jugoslovanska družba v letu 1930 ni bila zrela za politično revolucijo, kot je mislil del članov komunistične stranke. Večkrat pa je vzrok neuspehov tudi nerazviti ali razbiti subjektivni potencial: nezadostna raven družbene znanosti, nezadostni teoretski in moralni nivo družbenih subjektov. Te nezadostnosti — ki obstajajo pri večini socialno-demokratskih, komunističnih in osvobodilnih gibanjih — niso merjene s kakšnim metafizično-normativističnim merilom, prenešenim iz absolutno drugačnega sveta vrednot. Te nezadostnosti imajo imenitno in objektivno merilo, nastalo znotraj samega družbenega dogojanja.

¹³ Seveda v okviru tedanjih človeških moči; samo do roba človeških ustvarjalnih moči sega morala, prek te meje nastaja stihijsko človeštvo izven morale.

Če so nekatera revolucionarna gibanja v zelo podobnih zgodovinskih okoliščinah dosegla bistveno manjše učinke kot druga in če pri tem ugotavljamo pri obeh gibanjih bistvene notranje razlike — na primer tu več organizacijsko moralne enotnosti in miselne originalnosti, tam pa več klikaških bojov in dogmatizma — tedaj utemeljeno sklepamo, da so tudi v teh subjektivnih razlikah skriti vzroki za različne družbene učinke. Nimamo nobenega empiričnega dokaza za apodiktični sklep, da so na primer ljudje drugih dežel Azije po naravi tako različni od Kitajcev in narodov Indokine, da absolutno ne bi mogli uresničiti podobnih revolucionarnih dosežkov, da so narodi ZSSR ali Jugoslavije tako absolutno različni od ostalih evropskih narodov, narodi Latinske Amerike od Kubancev, narodi Afrike od Alžircev in Gvinejcev, da absolutno ne bi bili zmožni podobne družbene preobrazbe (ki pa ima seveda nujno različna pota in intenziteto).

Se bolj izrazitejši dokaz, da subjektivni potenciali niso enkrat za vselej enako razviti in določeni: politične skupine iste dežele in v istem zgodovinsk-socialnem okolju doživljajo neuspehe in uspehe odvisno od oblikovanja lastnih subjektivnih potencialov (na primer porazi KP Kitajske pred letom 1930, njeni kasnejši tridesetletni uspehi vse do razdobja »velikih skokov«, potem neuspehi komun; podobna valovanja so iz podobnih vzrokov obstajala pri VKP (b) oziroma pri KPSS oziroma KP Jugoslavije, pri Alžirski FNO in podobno). Pri različnih družbenih dosežkih v več deželah ali v dveh trenutkih iste dobe lahko vsaj približno ugotovimo, kakšen delež ima dozorelost družbene situacije in kakšen delež razvoj subjektivnih potencialov.

Zato je mogoče z dovolj izkustvene gotovosti trditi: zahteva po več bistvenih družbenih dejanj, po odstranjevanju moralizma in od tod zahteva po večji znanstveni, organizacijski in celotni moralni mobilizaciji sodobnih subjektov ni moralizatorski apel, vnešen v sodobni človeški svet iz nekega povsem drugega sveta: ta zahteva in merilo izhajata iz lastnega izkustvenega gibanja sodobne družbe.

Ali naj bi bili sodobni ljudje — drugače kot ljudje vseh preteklih dob — absolutno nesposobni aktivno vplivati na sodobne družbene situacije, ki niso projicirane v sodobno človeštvo iz nekega absolutno drugačnega dogajanja, ampak so jih povzročili ljudje sami?

Althusser in marksistična teorija v družbenih vedah

mg. Marko Kerševan

V svoji študiji »Človek — struktura — zgodovina« v lanski drugi, tretji in četrti številki *Anthropos* je dr. Boris Majer poskušal kritično prikazati in ovrednotiti sodobni strukturalizem v družboslovju in filozofiji. Ne bi se želel spuščati v obravnavo drugih avtorjev in celotne koncepcije Majerjevega prikaza in kritike; dotaknil bi se rad le nekaterih vidikov njegovega obravnavanja misli Luisa Althusserja.

Vsekakor je Majerjev prikaz Althusserjeve misli treba pozdraviti kot prvo obsežnejšo predstavitev vsaj dela misli tega avtorja slovenski strokovni javnosti (Poleg Mikecinovega prikaza v knjigi »Marx i marksisti« pa je to, kolikor mi je znano, tudi prvi nekoliko obširnejši prikaz Althusserja v jugoslovanskem prostoru sploh). Prav zato je toliko pomembnejše, da je prva predstavitev, kolikor je le mogoče, korektna in ustrezna. Zlasti še, ker na jugoslovanskem knjižnem trgu doslej nismo imeli še nobenega prevoda — pri Nolitovih Sazvežjih napovedani prevod je iz nerazumljivih vzrokov dolgo kasnil in prišel na trg šele po Majerjevi razpravi — čeprav je njegovo delo »Za Marxa« doživelo v Franciji že šest izdaj in celo že švedski in madžarski prevod, kolektivno delo »Lire le Capital« pa tudi že skrajšano in dopolnjeno žepno izdajo. Njegove članke npr., ki jih običajno objavlja pariška »La Pensée«, takorekoč redno takoj prevaja tudi osrednja italijanska marksistična teoretična revija »Critica marxista«, redno pa jih spremlja — čeprav nikakor ne nekritično — tudi »Rinascita«.¹

Althusserjeva interpretacija oziroma »branje Marxa« je naletelo med marksisti na različne odmeve; od navdušenja, da se je končno pojavil mislec, ki je marksizmu vrnil dostojanstvo originalne in hkrati moderne znanstvene teorije v najbolj strogem pomenu besede, do obtožb, da gre za tipično pozitivistično in nedialektično interpretacijo Marxa, v skrajnem primeru za poizkus ponovne uveljavitve stališč stalinskega diamata. Na vsak način pa je dejstvo, da althusserjanskega (»strukturalističnega«) marksizma ni mogoče več zanamajati, že zato ne, ker poleg nekaterih nespornih dosežkov in poleg izrazito spornih tez vnaša v marksistično misel — na filozofski ravni, zlasti pa na ravni, ki je neposredneje uporabna za različne družbene znanosti — živost in strokovno raven, ki ju je le-ta marsikdaj pogrešala.

Ni moja naloga ne namen, da bi prikazal celotni Althusserjev opus in njegove osnovne prispevke k marksistični misli. Nekateri so dovolj razvidni že iz Majerjevega prikaza, čeprav je le-ta omejen le na tiste teme, ki so po-

¹ Važnejša dela L. Althusserja:

— Pour Marx, Maspero, Paris 1965; v prispevku uporabljam italijansko izdajo »Per Marx«, Ed. Riuniti, Roma 1967, v opombah pod P. M. Pri pisanju mu še ni bil na razpolago sbh. prevod v zbirki Sazvezeta, Nolit, Beograd 1971; Lire le Capital (v sodelovanju z J. Rancierom in P. Machereyem, E. Balibarjem in R. Establetom), 2 zvezka, Maspero, Paris 1965 (uporabljam 3. izdajo iz 1967), v opombi kot L. C. I. II.

Lire Le Capital (v sodelovanju z E. Balibarjem), 2 zvezka — skraćena in deloma dopolnjena in korigirana izdaja, Maspero, Petite Collection, Paris 1968; v opombah kot L. C. pe I. II.

Lenin et la Philosophie, Maspero, Paris 1969.

Freud et Lacan, La nouvelle critique (Paris) 1964, deloma popravljeno v New Left Review, London 1969, št. 55.

Sur le travail theorique, La Pensée (Paris) N. 132 (1967)

Ideologie et appareils ideologiques d'Etat, La Pensée (Paris) N. 151 (1970)

vezane z razpravo o strukturalizmu. Ravno tako ni moja naloga, da obravnavam sporna, odprta vprašanja Althusserjeve koncepcije. Naj omenim samo nekatera:

— osrednje teoretsko in praktično vprašanje celotnega njegovega dela nedvomno ostaja konceptualizacija razmerij med filozofijo, znanostjo, ideologijo in politično prakso. Na teh relacijah je Althusser v zadnjih letih ob kritiki v francoski komunistični partiji največ kolebal, tudi odstopal in se ograževal od posameznih konsekvenc svojih tez, čeprav v bistvu koncepcije nikakor ni spremenil.² V bistvu gre za to, da je Althusser doslej edinstveno rigoorno domislil **razlike** med omenjenimi praksami, dal **okvire** za koncept njihovih zvez in odvisnosti, toda v osnovi problem, kako misliti te odnose in zveze, ob opredeljenih razlikah še vedno ostaja odprt;

— kako je s Heglovo dediščino v marksizmu; ali ni tudi Althusser, ki jo zavestno odločno odklanja, še vedno deloma ujet vanjo (kaj je npr. z »odražanjem«, s katerim včasih misli razmerje med posameznimi družbenimi praksami oziroma nivoji družbene strukture);

— kako je z Althusserjevo reafirmacijo, »odkritjem« Spinoze kot misleca, ki da je edini pred Marxom skušal razviti nekatere kategorije in pojme, s katerimi bi bilo mogoče preseči tranzitivno mehanično, in ekspresivno pojmovanje vzročnosti itd.³ Vse to seveda poleg osnovnega, čeprav pravzaprav ne najpomembnejšega vprašanja, koliko je Althusserjeva interpretacija Marxove misli »zvesta« Marxu? (Verjetno ji ni ne bolj ne manj kot druge; najpomembnejše je vprašanje, koliko je plodna: ne v fiktivni »praksi« nasploh, temveč v različnih praksah — filozofski, politični, znanstveni, ideološki . . .).

V pričujočem kritičnem zapisu k Majerjevi razpravi želim opozoriti le na nekatera nerazumevanja Althusserjeve postavitve problemov v njegovem prikazu oziroma na nesporazume ob njih.

I

Osnovni nesporazum ali nerazumevanje Althusserjeve postavitve problema se pokaže v zvezi s temo — »Človek — ustvarjalec (subjekt) zgodovine?« Majerju je pravilen odgovor tako jasen, da mu za zavrnitev Althusserjeve koncepcije zadostuje tako rekoč že samo citiranje oziroma povzemanje nekaterih formulacij: sama njihova škandaloznost naj bi dovolj zgovorno pričala o njihovi nevzdržnosti.

Tako npr. zapišemo: »Eno je . . . nekaj povsem drugega pa je, če **zanikamo človeka kot subjekt zgodovinskega dognanja** ter ga nadomestimo z golimi produkcijskimi pogoji in odnosi, kakor da bi bili ti pravi 'subjekti' zgodovine.« Kaj takega da »pri Marxu zaman iščemo«, celo v Kapitalu. (Anthropos III—IV, str. 99).

Na drugem mestu — ob Foucaultu — povzame Althusserjevo pojmovanje takole: »Zgodovine ne delajo ljudje s svojo subjektivno akcijo, temveč kakor bi dejal Althusser, splet uspešnih determinacij . . .« (prav tam, stran 105).

Nasproti temu Majer afirmira: »Človek ustvarja zgodovino« in ko jo ustvarja, »mora delovati kot zgodovinski subjekt«.

Avtor pri tem spregleda, da ni problem v sami afirmaciji ali negaciji na uvodoma nakazano retorično vprašanje; problem je v različni koncepciji, različnem pojmu »zgodovine«. Afirmacija ali negacija človeka kot subjekta zgodovine je le posledica določenega pojmovanja.

² Glej C. Glucksman, A propos d'Althusser, La nouvelle critique (Paris) 1969/23.

³ Npr.: L. C. I str. 49, L. C. pe I, str. 118, P. M. str. 60.

Po Althusserju ni mogoče opredeliti zgodovine (oziroma objekta zgodovine kot znanosti) kot »tisto, kar se dogaja v času«, pri čemer se za »čas« vza-
me enostavno kronološki čas. To je navadna tautologija. Vsaka znanost mora
opredeliti svoj objekt, konstituirati pojem svojega objekta. Tako mora tudi
zgodovinska znanost definirati, kaj je zgodovinsko dejstvo (enako kot mora
fizika definirati, kaj je fizikalno, kemija kemijsko itd.). Pri tem ne obstaja
zgodovina nasploh, temveč različne zgodovine, ustrezajoče različnim »nivojem«
družbene strukture, različnim družbenim praksam (zgodovina ekonomije, po-
litike, religije, umetnosti itd.). Vse te zgodovine so relativno samostojne, ven-
dar pa le v okviru vsakokratne specifične odvisnosti med posameznimi nivoji
družbene strukture — tip te odvisnosti pa določajo razmerja v produkcijskih
odnosih.⁴

Za opredelitev dogodka (dejstva) npr. v zgodovini filozofije, se je »treba
odpovedati ideološkemu predsodku o zaporedju vidnega in se lotiti **konstruk-
cije pojma časa zgodovine filozofije**; za konstrukcijo tega pojma pa je nujno
opredeliti **specifičnost filozofije** med drugimi kulturnimi formacijami (ideo-
loškimi in znanstvenimi) ... in **odnose** teoretičnega (filozofskega — MK) z dru-
gimi praksami na eni strani, z ideologijo in znanostjo na drugi strani ... Po-
trebno je **v sami filozofiji** opredeliti specifično stvarnost, ki konstituira filo-
zofske formacije kot take in v okviru katerih šele lahko mislimo možnost
filozofskih dogodkov.« Šele po tem je možno opredeliti **zgodovinski** dogodek
(v filozofiji) — kot dogodek, ki spreminja (affecter d'une mutation) obstoječe
strukturelne odnose, v filozofiji torej »filozofski dogodek, ki spreminja obsto-
ječe filozofske strukturelne odnose, še posebej obstoječo teoretično prob-
lematiko«.⁵

Da je nek dogodek zgodovinski dogodek, neko dejanje zgodovinsko deja-
nje, ne zadostuje že to, da je dogodek, dejanje, da se je **zgodilo**. Nek dogodek
je **zgodovinski** dogodek le, če se vključi v »forme, ki so tudi same zgodovin-
ske, v forme »zgodovinskosti« kot take (v oblike družbene strukture in super-
strukture); zgodovinski je dogodek, ki se vključi v te forme, ki kaj vnese vanje,
ki je možna vsebina zanje, ki jih spreminja, utrjuje ali ogroža, provocira, ali
dogodek, ki ga te forme provocirajo, izbirajo in selekcionirajo.«⁶

Sploh ne gre torej za — očitno nesmiselno — razpravo o tem, ali so lju-
dje tisti, ki sprejemajo in menjajo ustave, delajo atentate, izvajajo naciona-
lizacije, hodijo zjutraj na delo in zvečer na zborovanje, pišejo filozofske raz-
prave ali reklamne napise, kupujejo in prodajajo, še manj za zanikanje tega;
vprašanje je, kdaj in kako ta človeška dejanja postajajo zgodovinska dejanja,
zgodovina (socialna politična, ideološka, zgodovina filozofije, znanosti). To je,
kdaj in kako se vključujejo v socialno in politično strukturo, v znanost, fi-
lozofijo itd.

V tem smislu in v tem okviru ljudje niso »subjekti« zgodovine: o tem, ali
bodo **njihova** dejanja postala **zgodovinska** dejanja, ne odločajo oni, njihova vo-
lja, nameni (»ljudje niso to, kar o sebi mislijo, da so«); tak značaj njihovim
dejanjem »podele« ali pa ne podele »strukture«, v katere se vključijo; le-te
določajo mesto, ki ga njihova dejanja zavzamejo. (Seveda to ne pomeni, da
lahko zdaj govorimo o »strukturah« ali produkcijskih odnosih kot »subjekti«
zgodovine, razen v metaforičnem smislu; pojem subjekta je enostavno neupo-
raben.) Znanstvena analiza lahko seveda do neke mere predvidi zgodovinski
domet nekega političnega dogodka, ideologija lahko mobilizira ljudi zanj (npr.
Leninova analiza in akcija boljševikov leta 1917, začetek NOB pri nas itd.) —

⁴ L. C. I pe str. 125

⁵ L. C. I pe str. 127

⁶ P. M. str. 105.

toda to ne spreminja osnovnega dejstva, da je **zgodovinskost** nekega dejanja, ne dejanje samo, rezultata učinka strukturirane celote, v katero se dejanje vključuje.

Ta vključitev pa je možna le, če ljudje nastopajo kot **nosilci** odnosov, ki jih implicira ustrezna struktura. Bolje rečeno: možnost vključitve je dana s tem, **ker** ljudje nastopajo kot nosilci odnosov. Seveda so ljudje tudi kot nosilci odnosov celovita psihofizična bitja in le kot taki — s svojim razumom, psihično in fizično energijo itd. — sploh lahko delujejo; toda **zgodovinsko** (družbeno) lahko delujejo le kot nosilci odnosov v ustrezni strukturi.

V zgodovinski (družbeni) znanosti se ljudje pojavljajo zato le kot nosilci odnosov, vlog; oziroma pojavljajo se sploh le odnosi, vloge, strukture, tako kot se v fizični antropologiji in obči psihologiji pojavljajo le biološki in psihični procesi, v socialni psihologiji razmerja med psihično osebnostno strukturo in socialnim okoljem itd. (S tem prehajamo že na drugo sporno temo oziroma drugi del sporne teme: na status »človeka« v družbeni znanosti.)

Vsekakor pa je težko sprejeti Majerjev način razlikovanja človekove vloge v »pojasnjevanju« zgodovine in v »ustvarjanju« zgodovine. Pri »pojasnjevanju« zgodovine: po njegovem **lahko** abstrahiramo človeka kot ustvarjalca zgodovine, kot zgodovinski subjekt, če »proučujemo samo določene zveze in odnose in zanemarimo druge... vendar pa samo zato, ker je zgodovina že minila... Tedaj je **človekova ustvarjalnost samo še del zgodovine, ena izmed njenih determinacij**. Kot taka nima nobene prednosti **pred drugimi** in iz določenega zornega kota jo lahko zanemarimo... Gledano nazaj je njegova vsakokratna odločitev **ena od determinacij** vsakokratne situacije... (Anthropos III—IV, stran 105—106). (Podčrtal M. K.).

Videti je, kot da je človekova aktivnost⁶⁶ v družbi oziroma v zgodovini samo eden od »faktorjev«, ki vpliva na druge oziroma na »objektivno obstoječo strukturo stvarnosti« (kot pravi na drugem mestu): razlika je le v tem, da pri akciji sami, oziroma »gledano naprej«, tega »faktorja« nikakor ne moremo zanemariti, ker sicer ne moremo (revolucionarno) delovati; pri pojasnjevanju zgodovine (gledano nazaj) pa ga lahko, ker je pač samo eden od faktorjev oziroma determinant. (Čeprav ga dejansko — če bi sprejeli Majerjev okvir in izhodišče — nikakor ne bi smeli: če je »subjektivni faktor« pomemben pri ustvarjanju zgodovine, ga pojasnjevanje zgodovine ne more izpustiti. V kolikor ga zgodovinska znanost v resnici izpušča, mora biti razlog nekje drugje.)

Kaj je tisto drugo v **družbi, zgodovini**, ki obstaja in učinkuje **poleg, izven ljudi in njihovih sredstev**? V bistvu se tako razmerje človek-družba (zgodovina) misli enako kot razmerje človek-narava. Nasproti naravi deluje človek kot posebna sila, ki posredno in neposredno, »od zunaj«, vpliva na druge, od človeka neodvisno obstoječe sile v naravi in jo tako spreminja sebi v prid. Gotovo bi Majer protestiral, da ne misli tako. Dejansko na drugih mestih v njegovi razpravi zasledimo drugačne formulacije. Npr.: »ljudje jo (zgodovino) kljub temu ustvarjajo sami s svojo lastno akcijo in ne namesto njih vsakokratni splet »uspešnih determinacij«. (Anthropos, II, stran 18.) Tako nihanje pa je samo nujen rezultat zagate, v katero zaide misel, ki hoče na **isti ravni** misliti hkrati, »človeka kot ustvarjalca zgodovine« in »družbene oziroma zgodovinske zakonitosti.« Pri tem dejansko ali zanika družbene zakonitosti ali človeka kot ustvarjalca ali pa pristane v prikazani kombinaciji »subjektivnega faktorja« in »objektivnih« — ekonomskih, političnih, kulturnih — odnosov, kot da bi le-ti obstajali izven ljudi in brez njih.

⁶⁶ Možna bi bila seveda razprava o razlikovanju aktivnosti nasploh in ustvarjalnosti. Vendar v našem ni bistvena, ker ne gre za izvornost ali neizvornost dejanja, temveč za njegovo zgodovinskost, za to, ali se in kako se vključuje v »forme zgodovinskosti«.

Razlikovanje »subjektivnega faktorja« in »objektivnih« razmer in odnosov v družbi vzpostavlja ideologija, ko se obrača k ljudem kot subjektom, ko jih kot subjekte konstituira,⁷ mobilizirajoč ali demobilizirajoč jih nasproti pogojem njihove eksistence.

O družbenih in zgodovinskih zakonitostih lahko govorimo le na ravni znanosti, spoznavanja, to je na ravni teoretičnega pojma zgodovine, na kateri (teoretična) znanost dela. O človeku kot subjektu akcije lahko govorimo le na ravni ideologije, na ravni praktične akcije (ali neakcije), h kateri vsaka ideologija mobilizira; to je na ravni empirične zgodovine (»vsega, kar se v zgodovini dogaja«). Koliko pa je ta akcija zgodovinska akcija v okviru teoretičnega pojma zgodovine, pa kot rečeno, ne odločajo nameni in predstave subjektov akcije, temveč učinek razmerij v družbeni strukturi, ki ga lahko spoznava in identificira samo znanost. Vse kar se v zgodovini dogaja ali ne dogaja, delajo ljudje — razen zgodovine same.

II

Drug nesporazum, nerazumevanje, Althusserjeve postavitve problema je — delno že obravnavani — status »človeka« v (družbenih) znanostih.

»Z Althusserjem se je mogoče strinjati v trditvi, da različne abstraktno-filozofske opredelitve človeka (človek kot razum, človek kot absolutni subjekt, kot eksistenca itd.) ne morejo biti osnova za znanstveno teorijo o človeški družbi. Vendar ne zato, ker govorijo o človeku, temveč zato, ker pojem človeka enostransko opredeljujejo, ker absolutizirajo in hipostazirajo posamezne strani človekovega bistva, ker posamezne konkretne odnose in strani proglašajo za večno in nespremenljivo bistvo človeka nasploh. Ko je Marx poudarjal, da je treba človeka pojmovati kot celoto družbenih odnosov in je v tem smislu kritiziral pojem človeka kot homo economicus, homo historicus itd., je imel v mislih prav takšne enostranske redukcije človeka oziroma človeškega bistva na eno samo njegovo stran, na en sam njegov odnos.«

(Anthropos, III—IV, stran 100).

Althusser zastavi problem drugače:

Pojem človeka je v znanosti neuporaben »ne, ker je abstrakten (in enostranski), temveč, ker ni znanstven«.

Marxove misli, da je »človek v svoji resničnosti celota družbenih odnosov«, ne smemo vzeti kot definicijo, kot pravo, neenostransko, spoznanje človeka. »Dobesedno vzeto ta definicija ne pomeni nič,« je nesmiselna. Človek — ne kot posameznik, ne kot bistvo človeka⁸ — ne more biti »celota družbenih odnosov«. Definicija ima smisel le kot napotek, smernica za proučevanje: če hočemo kaj spoznati o človeški stvarnosti, nehalimo vrtati po izoliranem človeku, usmerimo se raje na družbene odnose. Tako razumevanje Marxove misli ima svoje potrdilo takorekoč v vsem nadaljnjem Marxovem delu, konkretno v njegovem osnovnem življenjskem delu, Kapitalu. Pri tej premaknitvi (deplacement) problematike pa je prišlo po Althusserju pri Marxu do paradoksa: koncept »realnega humanizma«, »realnega človeka«, ki je usmeril Marxa k proučevanju družbenih odnosov, je v samem tem proučevanju izginil. Nadomestili so ga novi, znanstveni pojmi »produkcijskih odnosov«, »produkcijskega načina«, »superstrukture«, ideologije itd.⁹

⁷ O tem Althusser; *Ideologie et appareils ideologiques d'Etat, La pensée* (Paris) N° 151, 1969.

⁸ O tem, na kaj se opredelitev pravzaprav nanaša, — na posameznika ali na bistvo — razpravlja A. Schaff v svojem delu *Marksizem a jednostka ludzka*, Warszawa 1965, srbohrvatski prevod *Marksizem i ljudska jedinka*, Nolit, Beograd 1969, str. 87 in dalje.

⁹ P. M. 218—219.

Pojem človeka kot **teoretični** pojem, kot sredstvo eksplikacije, v Marxovi analizi funkcioniranja kapitalistične družbe ne nastopa več (človek se pojavlja tu kot **nosilec** delovne sile, kapitala itd.).

Problem sploh ni v tem, ali Marx govori v Kapitalu o bistvu človeka kot bitja, ki nardčno dela ipd., kot piše Majer, ko dokazuje, da iz Marxovega zavračanja vnaprej danega človeškega bistva »ne izhaja, da ne obstaja nikakršno človeško bistvo, ki ga ne bi bilo mogoče tudi pojmovno opredeliti, se pravi tiste lastnosti, po kateri se človek razlikuje od drugih živih bitij in od narave sploh.« (Anthropos, III—IV, stran 100). Take opredelitve in proučevanja so stvar različnih znanosti: biologije, psihologije, antropologije. Stvar odnosov med znanostmi je, do kake mere in v kakšnem smislu mora ena znanost upoštevati izsledke druge, oziroma koliko mora po tem, ko definira svoj lastni objekt, ta objekt izčrpati, razložiti z zgolj svojimi pojmi in ne z uporabo pojmov, ki jih ni sama ustvarila (gotovo bo npr. psihologija, ki obravnava človeka kot posamezen psihofizični organizem govorila o človekovih nagonih in potrebah; vprašanje pa je, če bo to uporabljala tudi sociologija, saj so človeški nagoni in potrebe bodisi le pogoj človekove družbenosti bodisi že posledice človekovega življenja v dani družbi: v nobenem primeru nimajo eksplikijske vrednosti v okviru specifičnega objekta sociologije).

V nobeni znanosti pa ne more imeti **teoretičnega** statusa (**ideološki**) pojem človeka kot ustvarjalca, »izvora«, svobode — Subjekta. Ze stare — bodisi obtožbe bodisi himne — o zamenjavanju Boga s ČLOVEKOM in noveše analogije med »smrtjo Boga« in »smrtjo Človeka« niso le retorične fraze. V obeh primerih: Boga in ideološkega humanističnega pojma Človeka, gre za isti pojem Subjekta (tokrat je za nas povsem nezanimivo, ali je bog nastal s hipostaziranjem človeka, kot je trdila humanistična Feuerbachovska kritika religije, ali pa se je Človeku neupravičeno pripisovalo božje lastnosti, kot je trdila teološka apologetika). V bistvu je (bil) isti tudi status enega in drugega v znanosti oziroma njun položaj nasproti znanosti.

Kjer se kot odgovor na nerešene ali napačno zastavljene znanstvene probleme pojavi »bog«, je znanosti, znanstvenega govora, konec. Isto se dogaja, kadar se v družbenih znanostih kot sredstvo eksplikacije pojavi »človek« (kot ustvarjalni, svobodni subjekt, ki ima vlogo »izvora« vsega, kar konkretne znanosti o družbi in človeku ne uspejo znanstveno razložiti v okvirju svoje problematike in s svojimi znanstvenimi pojmi).

Metodičnemu ateizmu znanosti (ki ga popularno izraža zahteva, da mora znanstvenik narediti na svojem področju »hipotezo o Bogu« za odvečno), ustreza tako metodični ahumanizem znanosti. (Althusser pravi »teoretični ahumanizem« oizroma, da bi bolj podčrtal razliko od ideologije, »teoretični anti-humanizem«. Teoretično je pri njem indentično z znanstvenim).

Lahko bi analogijo med metodičnim ateizmom in metodičnim ahumanizmom znanosti še razširili. Danes že sama teologija spoznava in priznava nujnost metodičnega ateizma znanosti; spoznava, da Boga ni mogoče nameščati v nerešene znanstvene probleme (npr. nastanek življenja), ga uporabljati kot eksplikacijsko hipotezo na znanstveni ravni. S tem se namreč na eni strani znanosti postavlja od zunaj in vnaprej meje, ki jih ne more sprejeti, na drugi strani pa se Boga naredi odvisnega od širjenja znanstvenega spoznanja, spreminja si ga v mašilo, dodatek k njemu. Analogno se dogaja s »človekom« v družbenih znanosti. Po eni strani se z njim postavlja od zunaj in vnaprej znanstvenemu govoru meje, ki jih le-ta ne more sprejeti, ne da bi se odpovedal samemu sebi (slavni »ostanek« v umetnosti, revolucionarna volja, religiozne »globine človeškega duha« itd.), po drugi strani pa se z njim »človeški faktor«, človekova dejavnost, v bistvu zreducira na dodatek k družbenim zakonitostim (bo-

disi v stilu agitiranja za lunin mrk, bodisi v stilu porivanja, zaviranja ali manjših korekcij smeri samega od sebe vrtečega se kolesa zgodovine).

Drug način reševanja konflikta med pojmovanjem boga in svetom znanosti je npr. panteistična razširitev pojma, ki v »boga« vnese vso naravo in v »naravo« vse božje lastnosti. Rezultat je seveda Deus sive Natura. Bog ni več nezdržljiv z znanstvenim govorom, toda zato, ker je kot poseben subjekt izginil. S tem pa je postal njegov pojem oziroma termin sam odveč, nepotrebno podvajanje, maskirani ateizem. Analogno se dogaja pri poskusih rešiti človeka v družbenih vedah z razširitvijo njegovih enostranskih, abstraktnih definicij. Rezultanta je človek kot »totalni fenomen«, ki v sebi koncentrira in reflektira celoto narave in družbe (kot drugega totalnega fenomena).

Kot tak pa je povsem neuporaben kot sredstvo eksplikacije, je enostavno odveč; uporaben je kvečjemu za tautologije, ko se npr. neka družbena institucija razlaga z obstojem človeške potrebe, obstoj te potrebe pa z življenjem človeka v določeni instituciji.

Metodični ateizem znanosti sam po sebi ne negira boga kot religiozne kategorije; sodobni teologi so prepričani, da je možno Boga — na drugi ravni — misliti tudi ob sprejemanju metodičnega ateizma znanosti. Ravno tako tudi metodični (teoretični) ahumanizem znanosti sam po sebi ne negira humanizma kot ideologije, ne negira nujno samozavedanje človeka kot subjekta akcije. Gre za dva različna govora, znanstveni in ideološki, za dva — če hočemo — kot pravi Marx, načina človekovega prisvajanja sveta, dve družbeni praksi. Znanost po Althusserju ne odpravlja ideologije, ne dela je odvečne. Ljudje ne moremo živeti brez ideologije, ideologije pa ni brez pojma subjekta, (in s tem brez subjektu kompletnega objekta). Znanost nasprotno ne prenaša pojma subjekta.¹⁰

Še več, Althusser vztraja pri tem, da je teoretični antihumanizem znanosti pogoj za uspešnost humanizma kot ideologije. Ta trditev ima smisel le ob nekaterih pogojih: če vemo, da (znanstvena) trditev, kako niso ljudje tisti, ki ustvarjajo zgodovino, ne pomeni (nesmisla), da naj se ljudje odpovedo delovanju, temveč to, da je treba znanstveno analizirati družbene strukture in ugotoviti, katera dejanja, katerih ljudi, imajo več možnosti, da postanejo »zgodovinska«; če vemo, da ideološki nagovor ljudem kot (revolucionarnim) subjektom ne pomeni, da že sama revolucionarna volja in cilji ter od njih vodena dejavnost že zadoščajo za revolucioniranje družbe, temveč, da brez ljudi in njihove akcije ni nikakršne zgodovine. Skratka, če **razlikujemo in povezujemo**, ne pa **mešamo** znanost in ideologijo. Seveda je to naloga in vsa zgodovina marksizma in delavskega gibanja priča, kako težka je, pa tudi, do kako plodnih rezultatov je privedla, kadar se je uspešno rešila.

Drug problem je, kako oceniti družbeno funkcijo humanizma kot ideologije. V nasprotju z Althusserjem, ki dopušča (a samo dopušča) njegovo vrednost za aktualno družbeno prakso, mu Foucault odreka progresivno funkcijo v sodobnem svetu. Citati, ki jih Majer navaja, dovolj prepričljivo pokažejo razloge za to. Mislim, da v resnici lahko tvegamo trditev, da vse ideologije, ki poudarjajo človekovo svobodo, odgovornost, ustvarjalnost, »notranjost«, humanizem, na svoj način (lahko) posameznika odvrčajo od socialne resničnosti, sveta proizvodnje, dela in kapitala, sveta nuje in nesvobode, usmerjajoč ga v privatni svet prostega časa, potrošnje, kjer je možna svobodna izbira, osebna

¹⁰ Kako to združiti: kako živeti hkrati v znanosti in ideologiji, znanosti in religiji. Gotovo se tu odpira nov problem. Toda — odkod pravzaprav predpostavka, da morajo biti različne človeške prakse, oblike družbene zavesti, med seboj ali harmonične, brez napetosti in nasprotij, ali pa take, da je pravzaprav samo ena prava (znanost, religija filozofija), vse druge pa so le prehodne faze, ki bodo slej ali prej izginile? Ali ne izhaja tako gledanje iz koncepcije o človekovem bistvu kot centru in izvoru vseh teh praks: bistvu, ki ne more biti (trajno) razcepljeno in izvor nasprotujočih si praks?

odgovornost, samouresničevanje itd. oziroma vsaj iluzija o tem. S tem pa svet socialne resničnosti posredno ali neposredno ohranjajo, ko ga spreminjajo le v sredstvo, le v pot za vstop v »pravi« svet.

Zgolj taka ocena humanistične ideologije pa je enostranska. Že s svojim obstojem je vendarle lahko tudi že kritika obstoječe socialne resničnosti, protest proti njej, dokaz, da obstoječi svet kapitala in dela za ljudi ni pravi človeški svet. Seveda je to iluzoren protest, kolikor nasproti obstoječemu svetu postavlja le privatniške iluzije drugačnega sveta, ki obstoječih odnosov ne odpravljajo, saj jih jemljejo kot svojo predpostavko, ki jo dopolnjujejo. Vendar pa skriva v sebi še drugačno možnost protesta — ne le iluzornega, tudi dejanskega: kadar se ne zadovoljuje z vlogo privatniškega prostočasovnega dodatka, dopolnila k obstoječim odnosom, temveč se hoče uresničiti v njih samih, hoče jih v imenu svojih vrednot odpraviti. Skratka, tudi humanizem je kot vsaka ideologija (in religija) ambivalenten, pravzaprav polivalenten. Analogno ima dvorezen učinek govorenje o družbenih zakonitostih, kolikor se pojavlja v vlogi ideološke teze. Lahko učinkuje kot spodbuda (»čeprav smo trenutno poraženi, za nas dela zgodovina«) ali kot alibi (v smislu: karkoli delamo ali ne delamo, vse je zgodovinsko nujno in vodi k svojemu cilju).

Družbena funkcija humanizma kot ideologije ni dana z njim kot takim, je determinirana — naddeterminirana s celoto družbene strukture, v kateri se pojavlja.

Vendar tudi v revolucionarni formi hitro pokaže svojo nezadostnost. Spособen je inspirirati ali spodbujati revolucionarno hotenje, voljo, toda sam željenih revolucionarnih družbenih sprememb ni sposoben izvesti, kot to praviloma ni sposobna nobena ideologija, ki sicer lahko mobilizira, oblikuje zavest, usmerja hotenja, ne more pa dati ustrezne analize družbenih odnosov — to zmore le znanost. Zato se pogosto hitro razočara in sprevrne v svoj kompletni pojav: v čisti privatizem.

Za zaključek te teme še morda vnaprejšnji odgovor na možni ugovor: ne zanima nas, kaj je človek v znanosti in kaj v ideologiji; važno je, kaj je konkretni človek v konkretni družbeni praksi — »ustvarjalec zgodovine« ali le privesek struktur? Na to lahko v okviru Althusserjeve koncepcije odgovorimo le takole: kaj je človek »v praksi«, lahko vemo le iz znanosti ali iz njegovega samozavedanja (ideologije). Izven procesa spoznavanja (pa naj bo to v strogem znanstvenem pomenu ali le v obliki ideološke iluzije/aluzije, »reconnaissance-meconnaissance« kot pravi Althusser), poznavanje realnega objekta ni mogoče. **Realni objekt** lahko spoznavamo, prisvajamo le s **proizvajanjem spoznavnega objekta**. »Pudinga ne dokažemo s tem, ko ga pojemo« zavrača Althusser znano Engelsovo krilatico v prid praksi kot verifikaciji teorije. S tem ne dokažemo, da takrat, ko mislimo, da jemo puding, jemo prav puding, ne pa kaj drugega. Kriterij resnice spoznanj, ki jih proizvaja teoretična praksa (znanost), je teoretična praksa sama.¹¹ S tem smo seveda pri (odprtem) vprašanju spoznavne teorije sploh in Althusserjeve še posebej.

III.

Ne bi se obširneje spuščal v Majerjev prikaz Althusserjevega pojmovanja dialektike pri Marxu. Avtor je z nekaj dobro izbranimi citati svoj prikaz dobro začel. (Čeprav ne bo držalo, da po Althusserju Marx uporablja Heglovo terminologijo samo v zgodnji fazi svojega razvoja, ne pa v Kapitalu. Tudi ne, da je po Althusserju Marx v Kapitalu vseskozi dosledno uporabljal pojem struktu-

¹¹ L. C. pc I 67—69.

ralne vzročnosti.)¹² Žal pa nasproti Althusserjevi argumentirani konstataciji, da je Heglova dialektika tako tesno povezana z izhodišči Heglovega sistema, da njenih kategorij ni mogoče nespremenjenih uporabljati izven tega sistema, zgolj deklarativno zagotavlja, da Althusser ne razume dialektike, da meša Heglovo spekulativno konstrukcijo in dialektično metodo, da dejansko ne eliminira iz marksizma le Heglove idealistične filozofske spekulacije, temveč Marxovo revolucionarno dialektiko sploh.

Ko Althusser zagotavlja, da je Marxova dialektika nekaj **popolnoma drugega** kot Heglova (in ne le »očiščena«, »na noge postavljena« ipd.), je seveda možno, celo nujno, razpravljati o tem, do kake mere, kdaj in zakaj, potem še lahko govorimo o dialektiki, uporabljamo isti termin. Bolj bistvena pa je vendarle razprava, ali Althusser pravilno reproducira Marxove kategorije oziroma ali pravilno teoretično opredeli **nove** pojme in kategorije, ki jih je Marx v svojih znanstvenih analizah v Kapitalu in drugih delih praktično proizvedel in uporabljal, čeprav pogosto pod plaščem Heglove terminologije in čeprav (zato) ne vedno dosledno. (Konec koncev pa je bistveno predvsem, ali so Althusserjeve [Marxove?] kategorije in pojmi teoretično koherentni in plodni za znanstveno družbeno analizo ali ne.)

Tega se je Majer dotaknil le mimogrede in še tu žal vse prej kot ustrezno.

Tako zameri Althusserju, da zavrača pojmovanje dialektike kot »imanentnega logosa zgodovine«, kot »notranje gonilne vzmeti« zgodovinskega razvoja, ker da po Althusserjevi strukturalistični koncepciji razvoj ni posledica kopičenja in reševanja **lastnih** protislovij sistema, temveč **zunanjih** vzrokov, ki so vedno **zunaj** vsakokratnega sistema«. (podčrtal M. K.) (Anthropos, II stran 17.)

Poglejmo, kako piše o tem Althusser. »Protislovje je neločljivo od družbene strukture, celotne družbene totalitete... neločljivo od svojih eksistenčnih pogojev in instanc samih, ki jih obvladuje; v svoji intimnosti je modificirano od teh pogojev, determinirajoče in hkrati determinirano od različnih nivojev in instanc socialne strukture... lahko rečemo, **naddeterminirano v svojem principu samem**.«¹³

In na drugem mestu: »Najgloblja konotacija marksistične dialektike — marksističnega pojmovanja protislovja — je prav to, »odražanje pogojev obstoja protislovja v njegovi notranjosti sami, odražanje strukture v notranjosti vsakega protislovja.«¹⁴

Althusser torej ne zoperstavlja »notranjega« protislovja »zunanjim« vzrokom (oziroma pogojem). Nasprotno. Hoče ravno pokazati, kako (marksistično pojmovanega) protislovja ni mogoče misliti brez pogojev njegovega obstoja, brez strukture — ki je vedno že dana kompleksna struktura — v kateri se pojavlja. Hegel v okviru svojih izhodišč lahko misli »notranje« protislovja imanentno, brez »zunanjih« pogojev ipd., saj mu protislovje izvira iz razcepa izvorno enotnega (duha). Marxova znanstvena misel, ki vedno dela na že danih kompleksnih celotah in kompleksnih procesih, (kjer enostavnost ni nikoli izvorna, temveč kvečjemu stran, produkt, kompleksnega procesa) **ne more na enak način** kot Heglova ločevati **notranjih** (bistvenih, avtonomnih) protislovij od **zunanjih** (za proces nebitvenih, slučajnih) pogojev in vzrokov.

Althusser sam torej govori samo o naddeterminiranosti protislovja in ne negira protislovja samega oz. ga ne nadomešča s samo kategorijo naddeter-

¹² Althusserjev sodelavec J. Rancière je v izčrpni analizi to prepričljivo pokazal: besede, s katerimi v Kapitalu izraženi novi pojmi, so pogosto iste, ki so služile mlademu Marxu, da je izrazil antropološke pojme. »Če Marx v Kapitalu ni imel za nujno, da bi vpeljal terminološke razlike, je to zato, ker ni nikdar rigorozno mislil razlike med svojim govorom (discours) in antropološkim govorom mladega Marxa«. Prav zato je treba Marxa, tudi Kapital, kritično (»simptomatično«) brati, J. Rancière, *Le concept de critique et la critique de l'économie politique des «Manuscripts de 1844» au Capital*, v L. C. II, str. 197–198.

¹³ P. M. str. 82.

¹⁴ P. M. str. 183.

miniranosti. Zavrača le njegovo heglovsko matrico. Res pa je, da tudi sam na tem mestu, zlasti pa nekateri njegovi sodelavci, izraz »protislovje« opuščajo in ga nadomeščajo s samim pojmom naddeterminiranosti. Tako piše: »Kadar se govori o obstoječih pogojih, se govori v resnici že tudi o pogojih obstoja celote... Če torej pogoji niso nič drugega kot aktualna eksistenca kompleksne celote, so hkrati tudi njena protislovja: vsako od njih odraža v sebi organski odnos, ki ga veže na druge v dominantni¹⁵ strukturi kompleksne celote.«¹⁶

J. Rancière pa piše enostavno: »Protislovje naj ne bi torej v Kapitalu označevalo nič drugega kot način učinkovanja strukture... eksistenca protislovja bi bila tako pravzaprav eksistenca strukture same.«¹⁷

Do podobnega nesporazuma je privedlo neupoštevanje distinkcij oziroma novih pojmov, ki jih uvaja Althusser, Majerja pri problemu ekonomske baze kot »determinirajoče v zadnji instanci«. Althusser zavrača kot »ekonomizem« tezo, da ima ekonomska baza vedno in enkrat za vselej dano dominantno vlogo v družbeni strukturi. To je v nasprotju z dejstvi; izvira pa po njegovem iz slepega prenašanja Heglove matrice na nov objekt, le da zdaj na mesto »zavesti« stopi »ekonomija«. ¹⁸ S tem se zgodovinska dialektika zreducira na dialektiko zaporednih načinov proizvodnje, v skrajni konsekvenci na različne tehnike proizvodnje.

Althusser uvaja razlikovanje med »dominantno vlogo« (neke družbene sfere v dani družbi in obdobju) in vlogo »determinacije v zadnji instanci«, ki ostaja ekonomiji oziroma produkcijskim odnosom. Uvede torej razlikovanje med dominantnim protislovjem in protislovjem — determinirajočim v zadnji instanci.

Vloga ekonomije kot »determinirajoče v zadnji instanci« je prav v tem, da premešča konkretno dominantno vlogo z ene sfere družbene strukture na drugo. Od razmerij v produkcijski bazi družbe je odvisno mesto in vloga drugih družbenih sfer. Za kapitalistične proizvodne odnose je značilno, da ima, normalno, ekonomija tudi neposredno dominantno vlogo, ne pa le determinirajočo vlogo v zadnji instanci. Vendar to ni splošen zakon. Pri tem se Althusser opira na Marxa, ki v Kapitalu ne zanika, da sta imeli v starem Rimu v nekem obdobju dominantno vlogo politika, v srednjem veku pa katolicizem, pač pa pravi, da so »ekonomski pogoji tisti, ki pojasnjujejo, zakaj sta katolicizem (v srednjem veku) in politika (v rimskem imperiju) igrala glavno vlogo.«¹⁹

Althusser se tako izogne relativizaciji »vplivu vsega na vse«. Ne govori enostavno o strukturi, temveč o »strukturi z dominantno«. »Ta strukturalna invarianta (vloga ekonomije kot determinirajoče v zadnji instanci) je pogoj konkretnih variacij protislovij, ki jo konstatirajo, to je, njihovega premeščanja, kondenzacij, permutacij itd., in obratno, variacija je eksistenca invariante«, — način njenega obstoja.²⁰

Gotovo je tudi to Althusserjevo razlikovanje lahko predmet razprave, toda če ga poznamo, nikakor ni mogoče enostavno trditi, da »iz naddeterminiranosti ekonomske baze po superstrukturah... konec koncev izhaja, da ekonomska baza tudi v zadnji instanci ni določujoči faktor, saj je v vsakokratni konkretni situaciji vedno naddeterminirana po superstrukturah določujočih učinkov, ki niso ekonomske narave«. (Anthropos II, stran 18).

¹⁵ »Structure à dominante«; tu se srečamo z drugo bistveno komponento Althusserjevega pojmovanja družbene strukture in protislovja, ki je na tem mestu ne bi obravnavali. Konkretno pride do izraza v njegovi opredelitvi mesta in vloge ekonomije v družbeni strukturi. Primerjaj P. M. str. 178—193.

¹⁶ P. M. str. 184.

¹⁷ L. C. II. str. 143.

¹⁸ P. M. str. 89.

¹⁹ Cit. po L. C. II. str. 213, prim. slov. prevod Kapitala (CZ Ljubljana 1961) str. 93, opomba.

²⁰ P. M. str. 189.

Se manj je na mestu retorično vprašanje »čemu je Marx potem sploh pisal Kapital ali čemu je najprej pisal Kapital namesto oziroma preden se je lotil proučevanja tistih uspešnih determinacij, izvirajočih iz superstruktur ter posebnih nacionalnih in mednarodnih okoliščin?« (Anthropos II, stran 18). Na to bi kvečjemu lahko odgovoril z vprašanjem: zakaj se potem delavske stranke gredo politične borbe, zakaj Lenin piše Državo in revolucijo, razvija teorijo o najšibkejšem členu mednarodnega imperializma in v skladu s tem izvede prvo zmagovito delavsko politično revolucijo, kot uvod v socialno revolucijo in sredstvo zanjo; zakaj je bila v Jugoslaviji pot v socialistično revolucijo možna le prek narodnoosvobodilne borbe...?

Še enkrat: Človek - struktura - zgodovina

dr. Boris Majer

Kerševan je v svojem članku »Althusser in marksistična teorija v družbenih vedah« zastavil vrsto vprašanj, ki so vredna premisleka. Ko sem premišljal o njegovih kritičnih pripombah, sem prišel do zaključka, da ne gre toliko za popolnejše ali nepopolnejše razumevanje Althusserjeve misli — to bi bilo bolj ali manj solsko vprašanje — temveč za mnogo širši problem, ki ima daljnosežne teoretične in praktične implikacije: za vprašanje, kako misliti razmerje med ideologijo in znanostjo in kako misliti sam pojem človeka v sodobnem svetu.

Ce sem prav razumel Kerševana, sprejema Althusserjevo opredelitev razmerja med ideologijo in znanostjo. Althusser pojmuje ideologijo kot sistem predstav, slik, mitov, kot realni in hkrati doživljeni, imaginarni odnos ljudi do njihovega sveta. Socialna funkcija ideologije je po Althusserju v tem, da kot imaginarni odnos ljudi do njihovih stvarnih eksistenčnih pogojev omogoča družbenim razredom, da se konstituirajo, da oblikujejo svojo zavest in se prilagajajo svojim eksistenčnim pogojem. Ta Althusserjeva opredelitev ideologije je sveža in zanimiva. Pomembna je njegova misel, da ideologija ni (neposreden) odnos ljudi do njihovih eksistenčnih pogojev, temveč način, kako doživljajo ta odnos, da ljudje ideologije ne doživljajo kot obliko zavesti, temveč kot objekt njihovega sveta, kot njihov svet sam. Šibka točka Althusserjevega pojmovanja ideologije pa je po mojem mnenju v tem, da iz ideologije načeloma izključuje znanost, kakor da ne bi človek tudi v znanosti doživljal svojega odnosa do lastnih eksistenčnih pogojev, svojega odnosa do sveta. Kot spoznavanje objektivnih zvez in odnosov v naravi in družbi je znanost neločljivo vpletena v celotno človeško zgodovinsko prakso, tudi ideološko. Če bi bila ideologija samo sistem mitov (to je neznanstvenih predstav), nikakor ne bi mogla izvrševati tiste socialne funkcije, ki jo Althusser pripisuje ideologiji in ki jo ideologija nedvomno tudi ima, namreč obvladovanje in usmerjanje eksistenčnih pogojev ljudi.

Ne more biti dvoma o tem, da obstoječe ideologije, tudi naša, vsebujejo vrsto neznanstvenih predstav in mitov, tudi takih, ki so v nasprotju z znanstvenimi spoznanji, ki skrivajo tisto, kar je danes že mogoče znanstveno spoznati in verificirati. V tem se kaže vpliv razrednih in drugih socialnih interesov na človekovo družbeno zavest. Prav v zgodovinskem interesu delavskega razreda, v interesu osvoboditve dela pa je, da se odkrije vsa resnica o svetu in človeku, ki je na današnji stopnji njegovega razvoja človeku dosegljiva, čeprav je danes in bo tudi še v prihodnosti v interesu posameznih družbenih struktur, ki govorijo v imenu delavskega razreda, da se del te, danes človeku že dosegljive znanstvene resnice o njem samem skrije in mistificira. Zato vse ideologije, tudi naša še vedno vsebujejo in bodo še dolgo vsebovale tudi »mite«. Vendar pa bi bila ideologija, ki bi obstajala izključno iz mitov, danes praktično neuporabna tudi za tisto nalogo, ki jo pripisuje Althusser ideologiji v razredni družbi. To je tudi vzrok, da v sodobnih meščanskih ideologijah srečujemo čedalje več znanstvenih spoznanj, da tudi v njihovem okviru nastajajo teorije, ki imajo nesporno znanstveno in socialno vrednost, ne samo za meščanski svet, temveč za sodobno družbeno prakso sploh. Kot grupna zavest ljudi o njihovem socialnem statusu, o njihovih razrednih, pa tudi obče človeških nalogah in ciljih

je ideologija vezana na obstoječo stopnjo človekovega spoznanja stvarnosti. Kot taka je bila na začetku zgodovine utemeljena mitološko in religiozno, pozneje spekulativno filozofsko, medtem ko postaja danes vse bolj utemeljena znanstveno. Po mojem mnenju se ideologija in znanost ne izključujeta, kar pa ne pomeni, da je ideologija istovetna z znanostjo. Kot zavest ljudi o njihovem socialnem statusu, nalogah in ciljih ima ideologija značaj političnega programa in politične volje, iz česar pa ne izhaja, da ne bi mogla biti **utemeljena** znanstveno. Prav nasprotno. Politični program, ki bi bil zgolj kompleks mitov in ki ne bi bil (vsaj deloma) zasnovan na dognanjih sodobne sociologije, politične ekonomije, politologije in drugih družbenih znanosti, ki torej ne bi izhajal vsaj v enem svojem delu iz znanstvenih spoznanj, bi bil tudi praktično neuporabljiv. Tak »program« bi politična gibanja, če bi ga skušala uresničiti, prej ali slej privedel do poloma. Če to apliciramo na našo ideologijo, na naš politični program, lahko rečemo kvečjemu to, da je naša ideologija še vedno premalo znanstvena, da premalo upošteva dognanja sodobnih družbenih znanosti, da v njej še vedno precej utopičnih in »mitičnih« sestavin, nikažor pa ne, da mora taka tudi ostati, kar bi bil logični zaključek, če ideologija **načeloma** ne bi mogla biti drugega kot mit, kot **imaginarni** odnos človeka do njegovih eksistenčnih pogojev. Če ideologija res ne bi **mogla** biti drugega kot sistem mitov, če bi bila kot taka načeloma nezdržljiva z znanostjo, bi iz tega sledilo, da se politični praksi (kot »realizaciji« ideologije) sploh ni treba opirati na znanost. Takšno pojmovanje ideologije v bistvu na široko odpira vrata političnemu subjektivizmu in pragmatizmu, ki dobiva tako v načelni ločitvi ideologije od znanosti tudi teoretično opravičilo.

Drugo vprašanje, ki ga načenja Kerševan v svojem sestavku, je vprašanje, kako misliti danes pojem človeka. Kerševan piše, da je pojem človeka v znanosti neuporaben, ne ker je abstrakten in enostranski, temveč ker ni znanstven. »Kjer se kot odgovor na nerešena ali napačno zastavljena vprašanja pojavi Bog, je znanosti, znanstvenega odgovora konec. Isto se dogaja, kadar se v družbenih znanostih kot sredstvo eksplikacije pojavi človek. V nobeni znanosti ne more imeti teoretičnega statusa ideološki pojem človeka kot ustvarjalca, kot »izvora« svobode, kot subjekta.« Ali se tu le ne mešajo različne stvari? Eno je pojmovanje človeka kot ustvarjalca zgodovine, kot zgodovinski subjekt, nekaj drugega pa je pojmovanje človeka kot »izvora« svobode, kot spekulativni subjekt. Skratka: razlikovati je treba med znanstveno teoretičnim in filozofsko spekulativnim pojmom človeka. Da bi »ideologija lahko nagovarjala ljudi kot revolucionarne subjekte« k »zgodovinskim dejanjem«, ni dovolj, da znanstveno analiziramo družbene strukture, v katere naj se subjekt s svojo akcijo »vključuje«, temveč je treba prav tako znanstveno analizirati tudi ta subjekt sam, za to pa nam je potreben prav znanstveno teoretičen in ne spekulativno ideološki pojem človeka. Iz Kerševanih izvajanj bi izhajalo, da je znanstveno teoretični pojem človeka nemogoče, spekulativno filozofski pojem človeka kot subjekta pa znanostim nepotreben. Druga trditev je gotovo točna, vprašanje pa je, ali tudi prva. Če bi bila prva rešitev točna, potem iz tega sledi, da znanstveno zasnovana antropologija (kot splošna teorija človeka) ni mogoča, z njo vred pa tudi ne etika, spoznavna teorija in vse tiste teoretične panoge, ki jih je danes mogoče znanstveno izpeljati samo iz antropologije. Tako dobimo namesto splošne teorije človeka samo vrsto posebnih znanosti o človeku (od biološke antropologije do sociologije), namesto etike sociologijo morale, namesto spoznavne teorije sociologijo spoznavanja itd. Ne more biti dvoma, da so vse te znanstvene panoge koristne in potrebne, da brez njih danes ni mogoče konstituirati filozofske antropologije kot splošne teorije člo-

veka, vprašanje pa je, ali ne velja tudi obratno: ali lahko posebne znanosti o človeku zadovoljivo opravljajo svojo nalogo brez splošne teorije človeka?

Ne vidim razloga, zakaj bi znanstveno zasnovana splošna teorija človeka ne bila mogoča in zakaj pojem človeka kot subjekta ne bi mogel biti predmet znanstvenega proučevanja. Zakaj bi moral biti pojem subjekta rezerviran samo za ideologijo? Prav relativna nerazvitost (deloma pa tudi zgolj ignoriranje) splošne teorije človeka (ki mora med drugim znanstveno odgovoriti tudi na vprašanje, kaj je človek kot subjekt), je eden izmed vzrokov, da se v sodobni filozofiji še vedno uveljavljajo različne enostranske, spekulativno filozofske koncepcije subjekta, s katerimi pozitivne znanosti resnično nimajo kaj početi. To je tudi vzrok, da lahko »humanizem«, ki sloni na takšnih spekulativno filozofskih konstrukcijah subjekta (npr. subjekt kot eksistenca v Jaspersovem smislu, subjekt kot tubit v Heideggerjevem smislu itd.) dejansko lahko odvrča posameznika — kot piše Kerševan — od socialne resničnosti, od sveta proizvodnje, ter ga usmerja v privatni svet prostega časa in potrošnje, kjer je možna svobodna izbira, osebna odgovornost, samouresničevanje itd. oziroma vsaj iluzije o tem. Za eksistencialistično utemeljeni humanizem to gotovo velja. Vprašanje pa je, ali smemo to posplošiti tako daleč, da humanizem kratko malo poistovetimo z ideologijo (pojmovano v Althusserjevem smislu) in da humanizmu (oziroma teoriji človeka) načeloma odrečemo status znanstvene teorije. Najbrže je kljub Althusserju možno o tem vsaj razpravljati.

Seveda je tu mogoč očitke, da »mešam« filozofijo in znanost. Temu očitku se ne mislim izogibati. Kar se mene tiče, pojmem filozofijo kot znanost (seveda ne v pozitivistično-scientističnem smislu), kot splošno teorijo človeka in sveta in ne sprejemam Jaspersove in Heideggerjeve teze, da filozofija načeloma ne more biti znanost, ker je lahko ali samo eksistencialno transcendiranje (Jaspers), ali samo poslušanje glasu biti (Heidegger). Althusser sprejema v bistvu pozitivistično — scientistično pojmovanje znanosti in spekulativno pojmovanje filozofije, kar mu onemogoča, da bi vzpostavil most med humanističnimi znanostmi in splošno teorijo človeka, med empirijo in teorijo.

Posebno jasno prihaja to do izraza v vprašanju odnosa med človekom in zgodovino. Sledeč Althusserju pravi Kerševan: »Vse kar se v zgodovini dogaja ali ne dogaja, delajo ljudje — razen zgodovine same«. Marx pravi drugače: zgodovino delajo ljudje, vendar v okoliščinah, kakršne so bile dane in ustvarjene s tradicijo. Roger Geraudy je k temu dodal: »Radikalni razkol med teorijo in prakso, ki ga uvaja Althusser, bi pripeljal do doktrinarne in abstraktne degeneracije marksizma, ker zanemarja enega od obeh pri Marxu neločljivo povezanih elementov: ljudje delajo zgodovino v razmerah, ki so strukturirane z njihovo preteklostjo, toda zato so še vedno ljudje tisti, ki ustvarjajo zgodovino«. (Strukturalizem in človekova smrt).

Kaj je tisto, kar namesto ljudi kot zgodovinskih subjektov »dela« zgodovino, vidimo posebno jasno pri Foucaultu in Lacanu. Zgodovina je podzavestno — piše Lacan — zgodovina obstoji kot zgodovina podzavesti. Zgodovina je »anonimni sistem brez subjekta« (Michel Foucault). »Na mesto boga ne postavljamo človeka, temveč anonimno mišljenje, spoznanje brez subjekta, teoretično brez identitete«. Prav v tem smislu piše tudi Kerševan: »Ljudje niso subjekti zgodovine. O tem, ali bodo njihova dejanja postala zgodovinska, ne odločajo ljudje, tak značaj njihovim dejanjem podele ali pa ne podele strukture, v katere se vključijo; le-te določajo mesto, ki ga njihova dejanja zavzamejo. Dokler ljudje samo sprejemajo in menjajo ustave, delajo atentate, izvajajo nacionalizacijo, hodijo zjutraj na delo in zvečer na zborovanje, pišejo filozofske razprave ali reklamne napise, to še ni zgodovina, temveč zgolj dejanja,

ki so se zgodila. Se le ko se ti dogodki vključijo v forme, ki so tudi same zgodovinske, v forme zgodovinskosti, kot take postanejo zgodovina».

Toda prvič: ali je mogoče sprejemati in menjati ustave, izvajati nacionalizacije, pa celo hoditi zjutraj na delo in zvečer na zborovanja, ne da bi se s tem že tako ali drugače »vključevali« v zgodovinske forme? In ali so res strukture tiste, ki podelijo ali ne podelijo človeškim dejanjem status zgodovinskosti, ali ne bi mogli z isto pravico reči, da so človeška dejanja tista (npr. sprejemanje ustave, nacionalizacija itd.), ki dajejo strukturam značaj zgodovinskosti? Ali so vse strukture že same po sebi »zgodovinske«, ali pa so ene manj druge bolj zgodovinske in zakaj? Ali ni nekoliko abstraktno govoriti o strukturah nasploh? Poskušajmo misliti konkretno. Po kapitulaciji Jugoslavije 1941. leta so strogo vzeto eksistirale pri nas samo okupatorske strukture. Samo te so po zgornji shemi lahko podeljevale ali ne podeljevale zgodovinskost našim takratnim dejanjem. Narodnoosvobodilnih struktur takrat še ni bilo. Najbrže ni mogoče zanikati, da so te nastale kot rezultat subjektivne odločitve in subjektivne akcije komunistične partije in njenega vodstva, ki je pozvalo jugoslovanske narode v oborožen upor, ki je postopoma dobival nato vse širše razsežnosti ter prerasel v narodnoosvobodilne »strukture«. Seveda so narodnoosvobodilne strukture nastajale in se razvijale v okoliščinah, »kakršne so bile dane in ustvarjene s tradicijo« in še malo ne v okoliščinah, kakršne smo si sami izbrali, če parafraziram Marxovo misel. Vendar pa so bili ljudje tisti, ki so s svojo subjektivno akcijo ustvarjali te strukture. »Zgodovinskost«, ki bi jo »podeljevale« okupatorske strukture brez te subjektivne odločitve in akcije historičnega subjekta dejanjem ljudi v tem obdobju, bi najbrž bila precej drugačna. Seveda bi bilo nesmiselno trditi, da strukturalizem te povezave ne vidi ali da je ne more videti. Danes nihče ne bo zanikal niti obstoja struktur niti obstoja subjekta. Gre samo za premaknitev težišča in samo v tem pogledu je dialog smiseln. Po mojem mnenju strukturalizem v razmerju subjekt — strukture pretirano poudarja strukturo, medtem ko je eksistencializem pretirano poudarjal subjekt. Tudi del marksistov je pretirano poudarjal vlogo historičnega subjekta in zanemarjal strukture. V nasprotju z njimi je Marx obdržal v svoji definiciji oba člena zgodovine: subjekt (ljudje delajo zgodovino sami) in strukture (delajo jo v okoliščinah, ki so strukturirane s preteklostjo).

Smisel Marxove formule (zgodovino delajo ljudje sami, vendar jo delajo v okoliščinah, ki si jih niso sami izbrali) je v alternativnosti zgodovine. Če bi bila zgodovina enoznačno determinirana po strukturah, tedaj bi človeška dejavnost res ne mogla biti drugega kot agitacija za lunin mrk, kakor piše Kerševan. Takšno stališče je, kakor znano, zavzemal Kautski, ki je trdil, da sta svetovna revolucija in komunizem prav tako nujna kakor prirodne zakonitosti, in da lahko človekova dejavnost nastop svetovne revolucije kvečjemu nekoliko pospeši ali zadrži. V nasprotju s tem determinističnem pojmovanju zgodovine pa sta že Marx in Engels opozarjala na alternativnost zgodovine, v kateri je povratek v barbarstvo prav tako mogoč kot svetovna revolucija in komunizem. Katera izmed teh dveh **zgodovinskih** možnosti se bo uresničila, ni odvisno od obstoječih »struktur« (le-te nudijo možnost za oboje), temveč od subjektivne akcije ljudi. Samo ker takšna alternativnost zgodovine obstoji, je mogoče in treba govoriti o tem, da delajo zgodovino ljudje. V tem je tudi odgovor na vprašanje, ki mi ga je zastavil Kerševan na koncu svojega članka: zakaj se potem delavske stranke gredo politične borbe itd.

V tem smislu je treba razumeti tudi mojo tezo o razliki med pojasnjevanjem in ustvarjanjem zgodovine. »Gledano nazaj« se človek sooča z determiniranostjo minule zgodovine, v kateri je tudi sama (minula) subjektivna akcija človeka le ena izmed njenih determinacij. To so »strukture«, »okoliščine«, ki

jih človek sam ne izbira, kot pravi Marx, ki pa jih mora upoštevati v svoji subjektivni akciji. »Gledano naprej« pa se človek sooča z alternativnostjo prihajajoče zgodovine, ki zahteva od človeka subjektivno akcijo in šele ta akcija napravi strukture »zgodovinske«, šele skozi to akcijo je zgodovina.

Še nekaj besed o vlogi dialektike v zgodovini. Althusserjev poiskus, utemeljiti dialektiko v strukturalnosti strukture, vsekakor zasluži podrobnejši pretes, kakor ga je bilo mogoče dati v obravnavnem članku, kjer sem se tega vprašanja resnično dotaknil samo mimogrede. Temeljno vprašanje tu je, kako misliti dialektiko: kot dokončen sistem zakonov, ki je enkrat za vselej vsiljen zgodovini in naravi — tako je pojmoval dialektiko Stalin — ali pa kot recipročno družbeno akcijo, ki se dogaja v družbeni praksi med naravo in človekom, kot odprto prihodnost, kot stalno človekovo ustvarjalnost (Roger Garaudy). Hegel pojmuje dialektiko kot samogibanje in samorazvoj absolutne ideje, ki ga poganja »čisto in preprosto« načelo protislovje. Kritična točka Heglove filozofije ni v pojmovanju protislovja (kot gibal, motorja vsakršnega razvoja), temveč v tem, da pojmuje zgodovino kot krog krogov, ki se vrača k samemu sebi. Tako dobimo sistem zaprtih pojmov, »kletko heglovske misli«, v kateri ni prostora za človekovo ustvarjalnost. Tudi če »Heglovo kletko« postavimo na glavo, se pravi, če pojem duha nadomestimo s pojmom materije, kakor je napravil Plehanov in za njim Stalin, se v bistvu nič ne spremeni: razlika je samo v tem, da funkcijo nosilca dialektike prevzame namesto duha materija, narava, eno totaliteto (idejo) nadomesti druga totaliteta (narava), ne v prvi ne v drugi pa ni prostora za človeka kot ustvarjalca zgodovine. V obeh modelih je človek subsumiran pod totaliteto, ki ga v celoti determinira: v prvem primeru pod totaliteto ideje (»moment« samorazvoja absolutne ideje), v drugem pod totaliteto dialektičnih zakonitosti narave, (pri čemer je dialektika, kot jo ugotavljamo v zgodovini, samo poseben primer splošne dialektike narave). Althusser je totaliteto ideje in totaliteto narave nadomestil s totaliteto strukture. »Prednost« tega pojma je v tem, da zaobsega tako pojem socialne kot prirodne strukture, s čimer pa je vprašanje razmerja med strukturo zgodovine in strukturo narave zabrisana, ne pa tudi razrešena. Iz vida je izpuščeno prav temeljno vprašanje — razmerje med socialnimi in prirodnimi strukturami — in s tem vprašanje statusa dialektike same.

Nadomestitev ene totalitete z drugo: totalitete duha (oziroma narave) s totaliteto strukture ima za vlogo človeka v zgodovini natanko iste posledice kakor Heglova totaliteta: napravi človeka nepotrebnega. Rojstno mesto dialektike ni v recipročnem odnosu človek — narava, temveč v strukturalnosti strukture same. S tem pa kletke Heglovega sistema nismo razbili, temveč smo kletko samo preobrnil: funkcijo ideje — v diamatu materije — prevzame pojem strukture, to pa se mi zdi tudi edini napredek v odnosu do diamatskega pojmovanja dialektike.

V zvezi s tem se je Althusserju zastavilo vprašanje, kako misliti protislovje kot moment strukturalnosti strukture. Ker dialektike ni izpeljal iz zgodovine kot interakcije med človekom in naravo, temveč iz struktur (ki šele podeljujejo človeškim dejanjem zgodovinskost in s tem dialektičnost), je pojem protislovja nadomestil s pojmom strukturalne vzročnosti. »Pri Marxu je protislovje — piše Althusser — zgolj vzročni način, ki je lasten strukturi«. Pojem strukturalne vzročnosti naj bi pojasnil, kako učinkuje celota na svoje dele, ne da bi bilo treba sprejeti Heglov princip protislovja kot »notranjega bistva celote«. V tem smislu sem zapisal, da Althusser nadomešča marksistični pojem protislovja s pojmom naddeterminiranost. Kerševan se sklicuje na odstavek iz Althusserjeve razprave »Protislovje in naddeterminacija«, kjer beremo: »Protislovje je neločljivo od družbene strukture, od celotne družbene totalitete, od

svojih eksistenčnih pogojev in instanc samih, ki jih obvladuje«. Vendar to še ne pomeni, da Althusser sprejema Marxov pojem protislovja oziroma da ga **ne** nadomešča s kategorijo naddeterminiranosti. To je nazadnje razvidno že iz drugega dela citata, ki ga navaja Kerševan: da protislovje ni samo »determinirajoče in hkrati determinirano od različnih nivojev in instanc socialne strukture (s čimer se je seveda mogoče strinjati), temveč »naddeterminirano **v svojem principu samem**« (podčrtal B. M.). Kaj je **princip** protislovja? Ali ne prav to, da kljub modifikacijam, skozi katere se pojavlja, nastopa kot notranja gonilna vzmet zgodovine, kot zgodovini imanen-ten logos? Kaj ostane od protislovja, če je naddeterminirano **v samem svojem principu**? Model strukturalne vzročnosti, v katerem je »osnovno protislovje« v tolikšni meri naddeterminirano, da od njega praktično ne ostane ničesar, ali kakor pripominja Roger Garaudy: »Ta naddeterminiranost je čista in enostavna nedeterminiranost.«

Iz tega ne sledi, da je Althusserjeva reinterpretacija Marxa v celoti nesprejemljiva. Za Althusserja je značilno, da kljub enostranostim, o katerih je bilo tu govora, vedno znova hkrati preseneča z novimi, svežimi idejami, ki nedvomno zaslužijo pozornost. Vendar to ne pomeni, da do posameznih njegovih tez ne bi smeli in mogli biti kritični. Na koncu samo še to-le: nisem imel namena prikazati Althusserjeve misli v celoti. Namen mojega članka je bil, rekonstruirati na kratko miselno pot, ki je privedla strukturaliste do znane teze o »človekovi smrti«. Kolikor sem pri tem uporabljal citate, jih nisem izbral zato — kakor mi pripisuje Kerševan — da bi z njihovo škandaloznostjo dokazoval njihovo nevzdržnost — osebno se mi ne zde prav nič »škandalozni«, pač pa vseskozi vredni filozofskega premisleka — temveč zato, da bi z njimi čimbolj avtentično predstavil bralcu misli posameznih avtorjev. Presoja v tem, ali in kako mi je to uspelo, pripada seveda kritiki.

Ob poteh slovenske in sodobne filozofije

dr. Vojan Rus

(Prikaz in pripombe ob študiji dr. Franeta Jermana, Med logiko in filozofijo, Ljubljana, 1971, Cankarjeva založba, 301 stran)

Z veseljem sem bral Jermanovo študijo o Łukasiewiczu še kot doktorsko tezo. Ne, ker bi bilo to delo potrditev in dokazovanje kake večne in absolutno resnične filozofije. Studija je delovala sveže prav zato, ker ni hotela biti tako potrjevanje.

Čeprav se s kakim stališčem nisem strinjal, sem se srečal z zrelim strokovnim iskanjem, s takim odpiranjem in razreševanjem problemov, ki zagotovo pomeni korake naprej ali jim odpira pot.

To mi je bil eden od živih dokazov, da — ob vsej slovenski majhnosti — lahko enakopravno sodelujemo v tem svetu in da duhovno in ostalo epigonstvo, čeprav nam ga nekateri vse znova priporočajo, ni usoden način našega bivanja.

Isto sem čutil tudi ob branju nekaterih drugih izvirnih slovenskih filozofskih del, ki so bila objavljena v zadnjih letih in ki so pomenila temeljit prelom z dogmatizmom in epigonstvom katerekoli vrste. Če je bil ta uspešen premik — ki je precejšen napredek v primerjavi z dvajsetletno filozofsko stagnacijo — manj zapažen kot je zaslužil, je glavni vzrok temu obča stagnacija idejne ravni zlasti v zadnjih desetih letih.

Zato omenjena filozofska dela vzbujajo več upov, da se bo slovenska, zlasti filozofska misel postopno osvobajala provincialne podrejenosti in da bo zaživela v svet odprto in obenem samostojno življenje, katerega raznolika iskanja in rezultate bo povezovala enotna raven kvalitete, ki ni izpod ravni sodobne filozofije.

Jermanovo delo je ploden prispevek k razreševanju — nikoli dokončno rešenih — vprašanj, ki jih je ponovno zaostrila zlasti heglowska in marksistična logika, ontologija in antropologija in ki so prisotna v evropski filozofiji vse od njenih začetkov. Ob Jermanovem prikazu in kritiki filozofije Jana Łukasiewicza bo bravec začutil, da niso neomajni taki »samoumevni«¹ stebri celotne svetovne misli kot sta načeli neprotislovnosti in izključene tretje možnosti in kot so Kantovi pojmi analitičnega in sintetičnega, apriornega in aposteriornega. Prav zaradi strogo vsebinske, jedrnate in strokovne razprave — ki edina trasira pot k razreševanju problemov na sodobni stopnji — bo bravec, ki mu je za filozofsko resnico več kot za filozofski videz in pozo, čutil ob Jermanovem delu večjo zadovoljitev kot ob prazni pretencioznosti in gostobesednosti, ki vladajo v delu slovenske filozofske okiňane publicistike.

Prispevki študije bodo, upam, vsaj delno razvidni, če na kratko prikažem nekatere temeljne vidike Jermanovega prikaza in ovrednotenja Ł. dialoga z dosedanjo filozofijo, pri čemer bom omenil tudi nekatera razmišljanja, ki jih lahko sprožijo izvajanja Łukasiewicza in Jermana.

Studija je objektivna, vestna in podrobna analiza vseh izvirnih Ł. del in spisov, vseh faz in motivov, nihanj in rezultatov tega filozofa in večsmerna primerjava s sodobnimi in preteklimi misleci. Ima štiri dele: uvod in tri razdelke, ki prikazujejo tri glavna razdobja Ł. filozofskega razvoja.

Ł. filozofija je logičen člen dolgotrajne zgodovine poljske filozofije, oblikoval pa se je kot učenec Twardovskega in Meinonga. Ta duhovna zveza je pomembna tudi danes in tukaj. Deloma, ker je Meinong močno vplival na slovensko filozofijo med dvema vojnoma in deloma, ker je njegov prispevek sodobni zapadni filozofiji večji kot le-ta priznava in se zaveda.

Jerman je k študiji o Ł. pristopil s širšo namero. Kot navaja v uvodu, so ga pritegnila filozofska vprašanja pomenljivosti logike, se pravi vprašanja, kakšna struktura stvarnosti se zrcali v logiki. Ugotavlja, da bi prišli do zelo osiromašene slike sveta, če bi sklepali s strukture formalne logike na strukturo stvarnosti. Zato je boljša obrnjena smer: preiskusiti filozofske posledice nekaterih temeljnih logičnih načel.

Za taka razmišljanja pa Ł. filozofija in logika nudita precejšnje možnosti, ker je v vsem svojem delu posvetil dovolj prostora prav filozofskim vprašanjem logike.

V prvem razdobju Ł. razvoja je značilna heterogenost tematike in filozofskih nazorov, ki so večkrat nekritični in zato tudi meja in ovira logičnim raziskavam.

Prvi samostojni spisi Ł. se nanašajo na odnos med indukcijo in dedukcijo. Študija ugotavlja, da je Ł. ideja o indukciji kot posebni obliki verjetnosti v bistvu pravilna, da pa je Ł. absolutiziral razliko med dedukcijo in indukcijo in s tem med znanostmi. Indukcija ni samo metoda za spoznavanje vzročnosti, ampak tudi drugih pojavov, kar kaže, da se Ł. tu ni dovolj poglobil v objektivno, ontološko osnovo induktivnega in reduktivnega sklepanja.

Ob tem se seveda vzbudi več vprašanj: kako pojmovati znano tezo, da je dedukcija absolutno gotovo spoznanje; ali obstoji kako absolutno gotovo izhodišče sklepanja; ali je absolutna gotovost dedukcije možna brez takega izhodišča; ali ne stoje za absolutno ločitvijo indukcije in dedukcije nejasni ontološki odnosi, zlasti med občim in posamičnim; ali niso v absolutizaciji dedukcije večkrat prisotna nezavedna antropološka, vrednostna in svetovno nazorska stališča, na primer želja človeka po absolutno urejenem svetu brez vseh življenjskih negotovosti in spopadov?

Jerman utemeljeno dokazuje, da je Ł. v raziskavi logičnih odnosov izhajal iz nejasnih filozofskih izhodišč in je zato te odnose napak ločil na realne in nerealne, ki so samo konstrukcija razuma. Tu se zgubi razlika med logičnimi odnosi in njihovo ontološko osnovo. Avtor pa meni, da bi bil v drugi zvezi lahko točen Ł. sklep, da o redu v svetu ni mogoče govoriti zunaj človeške zavesti. Ta stališča lahko odpro zanimiva vprašanja, kaj naj sploh razumemo pod redom in kaosom, ali je red isto kot zakonitost, ali obstoji tudi kak objektivni red, kakšen je odnos med človeškim in izvenčloveškim redom in podobno.

Ł. obravnave logičnih vrednosti so eden od originalnih poskusov v simbolni logiki. Dotedanja tradicionalna in moderna logika je upoštevala samo dve logični vrednosti: resničnost in neresničnost. Ł. pa jim je dodal še tretjo — verjetnost — in jo obenem oblikoval kot kvantiteto, s katero je možno računati. Študija podrobno prikaže to Ł. teorijo in jo primerja z drugimi in tako dokaže posebnost Ł. pristopa in dosežkov, zlasti s uvajanjem pojma logične vrednosti nedoločenega stavka in s kritiko Laplaceove definicije verjetnosti, ki je reducirana na število.

Lahko bi dodali, da Ł. negira objektivno verjetnost, ker vzročnost pojmuje tu še preveč »stogo«. Zato seveda ne more najti v svetovni, objektivni vzročnosti in zakonitosti nobenega prostora za verjetnost.

V študiji je tudi nazorno prikazana pot Ł. do sklepa, da so resničnost, neresničnost in verjetnost absolutne in v sebi zaprte logične vrednosti, med katerimi ni prehodov. Negotovost tega ločevanja pokaže Jermanova ugotovitev, da

je »verjetnost verjetnost resničnosti«. Ł. je torej zamajal absolutno resničnost in neresničnost z uvajanjem verjetnosti, obenem pa je tudi samo verjetnost spremenil v ločen absolut, namesto v prehod med resničnostjo in neresničnostjo. Ta zaplet je nastal, ker je Ł. tedaj v svetu videl samo »železno« vzročnost, iz katere je objektivna verjetnost izgnana. To je še en dokaz, da prostora za človekovo ustvarjalnost ne more dojeti in izrabiti subjektivistična iluzija, ki se umika v subjekt zaradi nedialektične predstave o vzročnosti in svetu, čeprav se ji dozdeva, da se je tako osvobodila. Nemoč take rešitve je kasneje napeljala Ł., da je iskal izhoda v drugi smeri.

Ł. že v tem razdobju kritično analizira Aristotelovo načelo neprotislovnosti. Sicer priznava relativno trdnost tega načela, ki pa ima zanj sintetično in ne analitično prirodo. V tej kritiki pa Ł. zapade v težave, ker predmet določi samo formalistično, samo kot subjektivno predpostavko, da »moramo pod predmetom razumeti« nekaj absolutno neprotislovnega, medtem ko Aristotel prav ob objektivnih predmetih ne izključi, da imajo lahko različne in protislovne objektivne predznake. Zato pri Ł. načelo neprotislovnosti zgubi realni temelj. Avtor je s tem pokazal, da se Ł. ni posrečilo utemeljiti logike z opustitvijo principa neprotislovnosti in da je zašel v težave, ker je nekritično sprejel tezo predmetnostne teorije — predmet je samo v toliko, kolikor je za zavest — in tako premaknil Aristotelovo ontološko utemeljitev neprotislovnosti v psihologijo.

Zanimivo je pri tem vprašanju, ali je mogoče načelo neprotislovnosti dokazati, ali je možen zanj samo formalni dokaz in podobno. Mislim, da je odločilno pojmovanje samega dokaza: ali je za dokaz vedno nujno še neko višje načelo, ali pa je dokaz lahko tudi drugačen; ali utemeljenost načela neprotislovnosti ne dokazuje izkustvo, da je »delna« neprotislovnost v sami stvarnosti; ali je sploh mogoč absolutno trden dokaz: kako more omejeni človeški um priti do takega dokaza? Jerman v tej zvezi pokaže na protislovje; pri Ł. nastajajo logične resnice v omejenem razumu, hkrati pa naj bi imele absolutno veljavo.

Da se, kljub Ł. nejasnim stališčem o dokazu, o odnosu ontološkega in logičnega, lahko v vsaki resni raziskavi prebija novo, kaže Ł. dognanje: pravi smisel neprotislovnosti leži v vzajemnem prežemanju resnice in neresnice, trditve in negacije — kar je zanimiv prispevek k dialektični razlagi neprotislovnosti (Ł. ne porablja tega izraza). Jerman glede tega navaja: »Pripomniti velja, da so mnoga njegova opažanja v zvezi z izkustvenim ugotavljanjem zakona neprotislovnosti točna (ko na primer ugotavlja, da nam razvoj, tok stvari omogoča preveriti Aristotelovo ontološko definicijo neprotislovnosti) in da je v njih mogoče zaslutiti zametke dialektičnega mišljenja«. Ł. je prišel do tega, ker je upal podvomiti v taki resnični avtoriteti kot sta Aristotel in načelo neprotislovnosti.

Študija razkrije, kako je Ł. polemika z zakonom neprotislovnosti nastala iz njegove borbe proti determinizmu, ki naj bi imel oporišče v tem zakonu. Studija tudi ugotovi šibko mesto te polemike: Ł. je pojmoval determinizem preveč ozko, le v najstrožji (nedialektični, metafizični) obliki.

V drugem razdobju je zelo pomembna Ł. izgradnja večvalentnih logik, da bi dokazal, da logične osnove determinizma niso več veljavne. Gre za tretjo možnost in za trovalentno logiko. Niti stara niti nova stavčna logika nista omogočali analize stavkov, ki jim ne moremo pripisati oboje: resničnost ali neresničnost.

Jerman ugotavlja, da razprava Dvovalentna logika, ki prikaže trovalentno logiko kot razširitev dvovalentne, vsebuje pomembne novosti, obenem pa odmik od klasičnega pojmovanja resnice v platonistično stališče o istovetnosti

resnice z bitjo. Študija razčleni miselno pot do te enostranskosti. $\mathcal{L}$. je sprejel tezo o nediferencirani splošnosti logične resnice in neresnice in jo hipostaziral v nekaj ontološkega, ni pa odgovoril na vprašanje o logičnem in ontološkem statusu tretje logične vrednosti. Če obstojita samo bit in nebit, potem v logiki ni mesta za možnost.

Filozofsko izhodišče $\mathcal{L}$. trovalentne logike je bila, kot rečeno, borba proti popolnem determinizmu, ki naj bi bil vkoreninjen v določenem pojmu vzročnosti in v načelu izključene tretje možnosti. Po $\mathcal{L}$. pa naj bi bile možne tudi take vzročne verige, ki se še niso začele in ki niso del neskončne vzročnosti. Miselno strukturo $\mathcal{L}$. trovalentnega sistema razloži študija takole: sprejete so tri ontološke kategorije — bit, nebit in možnost — in predpostavki o stalnem nastajanju novih vzročnih verig in o delni neveljavnosti zakona isključene tretje možnosti. Izhodišče za razmišljanje o trovalentni logiki je dobil $\mathcal{L}$. pri raziskovanju modalnih stavkov, ki so povezani s pojmom nujnosti in možnosti. $\mathcal{L}$. je dokazal, da dvovalentna logika ne more zadostljivo rešiti neprotislovnost modalnih stavkov. Zato ostaneta le dve možnosti: ali zavržemo modalno logiko ali pa uvedemo večvalenten sistem. Tako je $\mathcal{L}$. ob primeru akcidentalnih sodb o prihodnosti pokazal možnost manj determinističnega načela kot je princip dvovalentnosti.

Pomembne so tudi $\mathcal{L}$. predpostavke za večvalentni sistem. Če pojmujeemo možnost nestopenjsko, dobimo trovalentni sistem. Če pa sprejmemo, da ima več stopenj, dobimo n -valentni sistem. Tu je skrita dialektična misel, da tudi možnost ni enotna, ampak da ima v sebi več stopenj in prehodov.

V raziskavah dvovalentnega stavčnega računa kot igre s trapecji je $\mathcal{L}$. uresničil originalne zamisli, katerih zaključki pa vzbujajo pomisleke. $\mathcal{L}$. poskus predstavi stavčni račun v obliki igre po pravilih je uspel. Toda Jerman prihaja ob tem do drugačnih in pomembnih teoretskih razlag. $\mathcal{L}$. trdi, da je sklepanje neodvisno od vsebine misli in samo od »figuralnih lastnosti izraza«, je napačna. Te »figuralne lastnosti« so samo formalizirane sheme, ki so abstrahirane od vsebine konkretnih stavkov in predstavljajo zgolj njihovo občo formo. Identičnost igre in stavčnega računa še ni dokaz, da je sklepanje neodvisno od mišljenja, saj je $\mathcal{L}$. igro zgradil na že izdelanem stavčnem računu.

Jerman prikaže glavne strokovne ocene in polemike (Šešić, Ładosz, Popov, Zinojev, Kneale) z $\mathcal{L}$. večvalentno logiko. Pri tem dokazuje, nasproti mišljenju Knealea, da tudi v večvalentnih logikah velja načelo neprotislovnosti. Po Jermanu izražajo večvalentne logike zakone določenih plasti stvarnosti. Ker ugotavljajo različne stopnje resničnosti, so bliže realnosti kot isključna dvovalentna logika. Tudi v tej Jermanovi diskusiji je prisotno širše vprašanje: ali ni rešitev spopadov med filozofskimi absolutizacijami v iskanju njihove medsebojne pogojenosti in zveze z različnimi stranmi sveta in človeka.

Študija ugotavlja, da je bilo $\mathcal{L}$. raziskovanje tro- ali večvalentnih logik resnična novost, ki pa doslej še ni napravila odločilnega predora. Njegova analiza modalnih stavkov še vedno budi dvome. Vendar so $\mathcal{L}$. argumenti v prid teh logik zanimivi, saj gre za globoke človeške in ne le »suhe« znanstvene dileme: »Za nas je sedaj važno, da poznamo motiv za konstrukcijo večvalentne nearistotelovske logike, to pa je boj proti strogemu determinizmu. Łukasiewicz nikakor ni bil indeterminist v imenu iracionalizma. To mu je preprečeval živ stik z metodologijo empiričnih ved. Njegova varijanta indeterminizma je slo nela na postavki časovnega nastajanja vzročnih verig, ker mu je šele ta koncepcija filozofsko zagotovila svobodo ustvarjanja...« Čeprav so pri $\mathcal{L}$. marsikje prisotni elementi metafizike, je prav tu — kot precizira Jerman — potrebno iskati kaj takega. Če kje v sodobni nemarksistični filozofiji, je prav v

tem Ł. prispevku jasna težnja, ki jo je Marks odkril v idealizmu: človeška ustvarjalnost je najpomembnejše v človeškem svetu. Ko Ł. izhaja iz predpostavke o ustvarjalnosti znanstvenega dela, je povsem na iskustvenih, nemetafizični poti. Izhaja iz teze o kreativnosti človeškega uma, ki jo vsak normalen človek lahko najbolj neposredno dojame ob svojem individualnem notranjem izkustvu. Ł. pride torej do iskanja bolj dialektične in manj uniformno determinirane slike sveta na temelju izrazitega notranjega izkustva.

Vendar je pri Ł. predstava ustvarjalnosti omejena z njegovimi ozkimi logicističnimi predpostavkami. V tem razdobju obsodi Ł. vso filozofsko logiko in novoveško filozofijo kot brezupno nemoč mišljenja, zahteva popolno destrukcijo pretekle filozofije in izgradnjo nove v aksiomatski obliki. Študija ocenjuje to kot formalizem in kot omejeni logicizem — ki je blizu Dunajskemu krožku — saj je jezik simbolne logike preraven in aksiomatska dedukcija preveč slabotna, da bi izrazili vse misli, vse notranje povezave in vsebinsko bogastvo filozofskega jezika. Ali ni to že eden zgodnjih in svarilnih znakov tistega, kar nekaterim še danes ni jasno: še tako temeljita izdelava sodobnih še tako potrebnih sredstev — kot so kibernetika, simbolna logika, računalniki in vsa tehnika — ne more nikoli absorbirati človekove celote.

Tretji del študije prikazuje zadnje razdobje Ł. dela, ki je sinteza prejšnjih raziskav.

V nadaljnjem razvijanju modalne logike poda Ł. dokaz, da obstojita v štirivalentnem sistemu dve različni stopnji možnosti, ki se tako razlikujeta, da ju ni mogoče identificirati.

V tem času nastane pri Ł. velik preobrat. Principi modalne logike so ga vodili do spoznanja, da je razlikovanje med apriornimi in aposteriornimi vedami napačno in da ni nobene razlike med matematično in empirično resnico. Apriorna resnica je vedno sintetična in nastaja na podlagi preprostih eksperimentov, ki jih je mogoče ponoviti v vsakem času. S tem posega Ł. uspešno v enega od »modernih« — v resnici pa zastarelih — temeljev dela sodobne filozofije in znanosti. Ta večkrat mirno počiva, ne da bi se kritično povpraševala o zgodovinskih in miselnih koreninah tega temelja. Gre za ostro delitev med apriornim in aposteriornim, ki se je iz kantovstva razširila tudi v nepozitivizem in razne filozofije eksistence in ki ima prve začetke že v antiki.

Velik del takratnih študij je posvečen poskusu dokazati, da je predpostavka Aristotelovega silogizma klasični stavčni račun. Avtor ceni kot novost teh Ł. raziskav, da je poudaril razliko med Aristotelovim in tradicionalnim silogizmom. Negativno stran teh Ł. prizadevanj pa Jerman utemeljeno vidi v tem, da je Ł. obšel vse filozofske motive in implikacije Aristotelove logike. Zato je Ł. predstavitev Aristotelove logike enostranska, nekompleksna in nehistorična, kljub globini ožjih logičnih izvajanj. Ł. se je tu vztrajno držal formalizma, logičnih razlogov in načelno zavrnil vse filozofske razlage. Jermanova študija prispeva k razjasnitvi prav te strani, se pravi filozofsko-ontoloških izvorov Aristotelove logike. V dokumentirani analizi dokaže enostranskost stališč, ki so v Aristotelovi logiki absolutizirala ali formalizem ali logično-sintaktične vidike ali ontološki temelj.

Jermanova študija se tako temeljito sooča z tako tipično sodobno mislijo kot je Jana Łukasiewicza, da nas pripelje do nekaterih značilnih, toda malo znanih in še manj analiziranih izkustev vse sodobne filozofije (naj mi bo dovoljeno, da kje priključim še kakšno pripombo).

Specializacija filozofskih disciplin v našem času ni zabrisala, ampak še zaostрила mejna vprašanja in še bolj potisnila na dan prepletanja med njimi.

Tudi »suhoparna« disciplina kot je simbolna logika se vedno — posredno ali neposredno — stika z etičnimi, antropološkimi in ontološkimi problemi kot

so determinizem, vzročnost, odnosi, ustvarjalnost in podobno. Če se jih ne zave in jih ne razreši sama ali s pomočjo drugih disciplin, je to ovira tudi strokovnemu razvoju logike.

Razreševanje najožjih logičnih vprašanj, kot so logična nujnost, načeli neprotislovnosti in izključene tretje možnosti, ni pomembno samo za logiko kot stroko, ampak tudi za pojmovanje človeka in njegove usmerjenosti v svetu.

Vse to dokazuje: čeprav je specializacija v sodobni znanosti in filozofiji nujnost, ne bo nikoli razpadla enotnost ne ene ne druge. Tudi sodobni razvoj filozofije, znanosti in družbe kaže, da so temelji različnih ved povezani v človeški in svetovni stvarnosti. Nujno je le, da se spreminjajo strukturni odnosi med posameznimi disciplinami in poddisciplinami.

Hitri razvoj vse novih fines in prijemov v sodobni filozofiji in znanosti, ju ne odvezuje, ampak še bolj obvezuje, da znova preverjata svoje tisočletne miselne korenine. Sicer je vse večja nevarnost njune dogmatizacije in dezorientacije, saj se zaradi vse večje razvejanosti lahko bolj gubi pregled nad celoto.

Šele če sodobna filozofija podvrže temeljiti skepsi in preverjanju vso svojo preteklost od antike do danes — temu je dosti prispeval tudi Ł. — lahko odkrije prave in osrednje sodobne filozofske probleme, sicer se gubi v podrobnostih in navideznih »modernih« temah. Novi, moderni filozofski problemi ne nastajajo, kot nazorno kaže Ł. delo, z prekinitvijo zgodovinskega toka filozofije, ampak z preciznim ugotavljanjem točk, do katerih je v »večnih« filozofskih vprašanjih prišla dovčerajšnja filozofija, ob kakih težavah in razpotjih je obstala.

Le filozofi — naj bo to ali Aristotel ali Platon ali Kant ali Hegel ali Marx ali Husserl ali Łukasiewicz — ki so z zadosti objektivnim odnosom do pretekle filozofije in pojmovno jasno izljučili resnične filozofske probleme svoje epohe, so ji odpirali možnosti novih poti, čeprav so se sami motili in nihali v izhodiščih in v odgovorih kot Łukasiewicz.

Poljubno preobračanje predhodne filozofije po lastnih »potrebah« in figurativno izražanje kot pri Heideggerju, ki mu je namen, da s figuro in navidezno zgodovino problem zaobide in prekrije, je blišč, ki skriva praznoto. Pri filozofih, ki imajo poleg miselne še umetniško-figurativno moč — tak je bil Platon — figura in zgodovina filozofije ne zakriva, ampak zaostri in poglobi glavne poteze in dileme problema.

Tudi tista filozofija, ki nima marksističnih idejnih in političnih motivov, nujno zadeva, če le dovolj intenzivno stremi k resnici, ob vprašanju dialektike in filozofske antropologije, kar je dokaz njune življenjske utemeljenosti. Zato je Łukasiewicz nehote precej prispeval k filozofski dialektiki ustvarjalnosti, k dialektiki človeškega subjekta in objekta, indeterminizma in determinizma, vzročnosti, slučajnosti in nujnosti, dialektiki med filozofijo kot celoto in njenimi deli.

Branje Jermanove študije bo zagotovo plodna, čeprav malo naporna pot do resnice o sodobni filozofiji. Seveda ne more noben filozofski strokovnjak neodgovorno obljubljati, da bo katerokoli filozofsko delo že samo zadostni »filozofski učbenik« — saj bi že ob minimalni objektivnosti moral predložiti za začetek precej čez ducat filozofskih del. Toda Jermanova študija je lahko ena od koristnih poti v sodobno filozofijo.

Profesor Konrad Lorenz je doktor medicine in filozofije, končal pa je tudi študij zoologije. Zdaj se posveča predvsem etologiji, primerjalni vedi o vedenju in je direktor Inštituta za etologijo »Max Planck« na Bavarskem. S svojimi deli o psihologiji živali in agresivnosti je zaslovel po vsem svetu. Najbolj znani sta njegovi knjigi »Prstan kralja Salomona« in »Človekovo srečanje s psom«. Proučeval je živali in v njih našel prve začetke človeških reakcij. Njegovo vodilo je: »Čim bolj boš spoznal lastnosti živali, tem bolj boš poznal tudi samega sebe.«

Konec leta 1970 je v knjižni zbirki Zodiak izšel prevod njegove knjige O agresivnosti. Objekti njegovega opazovanja so predvsem goske, plovke, podgane in ribe različnih vrst. Opisuje njihov način življenja, možne vzroke reakcij, formiranje skupin in heteroseksualnih zvez, odnose v skupini in odnos že formirane skupine do novih prišlekov iste vrste, pri vsem tem pa nenehno išče izvore in vzroke agresivnosti ter jih zelo prepričljivo interpretira.

Lorenz meni, da je agresivnost v okviru lastne vrste zelo močna in biološko upravičena. Ta bojevitost omogoča enakomeren razpored živali določene vrste v prostoru, naravno selekcijo (ohranijo se najboljši in najmočnejši) in obrambo mladičev oziroma ohranitev že formirane skupine. Agresivnost pa se popolnoma inhibira, kadar ena skupina ogroža drugo. Tudi močan hierarhični red do neke mere prepreči agresivnost tako, da se skoraj nikoli ne bo zgodilo, da bi močnejši napadel šibkejšega iste vrste. Poudarja pa, da v normalnih pogojih ni cilj agresivnosti pri živalih nikoli uničenje pripadnika iste vrste. Obstaja pa nevarnost, da postane agresivnost v okviru vrste večja kot agresivnost med pripadniki različnih vrst, ki omogoča naravno ravnotežje. Selekcija v okviru vrste je lahko zelo nevarna, ker se razvijejo ekstremne oblike, ki dostikrat predstavljajo bolj oviro kot pa prednost v razvoju. Primer čudovitih in velikih kril argusovega fazana, ki sicer privlačijo samico, a zelo otežkočajo letenje, nam pokaže, kako taka selekcija privede do propada določene vrste. Takih primerov imamo v zgodovini evolucije veliko, pri tem pa na žalost človek ni izjema. Ne glede na to, ali je avtorjeva interpretacija izvorov, vzrokov in preusmerjanja agresivnosti pri človeku upravičena in pravilna, ko išče analogijo med človekom in živaljo, mu moramo pritrditi, da človek počasi prihaja v slepi tir evolucije z neprestano smiselno in nesmiselno konkurenco za čimvečji prestiž nad svojim bližnjim. Prirojeni mehanizmi vedenja lahko pridejo popolnoma iz ravnotežja, če pride do prevelikih sprememb v okolju; tu pa je nevarnost za človeka večja kot za žival.

Eden izmed skupnih elementov, ki ga ima živalska tradicija z najvišjimi kulturnimi tradicijami človeka, je navada, ki ima pri živalih, ki nimajo vpregleda v odnos vzrok-posledica, tudi funkcijo ohranitve vrste. S številnimi primeri avtor opiše, kako je preorientacija napada ena izmed najbolj domiselnih sredstev evolucije za preusmerjanje agresivnosti v nenevarne smeri. Naravnost mojstrsko opiše, kako se agresivno vedenje spreminja s pomočjo rituala v prijateljsko in kasneje v seksualno vedenje. Primeri ritualiziranih bojev, kjer živali ne ranijo druga druge, nam pokažejo, da imajo tudi živali določene vedenjske norme, ki inhibirajo agresivnost. Avtor meni, da motorične reakcije ne

določa koordinacija štirih osnovnih nagonov (lakota, spolnost, beg in agresivnost), pač pa konflikt med njimi.

Opis formiranja biseksualnih zvez, odnosov med samci in samicami nas nehotе spomni na podobno situacijo pri ljudeh, le da so seveda možne drugačne interpretacije, pa še to ne vedno.

Zadnja tri poglavja pa avtor nameni človeku, vzrokom, zakaj se nekateri tako upirajo primerjavi človeka z živaljo. Primeri človekove agresivnosti in njegova nesposobnost, da bi jo vedno preusmeril v aktivnosti, ki so v prid njemu samemu in njegovi okolici, nas spodbujajo k razmišljanju.

Lorenzu očita jo preveč enostranski pristop k človeku. Ta kritika je do neke mere povsem upravičena, saj včasih zanemarija razlike, ki človeka bistveno razlikujejo od živali, in tako človekovo vedenje zelo poenostavi. Njegova prednost pa je že v tem, da je v dobi »pretiranega psihologiziranja« (bil je sodobnik Freuda) preusmeril pozornost na človekovo biološko poreklo. Tako psihologi kot psihiatri so lahko našli v njegovih ugotovitvah dosti pojasnil in možnosti za reševanje človekovih problemov, ki jih dostikrat niso znali pojasniti z besedami, še manj pa razumeti. Njegovi predlogi o preusmerjanju agresivnosti v sprejemljive aktivnosti, kot je osvajanje vesolja, mednarodna športna tekmovanja ipd., niso popolna in najuspešnejša rešitev, saj jih ne moremo pričakovati od enega samega človeka, so pa sprejemljivi in vredni premisleka. Isto velja tudi za mnenje, da je človekova perspektiva v tem, da čim bolj izpolnjuje znanje o sebi in svoji okolici ter da mu pri vsem tem ne manjka zdravega humora. Saj so mnoge človeške lastnosti, ki smo jih do nedavna imeli za najvišje vrline, postale nevarne za človeka.

Knjiga nam da izčrpen pregled o zakonitostih in izviru vedenja nekaterih vrst živali, predvsem agresivnosti, ne da pa zadovoljivega odgovora o isti snovi pri človeku. Tega pa pravzaprav ne moremo pričakovati od avtorja, ki je petdeset let svojega življenja posvetil opazovanju živali in se šele nekaj časa ukvarja z opazovanjem človeka.

Nevenka Sadar

Zaboravljeni jezik

Erich Fromm

»Zaboravljeni jezik« Ericha Fromma je že šesto delo tega avtorja, ki je izšlo v enem od jugoslovanskih jezikov. Fromm je pri nas znan predvsem po svojih razpravah o družbi (Beg od svobode) ter položaju posameznika (Človek za sebe). To so hkrati njegova najpomembnejša dela, v katerih je razvil trditve, na katere se v kasnejših delih vedno znova vrača.

Pričujoče delo, ki ga je izdala Matica Hrvatska, posega na področje simboličnih procesov. Njegova osnovna misel je, da je človeštvo nekoč združeval univerzalen simboličen jezik, ki je zdaj pozabljen. Njegove ostanke pa lahko najdemo v sanjah, mitih, bajkah ipd.

Logika simboličnega jezika je logika sanj. Prostor in čas sta zabrisana, mišljenje in čustvovanja pa sta združena v sistem, ki deluje na osnovi asociacij in intenzitete doživljanja. Zunanji svet je animiran s psihičnimi lastnostmi in služi kot simbol notranjega doživljanja. Simbolični jezik je poln individualnih oziroma slučajnih simbolov in kot tak lahko služi le ekspresiji. Sčasoma pa so simboli postajali vse bolj univerzalni. Slučajni simboli so izginjali, ohranili so se le tisti, pri katerih obstaja bistvena povezanost simbola in tega, kar predstavlja. To so univerzalni simboli. Temeljijo na lastnostih našega telesa, čutil in duševnosti. Tako npr. ogenj ponazarja moč, lahkotnost, živahnost in hkrati stalnost. Živali predstavljajo različne značaje.

Avtor utemeljuje svojo teorijo s podobnostjo mitologij raznih narodov. Tudi pri nekaterih konvencionalnih simbolih današnjega časa še lahko zasledimo notranjo zvezo med zvokom besede in tem, kar predstavlja. To je predvsem pri izrazih emocij in občutkov.

Ta teorija se bo marsikomu zdela preveč spekulativna. Teza o prvotnem univerzalnem jeziku nikakor ni dokazana. Vendar pa, ne glede na to, če verjameo vanjo v celoti ali ne, mimo posameznih trditev le ne moremo. Rezultati mnogih eksperimentov so pokazali na ekspresivno vrednost jezika. Nek stavek lahko izrazimo tudi drugače, npr. grafično s črtami in tudi v tem primeru dobimo precejšnje skladje v izrazih različnih oseb.

Teorija o popolni arbitrarnosti jezika, ki predstavlja nasprotno stališče, prav tako ni dokazana in je vsaj enako misteriozna. Vendar pa je bila splošno sprejeta in ima še danes mnogo pristašev, ker nekako ustreza človeku, ki je navajen povsod videti plodove svoje namerne dejavnosti. Zato je knjiga, ki nam omogoči pogledati ta problem tudi iz drugega zornega kota, še posebno dobrodošla.

Precejšen del knjige je posvečen sanjam in njihovemu tolmačenju. V primeri s Freudovo razlago, po kateri naj bi bile sanje odraz iracionalnih sil libida, ali pa z Jungovim tolmačenjem o podedovanih arhetipih, je Frommova razlaga nekoliko bolj racionalna. Po njem pride v sanjah do izraza celotna človekova osebnost, od tistega, kar je v njej najboljše, do najslabšega. V budnem stanju je aktiven le del osebnosti, ki vključuje funkcije, ki so najbolj prilagajene za soočanje s svetom. Miselni proces je usmerjen v točno določene kategorije, kar zmanjšuje njegovo kreativnost. Kultura deluje na človeka represivno in ga sili v uniformnost. Človek se mora odpovedati svojim ekstremno egoističnim tendencam, a kultura hkrati zatire tudi tisto, kar je v človeku najboljšega. V sanjah pa se tega vpliva osvobodimo, zato smo v njih lahko boljši

in slabši kot v budnem stanju. Kot smo v budnem stanju pretežno usmerjeni v zunanji svet, tako se v sanjah soočamo s samim seboj.

V zadnjem poglavju nam avtor posreduje svojo razlago nekaterih bolj znanih mitov, pripovedk itd. Najbolj izčrpna je njegova razlaga znane Sofoklove trilogije o Ojdiru. Po Frommovem mnenju Ojdir predstavlja boj med avtoritativnim in humanitarnim načelom v korist slednjega. S tem daje Freudovemu Ojdirpovemu kompleksu nov pomen. Zelo prepričljiva je tudi njegova razlaga Kafkovega »Procesa«, kjer je v simboličnem jeziku prikazana usoda modernega človeka.

Tatjana Lamovec

Principi grafologije

Že v začetku moramo poudariti, da je pričujoče delo precej poljuden prikaz Klagesove grafološke teorije in da je ta teorija — čeprav pomeni vrhunec neke interpretativne smeri v grafologiji — vsaj v širših vidikih zanimiva v glavnem le še s historične perspektive.

Delo s stališča eksperimentalno usmerjene znanosti sicer ne bi zaslužiło posebne pozornosti, vendar pa njegov prevod nekako nehoté opozarja na aktualno razvojno problematiko v sodobni psihologiji. Proučevanje rokopisa in drugih oblik izraznega vedenja spada med najstarejša interesna področja v psihologiji. Zaradi izredne kompleksnosti tega vedenja pa je to proučevanje ostalo slej ko prej domena intuitivnega pristopa, ki so ga razvijajoče se objektivne šole ogorčeno odklanjale. Razvoj grafologije in razvoj moderne eksperimentalne psihologije sta se razšla v toliki meri, da ju lahko danes le z obotavljanjem in težavami uokvirimo v isto znanost.

In vendar se vse bolj uveljavlja prepričanje, da ne moremo v neskončnost ignorirati področij, ki so sicer težko dostopna objektivnemu in analitičnemu raziskovanju, ki pa so kljub temu integralni del predmeta psihologije. Ekspresivno vedenje je v celoti primer takega področja, katerega raziskovanje pa je glede na vlogo in pomen ekspresije v vsakdanjem vedenju potrebno in obetajoče. Brez vsaj relativno zanesljivega razumevanja in poznavanja ekspresije si ni mogoče zamišljati uspešne psihodiagnostične dejavnosti.

Zdi se nam, da prevod Klagesove »Die Handschrift des Menschen« časovno sovпада s prebujenim zanimanjem za proučevanje izraznega vedenja. Knjiga je napisana za širok krog bralcev, vendar reprezentativno podaja bistvo Klagesove grafološke interpretacije: od pojmovanja posameznih diagnostičnih znakov do celostnega razumevanja rokopisa, pri čemer temelji določanje vodilnih osebnostnih karakteristik izključno na intuitivnem dojemanju oblikovnega nivoja, izrazne avtentičnosti in vrednostnega značaja posamezne pisave. Izvor in ozadje avtorjevega razlaganja je njegova varianta »življenjske filozofije« (Lebensphilosophie), ki jo delno lahko štejemo za reakcijo na znanstveni racionalizem 19. stoletja. Ni naključje, da so predstavniki te filozofije na psihološkem področju kazali veliko zanimanje za izrazno vedenje, ki ga analitične metode niso mogle ustrezno razlagati.

Klagesova grafologija ni le vrhunec »nemške« grafološke šole, ampak vrhunec intuitivne grafološke interpretacije, ki temelji na t. im. teoriji izraza, kot manifestacije in prevlade »duha« nad »razumom«, človekovega notranjega bistva (ritem) nad njegovim zavestnim prizadevanjem (takt). Žal ni videti nobenih realnih možnosti za nadaljnji razvoj intuitivne šole niti za njeno plodno vključitev v sodobno psihološko znanost. Oživljeno zanimanje za grafologijo je obšlo Klagesov pristop: danes imamo opraviti z razmahom analitično merskega proučevanja pisave (de Gobineau, Smith, Bloom, Eysenck), ki ga nekatere označujejo z izrazom grafometrija. Prva eksperimentalna preverjanja (Hull, Montgomery) so predvsem pobijala intuitivne in subjektivno empirične predpostavke v grafologiji, medtem ko skuša grafometrija ugotavljati, katere grafične poteze bi vendarle lahko imele diagnostično vrednost. Prav zaradi teh prizadevanj menimo, da bi izbor pričujočega dela lahko zavedel nekritičnega bralca, češ da predstavlja sodobna in veljavna grafološka dognanja. Danes bi

lahko namesto metapsiholoških predpostavk posredovali bralcem že tudi določena preverjena dognanja. Priznati pa moramo, da del, ki bi vsestransko in seriozno prikazovala grafološko problematiko, enostavno ni. Zato tudi prevod Klagesovega dela v neki meri izpolnjuje pomanjkanje tovrstnih del pri nas. Morda pa je v avtorjevi interpretaciji le aktualna vrednost, ki je ne bi smeli prezreti: namreč opozorilo, da je v psihologiji osebnosti, zlasti na področju celostnega spoznavanja osebnosti in spoznavanja izraznega vedenja še veliko nedorečenega — opozorilo, da psihologija bolj kot morda katera druga znanost ne bi smela biti preveč enostranska, ker ji bo v nasprotnem primeru vselej ostal skrit del resničnosti, ki jo skuša spoznavati.

Janek Musek

Sklop i razvoj ličnosti

Gordon W. Allport

S prevodom G. W. Allportovega »Pattern and Growth in Personality« (original je izšel leta 1961) smo tudi v enem od jugoslovanskih jezikov razmeroma zgodaj dobili delo, ki sodi med najpomembnejše v sodobni psihološki literaturi in ki je morda najpomembnejša sodobna monografija o osebnosti. Le-teh je zaradi naraščajoče nepreglednosti osebnostne problematike čedalje manj; Allportov prispevek pa je še toliko pomembnejši, ker ne obravnava osebnosti le v smislu izbora ali učbenika, ampak predvsem v luči interpretacije osebnostnih pojavov, ki je združena v posebno teorijo osebnosti. Glede na to lahko omenjamo Allporta skupaj z redkimi sodobnimi teoretiki osebnosti, kot so npr. H. A. Murray, G. Murphy, C. S. Hall in G. Lindzey, K. Lewin, vendar moramo poudariti, da so razen morda pri slednjem izhodišča teh manj fundamentalna, njihovi teoretski sistemi pa manj integralni kot pri Allportu. Kot bomo videli, vnaša njegov pogled na osebnost izvirna in teoretsko pomembna pojmovanja ne le na področju celostne strukture osebnosti, ampak tudi na posameznih osebnostnih področjih, denimo na področju motivacije (funkcionalna avtonomnost motivov), zavestnih procesov ter ekspresivnih reakcij (izražanje in obvladovanje).

Vsekakor je prevedeno delo najrepreszentativnejše od vseh Allportovih del o osebnosti in je bistveno izpopolnjeno tudi v primeri s starejšo knjigo »Personality: A Psychological Interpretation« (1937), iz katere izhaja. Že izdelana teorija osebnosti je tu dopolnjena in delno revidirana; osnovni pojmi, ki jo opredeljujejo, pa so v glavnem ostali. Avtor gradi in izhaja iz svoje znane in pogosto citirane definicije osebnosti. Za njegovo teorijo osebnosti je bolj kot za katerokoli drugo značilno poudarjanje osebnostne individualnosti, ki je avtor ne vidi le v idiomorfnosti celovite osebnosti, ampak tudi v vsakem elementu, v vsaki posamezni potezi. Osebnost je kompleksna celota individualnih potez, ki je posebna in neponovljiva. V poudarjanju individualnosti gre Allport tako daleč, da dopušča le relativno možnost nomotetičnega generaliziranja v psihologiji osebnosti, ki pa mora biti vselej dopolnjeno, če ne celo podrejeno, celostnemu, individualnemu pristopu. Individualno celovitost osebnosti oziroma bistvo te celovitosti označuje Allport s izrazom »proprium«, katerega edina splošnost je v tem, da je totalno nesplošen. Proprium se izraža kot doživljaj samoosveščenosti, ki je slabo dostopen objektivnemu in analitičnemu raziskovanju. Vendar pa osebnost ni preformirana, ampak razvojno izoblikovana, najprej na osnovi pogojnega in diferencialnega učenja, kmalu pa se začno razvijati tudi kompleksnejše oblike učenja, pri katerih igrajo vse pomembnejšo vlogo kognitivni in pomenski procesi. Vzporedno s tem razvojem se razvija tudi integracija osebnosti. Ta razvoj nikoli ne preneha: osebnost se razvija kot odprti sistem pod vplivom okolja in teži ne le k spostavljanju notranjega ravnotežja, temveč tudi k vedno višjim oblikam organizacije. Razvoja ne usmerjajo primarni motivi, ampak množstvo posameznih motivov, ki so le razvojno vezani na osnovnejše motive, sicer pa so aktualni in avtonomni in se stalno spreminjajo. Specifično vedenje in navade se oblikujejo s pomočjo mehanizma funkcionalne avtomatizacije, ki razlaga relativno vztrajnost in značilnost trajnejših oblik vedenja. Tudi posamezne navade in širše osebnostne poteze so skrajno individualne in jih ne moremo adekvatno zajeti z analitični-

mi metodami: za proučevanje osebnosti zahteva Allport uporabo sintetičnih metod, ki bi omogočile celostno spoznavanje osebnosti. Take metode vidi predvsem v proučevanju izraznega vedenja (drža, geste, hoja, pisanje itd.). Individualnost posamezne osebnosti se izraža v specifičnem vedenjskem, življenjskem in še posebno v specifičnem miselnem, kognitivnem stilu posameznika.

Allportova teorija osebnosti predstavlja zaključen sistem, v katerem so mnoge praznine izpolnjene z včasih tudi premalo preverjenimi in spekulativnimi vložki. Največja vrednost te teorije je v njeni vsestranskosti, saj prekriva vse področje osebnosti. Pri tem je pomembno, da avtor v celoti priznava in tudi postulira individualnost in stil osebnosti ter opozarja na potrebo, da bi bolj proučevali tiste aspekte vedenja, ki so manj primerni za objektivno analizo, so pa informativnejši za celostno razumevanje osebnosti. Tu avtor skoraj ne dopušča možnosti za nomotetično raziskovanje osebnosti: takemu stališču pa z vidika pozitivne znanosti seveda ni mogoče povsem zaupati.

Drugi pomembni prispevek lahko vidimo v Allportovi razvojni konceptiji: v nasprotju z drugimi avtor ne zaključuje osebnostnega razvoja v zrelem obdobju, temveč meni, da se kvalitetno nadaljuje vse do smrti. Kvalitetne vidike razvoja nakazuje avtor v toliki meri, da skoraj premalo upošteva kontinuiranost razvojnih sprememb. Pri tem razvoju je zlasti naznačena vloga zavestne motivacije (čeprav avtor ne zanika tudi zunaj zavestne) in stimulativnost kompleksne interakcije aktivnega organizma z okoljem. Važno je nadalje avtorjevo pojmovanje motivacijske pluralitete in avtonomnosti, kjer pa se zdi, da je premalo upoštevana evidenca o dinamični sopogojenosti in hierarhični deriviranosti motivov.

Ne glede na vprašanje in dileme, ki bodo nedvomno še dolgo ostala sporna in odprta, lahko zaključimo, da nam delo posreduje zares celovit in integralen prikaz sistematičnega znanja o osebnosti, ki temelji na dovolj plavzibilnih razlagah. Če k temu dodamo korektni prevod in opremo knjige, moramo ugotoviti, da je založnikov izbor popolnoma uspel in da je njegov pomen izreden, ker gre pač za enkratno delo v strokovni psihološki literaturi.

Janek Musek

Najbrž je prav, da je Matica Hrvatska izdala to delo znanega francoskega psihoanalitika. Ne gre za to, da bi morda trpeli pomanjkanje psihoanalitične literature, temveč bolj zato, da v množici del s tega področja, ki so v zadnjem času izšla pri nas, ne najdemo nobenega, ki bi dalo kratek, a tudi celovit pregled predvsem klasične psihoanalize, tako teorije kot prakse. Obžalujemo lahko le to, da je delo prišlo v naše roke šele petnajst let po izidu v originalu. Kar zadeva avtorja, naj omenimo, da je Lagache eden tistih francoskih psihoanalitikov, ki so zelo plodno združili psihoanalitična raziskovanja z ostalimi metodami psihološkega raziskovanja. To je privedlo do nastanka tzv. integrativne ali strukturalne psihoanalize in tudi do tega, da je Pariz postal po drugi svetovni vojni močan psihoanalitični center.

Na 138 straneh nam avtor podaja pregled psihoanalize, ki po njegovem zajema izključno metode raziskovanja in zdravljenja, ki jih je iznašel Freud, kakor tudi teorije, ki iz njih izhajajo. Tako je psihoanaliza, ki jo bralec spozna, predvsem Freudova, čeprav dana tudi v kontekstu novejših spoznanj. Vsekakor pa je v sedemnajstih poglavjih, kljub skromnemu obsegu, zajeta vsebinsko bogata snov. Preveč časa bi nam vzelo, če bi poskusili vse to prikazati in komentirati. Zato bomo tu prikazali le nekatere stvari ter dali le nekatere pripombe, tako k avtorjevemu tekstu kot tudi k teoriji, ki jo opisuje.

Prikaz zgodovine psihoanalize, s katerim avtor začne, je predvsem opis razvoja klasične psihoanalize. Avtor se nikjer ne spušča v to, zakaj je bila psihoanaliza ob svojem nastanku ravno taka, kot jo poznamo. Tu mislimo na tiste vzroke, predvsem družbene narave, ki so Freuda pripeljali do prenekaterega danes že nevzdržnega spoznanja. Spomnimo se samo šokantnega podarjanja seksualnosti. Lahko pa se tudi vprašamo, ali njegova delitev osebnosti v tri sisteme — id, ego in super ego — ne odraža ravno obstoječe družbe, saj vemo, da ta v veliki meri določa meje in zlasti oblike duševne dejavnosti — o katerih velja, da niso dovoljene ali da nasprotujejo vesti — torej tudi obseg in vsebino teh treh sistemov. Moramo pa pripomniti, da predstavlja ravno Freudova psihologija prvi popolnoma (v sebi) zaključen sistem in prvo popolno teorijo osebnosti, ki se v zgodovini psihologije pojavlja. Njegovo pojmovanje duševnosti je dialektično, vsaj toliko, kolikor kaže, da navajajo človeka večkrat k čudnim dejanjem njegova notranja duševna protislovja, zajezenih kompleksi in konflikti, ki jih ne more obravnavati z razumskimi sredstvi.

Vse od Freudovega ne preveč jasno definiranega pojma metapsihologije¹ prek prikaza temeljnih principov psihoanalize, osebnosti (razvoj in struktura) in vedenja, pa tja do psihičnih in telesnih motenj ter psihoanalitičnega zdravljenja nas avtor koncizno in pogosto s primeri dokumentirano seznanja z obravnavano snovjo. Posebno se nam zde zanimiva (in tudi potrebna) poglavja, kjer obravnava odnos psihoanalize do družbenih znanosti, do morale, ter lik psihoanalitika.

Za Lagacheja je psihoanaliza medicinska disciplina, ki je tesni zvezi z družbenimi znanostmi. Ko govori o odnosu psihologije in psihoanalize išče podobnosti le na nivoju posameznih principov, ne poskuša pa prikazati položaja

¹ Le-ta naj bi bila, po Freudu, najpopolnejši opis duševnih pojavov. Lagache jo šteje za neko vrsto obče psihoanalize. Je istočasno dinamična (in genetska), ekonomska in strukturalna (ali topična).

psihoanalize v celotni današnji psihološki znanosti. Psihoanaliza ni del psihološke znanosti, ni ena od mnogih smeri, ki so se pojavile v njenem razvoju, temveč je posebna disciplina, ki ji je psihologija šele »malo pozno, široko odprla vrata«, tako bi marsikje sledilo iz avtorjevih izvajanj. Povedati pa je treba, da je bil prispevek psihoanalize v razvoju psihologije zelo pomemben, saj so psihoanalitična spoznanja in prispevki, naj omenimo le nekatere, kot pojmov podzavestnega, dinamizem v osebnosti, determinizem psihičnih procesov, spoznanje pomena emocionalnih činiteljev, pomen zgodnjega otroštva na razvoj osebnosti itd. itd. danes integralni del te znanosti.

V obravnavanju psihoanalize in morale avtor zavrača pogoste očitke, da je psihoanaliza nemoralna. To prepričanje izvira iz nespornazuma. Gre za to, da psihoanalitik zdravi paciente, ki se borijo z moralnimi problemi in nevrotičnimi občutki krivde, sam pa mora do vseh pacientovih manifestacij zadržati nespremenljivo, izključno sprejemljivo stališče, ne da bi pacienta karal ali pa mu dal prav, da bi zmanjšal obrambno aktivnost tega ter pomiril nevrotični občutek krivde.

Se na mnogih drugih mestih brani avtor psihoanalizo pred neupravičenimi očitki, naj omenimo le zavračanje razširjenega predsodka, da analitična raziskovalna metoda ni nič drugega kot golo nacepljanje gotovih shem na pacientove komunikacije. Kot vsaka interpretacija, pravi avtor, tudi analitična uporablja na konkretnih podatkih določene odnose, ki jih črpa iz nekega fonda znanja.

Naj končamo s tem, da bralcu, psihologu in nepsihologu, delo toplo priporočamo, saj se bo na precej objektivni način seznanil z eno od psiholoških smeri, ki je v javnosti, strokovni in nestrokovni, pogosto dobesedno obrekovana ali pa jo povečujejo za začetek in konec vsega.

Marko Polič

Acta quinti conventus de ethnographia Alpium Orientalium tractantis — Gracii Slovenorum, 29. III. 1967 — 1. IV. 1967. Milko Matičetov iuvante redegit Niko Kuret.

SAZU. Razred za filološke in literarne vede. Dela 24. Inštitut za slovensko narodopisje 10. Ljubljana 1969. Str. 304, 8 prilog.

Etnologi vseh etničnih vej Vzhodnih Alp, ki so se pred štirinajstimi leti zbrali v delovni skupini Alpes Orientales, so se že petkrat sestali na delovnem sestanku. Lahko rečemo, da delež slovenskih etnologov ni majhen, saj so se člani Alpes Orientales kar dvakrat zbrali v Sloveniji: leta 1956 na prvem sestanku v Ljubljani in leta 1969 na petem sestanku v Slovenj Gradcu. Drugi sestanek je bil v Avstriji, tretji v Švici, četrti v Italiji. Po vsakem sestanku so razprave izdali v posebnem zborniku, ki je izšel tam, kjer so se sestali. Tako sta pri Inštitutu za slovensko narodopisje izšla dva zbornika, prvi in peti, ki sta oba najbolj obširna.

V zborniku je 19 referatov, med njimi jih je devet delo slovenskih avtorjev, štirje so avstrijskih, dva sta prispevala udeleženca iz Italije, po enega pa iz Švice in Zahodne Nemčije, iz Zagreba in Sarajeva. V slovenščini so nekateri daljši, nekateri krajši povzetki.

V uvodnih besedah je rečeno, da so se etnologi na prvih štirih sestankih bolj seznanjali in navezovali stike. To je razvidno tudi iz prvih štirih zbornikov, ki so res bolj zborniki različnih razprav. Na petem sestanku v Slovenj Gradcu so se odločili za bolj sistematično delo. Za temo so izbrali raziskovanje najzgodnejših plasti vzhodnoalpske ljudske kulture. To je gotovo nadvse zanimiva tema, saj se je malokje na tako majhnem prostoru v zgodovini zvrstilo toliko različnih etničnih skupin, in kjer še danes živi več narodov, ki se stikajo in prepletajo med sabo. Stikale, prepletale in dedovale so se tudi razne oblike ljudske kulture, nekatere bolj, druge manj, od pradavnine pa do danes. Raziskovanje substrata je seveda zelo težko in zapleteno. Zato je delovna skupina Alpes Orientales pritegnila k sodelovanju tudi predstavnike drugih humanističnih znanosti, predvsem zgodovinarje, arheologe, umetnostne zgodovinarje, lingviste in muzikologe.

Milko Matičetov je v uvodnem referatu nakazal nekaj splošnih misli o etničnem substratu. Na treh mejnih, sosednjih pokrajinah, ki so tudi po imenih podobne: Karnijski, Kranjski, Koroški, je v grafikonu prikazal substratno podobo. Dediščina je zelo pisana. Poleg besed in predmetov, kar je najbolj raziskano, so bili prevzeti tudi elementi v gospodarstvu, šegah in umetnosti, torej v vsej ljudski kulturi. Ob koncu opozarja, da se etnične spremembe in prevzemanje kulturnih elementov ni dogajalo samo v preteklosti, temveč da se taki procesi odvijajo še danes. Tem sodobnim procesom bi morali etnologi posvetiti več raziskovanja. —

France Bezjak v zgoščenem referatu razpravlja o besednem in imenskem gradivu predсловanskega porekla v slovenskem jeziku. Ker se Slovenci niso naselili na praznem prostoru, teh besed ni malo, posebno v geografskih imenih. Ob prihodu Slovencev je v teh krajih prevladovala vulgarna latinščina, bili pa so še jezikovni ostanki Ilirov, Kelto v in drugih staroselcev. V zahodnih goratih predelih sta se še več stoletij po naselitvi Slovencev ohranili istrska

in alpska romanščina, kar govori o sožitju s staroselci — Vlahi. Za etnologa so še posebno zanimive besede iz pastirske terminologije, ki dokazuje, da so Slovenci v naših krajih našli enake kulturne pogoje kot v južnih Karpatih in osrednjem Balkanu. — V široko problematiko obravnavane teme sodi tudi referat Giambattista Pellegrinija. Avtor ugotavlja zoževanje pojmov »ilirski« in »retijski« v znanstveni literaturi v zadnjih letih. Namesto pojma ilirski se čedalje pogosteje uporablja pojem »staroevropski«. Pri tem poudarja pomembnost venetskega deleža. Domneva, da sta bili dve obdobji: »protovenetsko« in obdobje zgodovinskih Venetov. Glede retijske plasti ugotavlja, da je še veliko nejasnosti. —

Bogo Grafenauer v razpravi, ki je najdaljša v zborniku, razpravlja o vprašanju kontinuitete v zgodovini starokarantanskega prostora. Uvodoma govori o teoriji kontinuitete in teoriji preloma med antiko in srednjim vekom. Pravi, da gre v Karantaniji tudi za prelom, ker je bilo dvestoletno slovensko obdobje samosvoje. Tuji zgodovinopisci so često videli v Longobardih in Ostrogotih nosilce antične dediščine in pripisovali so jim posredovalno vlogo med antiko in slovanskim obdobjem. Slovanom naj bi posredovali obred ustoličenja koroškega vojvode po kmetu — kosezu, kar pa ni sprejemljivo. Kontinuiteta je bila gotovo v naselitvenem prostoru, majhen pa je bil delež antike v vsakdanjem življenju. —

Sergej Vilfan poudarja, da meja med Primorsko in notranjostjo glede kontinuitete rimske civilizacije ni tako ostra, kot so jo večkrat prikazovali. To raziskuje na bivališčih, prometnih zvezah in pravu. Na bivališčih skoraj ni izkoriščala nadaljevanja ali vsaj ni še dovolj raziskano. Gotovo pa je ohranjen izročilo v prometnih zvezah in v pravu, posebno kjer je pravo vezano na tiste šege, ki so v zvezi z gospodarstvom in s kultom. —

Emilijan Cevc pravi v svojem referatu, da je problem kontinuitete v likovni umetnosti in kulta v Sloveniji še malo raziskan. Kontinuiteto ugotavlja le v gradiščih, načinu zidave v kamnu, postavljanju cerkva na gorah na nekdanjih kulturnih mestih in v nekaterih maskah. —

Milovan Gavazzi dokazuje kontinuiteto pri tistih predmetih v ljudski kulturi, ki so ohranjeni tudi v arheoloških najdbah, kot so na primer monoksil, pekva, deli pluga in nekatere oblike posode. Pri piščali (sirinks) in kozolcu kontinuiteto le domneva. —

Anton Cevc razpravlja o planšarski koči v Kamniških Alpah. S primerjalnim študijem sestavin raziskuje njen izvor, poreklo in razvoj od prazgodovine do danes. —

Gaetano Perusini navaja prazgodovinske prežitke v posameznih področjih ljudske kulture v Furlaniji, jih primerja z evropskimi in rešuje vprašanje njihovega izvora. —

Valens Vodušek dolgo in izčrpno razpravlja o izviru slovenske pesmi v ritmu, ki so ga netočno označevali »5/4 takt«. S primerjavo z evropskim gradivom je dognal, da ni slovensko-slovanskega porekla, kot so domnevali, ker je ta oblika redka pri drugih slovanskih narodih. Prav tako zavrača tezo o bavarskem izvoru. Zaradi razširjenosti v Švici, Franciji in Nemčiji zahodno od Rena domneva, da je napev keltskega izvora. —

Leopold Kretzenbacher nakazuje problem kontinuitete v apokrifih in legendah na motivu Salominega plesa v smrt. Evangeljski motiv Salome, ki ukaže odsekati Janezu Krstniku glavo, se kot apokrif, v katerem je Saloma kaznovana za svoj greh, razširi na vzhodu. Ta motiv zasleduje avtor skozi zgodovino. —

Vlajko Palavestra skuša razvozljati, katera izumrla ljudstva se skrivajo v ljudskem izročilu dinarskih ljudstev v imenih Grk, Španja, Kriči in drugih.

Milko Matičetov je naštel dosedaj raziskane predslovenske prvine v slovenskem ljudskem izročilu. —

V daljši razpravi o Sredozimki pri Slovencih prikazuje Niko Kuret njene pojavne oblike in njeno razširjenost. Izvor Pehltre babe, ki se pojavlja kot voditeljica duš ali kot varuhinja postave in nravi, postavlja v indoevropsko preteklost. Da se je ohranila na slovenskem Koroškem tako dolgo, sklepa zato, ker so jo verjetno poznali že staroselci, gotovo pa Bavarci in Slovenci že ob prihodu. Pojasnjena pa še vedno niso vsa vprašanja glede njene dvojnosti, načina obiskovanja in noše. —

Klaus Beitzl razlaga šego molitvenega rovaša, ki ga pripravijo otroci na Miklavževu na območju zgornjega in spodnjega Rena, kot srednjeveški cerkveno-pedagoški element in ljudsko pravno šego. —

Elfriede Gragner podaja na več primerih ljudske medicine v Vzhodnih Alpah vzporednico z antičnimi viri. —

Sepp Walter skuša na podlagi arhivskega gradiva in na podlagi ljudskih pravnih šeg najti izvor vaške šege župana — Richterja na Stajerskem. Postavlja ga na konec 6. stol. v zvezo s slovensko naselitvijo ali po letu 1122 v zvezo z vaškim sodnikom, ki je prišel iz Nižjeavstrijskega. —

Maria Kundegraber opozarja na stare prvine v kočevski noši, posebno v vrhnji obleki tipa pončo, kar pa avtorica pobliže ne pojasni. —

Arnold Niederer podaja ugotovitve o delavcu-kmetu v švicarskem kantonu Wallis, ki se kljub naglemu spreminjanju okolja še vedno trdovratno drži svojih šeg.

Peti zbornik razprav *Alpes Orientales* obravnava široko in zapleteno temo. Sodelovanje znanstvenikov drugih humanističnih znanosti ni samo koristno, temveč nujno potrebno, čeprav znanstveniki večkrat zaidejo preveč v nadrobno iz svoje stroke, ki včasih nimajo zveze z obravnavanim vprašanjem. V zborniku je več referatov, ki so sicer zanimivi, se pa ne nanašajo na preučevanje substrata v Vzhodnih Alpah. Teme so se najbolj dosledno držali slovenski avtorji. Vendar bo treba osvetliti še marsikateri problem, zadelati marsikatero vrzel, izpolniti marsikatero liso, kakor piše v uvodnih besedah.

Delo skupine *Alpes Orientales* je za nas Slovence posebno pomembno in dragoceno tudi zato, ker je sodelovanje prispevalo k prijateljski poglobitvi odnosov med etnologi alpskih dežel, da je raziskovanje resno in res znanstveno, a ne pristransko ali celo grobo prikrojeno za različne raznarodovalne potrebe. To je veliko in to je res nujno potrebno, ker je velika tudi naloga, kot pravi Milko Matičetov v uvodnem referatu: Le s tihim, vztrajnim in nepristranskim delom na tem še neraziskanem torišču bo morda moč kdaj razvozlati tudi skrivnosti, ki še ovijajo prazgodovinske, antične, srednjeveške in moderne spremembe narodnosti v Evropi.

Duša Krnel

UDK 159.9

Marko Polič

SPREMINJANJE SINESTICNEGA POMENA ZNAKOV Z ASOCIACIJAMI

Anthropos, Ljubljana 1971, let. 3, št. 1—2, str. 35—39

Z uporabo Staatsove metode pogojevanja pomena smo skušali spremeniti konotativni in s tem tudi sinestetični pomen dveh verbalnih znakov. V enem primeru je znak spremenil tako svoj konotativni kot sinestetični pomen, v drugem pa do spremembe ni prišlo, kar razlagamo z veliko utrjenostjo obeh pomenov.

UDC 159.9

By Marko Polič

THE CHANGING OF SYNESTHETIC MEANING OF SIGNS THROUGH ASSOCIATIONS

Anthropos, Ljubljana 1971, vol. 3, No 1—2, p. 35—39

Applying Staats's method of conditioning the meaning, we have tried to change the connotative and in this way also the synesthetic meaning of two verbal signs. In one instance the sign changed both its connotative and synesthetic meaning, in the other no change occurred and this may be attributed to the fact that both meanings are strongly fixed.

UDK 159.92

Vera Doma

INTELEKTUALNE SPOSOBNOSTI DVOJCKOV

Anthropos, Ljubljana, 1971, let. 3, št. 1—2, str. 29—33

Analizirali smo rezultate 86 parov dvojčkov. Dvojčki so bili testirani z Wechslerjevim inteligentnostnim testom za otroke (WISC). Ob testiranju so bili stari od 7 do 15 let. Vsi so obiskovali redno osnovno šolo v Ljubljani. Od rojstva dalje so živeli v mestu in pri svojih starših.

Pri analizi smo upoštevali globalni inteligentnostni količnik (IQ). Prikazali smo distribucijo IQ dvojčkov po posameznih inteligentnostnih kategorijah (tabela 1). Računali smo aritmetično sredino IQ za 86 parov dvojčkov, ki so ob testiranju bili stari od 7 do 15 let (tabela 2), in aritmetično sredino za izbranih 36 parov dvojčkov, ki so ob testiranju bili stari od 11 do 12 let (tabela 3). WISC pri nas ni standardiziran, zato smo rezultate dvojčkov primerjali z rezultati 94 otrok iz normalnih osnovnih šol v Ljubljani. Otroci so ob testiranju bili stari od 11 do 12 let. Poprečni IQ teh otrok je bil 110,8.

Ugotovili smo, da pri dvojčkih zasledimo vse stopnje intelektualne razvitosti. Dvojčki so v poprečju dosegli praktično enake rezultate kot nedvojčki. Dvojčki različnega spola so v poprečju dosegli za nekaj toč višje rezultate kot dvojčki enakega spola. Razlike statistično niso pomembne.

Rezultate smo analizirali tudi glede na pogoje, v katerih so dvojčki živeli. Kot kriterij za določitev življenjskih pogojev smo upoštevali poklic očeta. Dvojčki iz bolj ugodnih življenjskih pogojev so dosegli v poprečju za nekaj točk višje rezultate kot dvojčki, ki so živeli v manj ugodnih življenjskih pogojih.

UDC 159.92

By Vera Doma

INTELLECTUAL CAPABILITIES OF TWINS

Anthropos, Ljubljana 1971, vol. 3, No. 1—2, p. 29—33

We made an analysis of the results given by 86 pairs of twins. The twins were tested by the Wechsler intelligence scale for children. At the time of taking the test

they were between 7 and 15 years of age; all of them were regularly attending primary school in Ljubljana and had all the time lived in the town at their parents' home.

In the analysis the global IQ was taken into account. The distribution of the IQ of the twins is given according to the individual intelligence categories (Table No 1). We have calculated the arithmetic mean of the IQ for 86 pairs of twins aged at the time of testing between 7 and 15 (Table No 2) and the arithmetic mean for 36 pairs of twins aged at the time of testing between 11 and 12 (Table No 3). Since the Wechsler test has not been standardized in this country, the results given by the twins were compared with the results given by 94 pupils from the normal primary schools in Ljubljana. At the time of testing these children were aged between 11 and 12. Their average IQ was 110.8.

We have established that the twins exhibit all degrees of intellectual development. On the average the results achieved by the twins were practically identical with those achieved by non-twins. Twins of different sex achieved an average of slightly higher results than twins of the same sex. But these differences are not statistically significant.

The results have been analysed also from the point of view of the conditions the twins had been living in. As a criterion of the living conditions we used the father's occupation. The twins coming from a more favourable home environment achieved for a few points better results than twins living in less favourable conditions.

UDK 159.9

Janez Musek in Marko Polič

VPLIV SERIALNEGA KOMPLEKSA NA VREDNOSTNO OCENJEVANJE ZNAKOV

Anthropos, Ljubljana 1971, leto 3, št. 1—2, str. 9—33

V raznih raziskavah je bilo ugotovljeno, da se presojanje psihofizičnih in perceptivnih vrednosti spreminja pod vplivom uporabljenih komparativnih standardov. Avtorja sta želela preizkusiti, če veljajo podobne zakonitosti tudi za ocenjevanje pomena različnih znakov. V ta namen sta pri ocenjevanju vrednosti posameznih verbalnih in neverbalnih znakov uporabila kot komparativne standarde kontekst drugih članov istega pomenskega razreda. Pokazalo se je, da so se vrednostne ocene pri serialnem ocenjevanju v primeri s kontrolnimi ocenami pomaknile v smeri od nevtralnega območja k obema ekstremoma ocenjevalne lestvice, pri čemer se je signifikantno povečala tudi varibilnost poprečnih ocen. Te rezultate je možno interpretirati v skladu z razširjeno teorijo adaptacijske ravni: spremembe v ocenah nastopajo kot funkcija variranja adaptacijskega območja, tako da postanejo ocene bolj distinktivne in manj nevtralne. Predlagane so tudi nadaljnje raziskave, s katerimi bi mogli proučiti naravo eventualnih adaptacijskih mehanizmov pri presojanju pomena kot tudi razjasniti morebitni vpliv drugih dejavnikov na spreminjanje ocen.

UDC 159.9

By Janek Musek and Marko Polič

THE INFLUENCE OF THE SERIAL CONTEXT ON THE EVALUATIVE MARKING OF SIGNS

Anthropos, Ljubljana 1971, vol. 3, No. 1—2, p. 9—33

Various judgment investigations have established that the of psychophysical and perceptive values changes under the influence of the comparative standards used. The authors wished to examine whether a similar underlying law applies also to the evaluation of the meaning of different signs. With this purpose in view, in the evaluative judgment of the individual verbal and non-verbal signs they used as comparative standards the context of the other links from the same concept

class. It turned out that in comparison with the control ratings the evaluative ratings in the serial judgment moved away from the neutral area towards both extremes of the rating scale and in this the variability of the average rates rose significantly. These results may be interpreted in terms of the widespread theory of the adaptation level: the changes in the ratings occur as the function of the variation of the adaptation area and so the rates become more distinctive and less neutral. In the conclusion further investigations are suggested which might reveal the nature of the possible adaptation mechanisms in the evaluation of meaning as well as elucidate the possible influence of other factors on the changes of marks.

UDK 159.962
Stanislav Bras

HIPNOZA V ANALITIČNI PSIHOTERAPIJI

Anthropos, Ljubljana 1971, let. 3, št. 1—2, str. 15—28

Zastarelo miselnost o hipnozi kot drugod po svetu še zasledimo tudi v naših strokovnih krogih. Nekateri analitično usmerjeni terapevti se pri tem sklicujejo na Freuda in skušajo tako odložiti njegovo napoved o morebitni nadaljnji potrebi mešanja »zlata« psihoanalize z »bakrom« drugih terapij. Sodobne raziskave na področju klinične in eksperimentalne hipnoze zavračajo vsa Freudova stališča proti hipnozi. Hipnoza je lahko psihoterapevtska tehnična veščina, če jo uporabimo na strateških točkah analitične terapije. Z njo lahko olajšamo eksploracijski proces, pomagamo razrešiti odpore in pospešimo terapevtsko obravnavanje. Nekateri terapevti pa jo zaradi osebnostnih razlogov ne bodo mogli uporabiti z zadovoljivim uspehom. Hipnoza sama po sebi namreč ne more kompenzirati niti tehnične pomanjkljivosti niti neugodnega kontratransfera. Zato je poleg treninga nujna tudi osebna analiza terapevta. Kontraindikacija za hipnoanalizo pa so tiste osebnostne strukture pacientov, ki so tako nemočne, da ne morejo same reševati življenjskih problemov in že pri povprečno zmernih obremenitvah nagibajo k »zlomu«.

UDC 159.962
By Stanislav Bras

HYPNOSIS IN ANALYTICAL PSYCHOTHERAPY

Anthropos, Ljubljana 1971, vol. 3, No. 1—2, p. 15—28

Like elsewhere in the world it is also among certain professional circles in this country that the outdated concepts concerning hypnosis still persist. Some analytically orientated therapists are quoting in their support Freud and in this way try to postpone his prediction that one day it might be necessary alloy the gold of psychoanalysis with the copper of other therapies. Modern investigation in the field of clinical and experimental hypnosis is rejecting all Freudian objections to hypnosis. Hypnosis may prove a valuable psychotherapeutical technical craft if applied at the strategic points of the analytical therapy. By means of hypnosis it is possible to facilitate the exploration process, it may help us to overcome the resistance or to resolve the aversion, and it may accelerate the therapeutical treatment. For reasons of their personality some therapists will not be able to apply hypnosis with satisfactory effect. In itself hypnosis of course cannot make up for technical deficiencies or unfavourable counter-transfer. Therefore in addition to the training a personal analysis of the therapist is necessary. A counter-indication for hypno-analysis are so weak personalities that they cannot tackle their own everyday problems and are already by averagely moderate loads inclined to a »breakdown«.

Vzgoja, oblikovanje otrokove osebnosti temelji na rabi in prepletanju dveh temeljnih, a bistveno različnih, celo nasprotujočih si pedagoških sredstev. Prvo je ljubezen, skrb za razvoj otrokovih pozitivnih sposobnosti, upoštevanje otrokovih socialnih potreb in njegove samobitnosti. Drugo temeljno izhodišče vzgoje pa je, da otroku privzgoji čut za meje dopustnega in nedopustnega ravnanja; zato otroka tudi utesnjuje, svari in kaznuje, ter skuša s strogostjo in pritiski odpraviti otrokove napake. Zato je vzgoja v širšem smislu vedno sočasno po eni plati omejevala otrokov manipulativni prostor, po drugi strani pa mu je širila prostor pozitivne akcije, vse do njegove bolj ali manj izrazite osamosvojitve.

Vendar pa je bilo kombiniranje obeh poglavitnih vzgojnih sredstev v raznih časih in raznih vzgojnih sistemih dokaj različno pojmovano in realizirano. Tudi danes pri nas še ni jasno določeno. Narobe: celo močno problematično je.

Ne glede na to pa se je v pedagoški teoriji uveljavilo v zadnjem času za tisto vzgojno usmerjenost, v kateri prevladujejo pozitivni vzgojni ukrepi, ime permissivna vzgoja, za usmeritev, ki uporablja in poudarja pretežno negativna vzgojna sredstva, prepovedi in omejitve, pa ime represivna vzgoja.

Ze samo to, da je na tako pomembnem področju, kot je oblikovanje mladih ljudi, potrebno uporabljati dvoje med seboj tako različnih metod in sredstev, da jih ni mogoče natančno razmejiti in dajati praktičnih receptov, je že samo po sebi zadosten povod, da so se pokazala najrazličnejša pedagoška nasprotovanja in različni pedagoški koncepti. Če pa k temu prištejemo še vrsto pospešujočih družbenih dejavnikov, kot so npr. zgodovinski, politično-kulturni, verski, revolucionarni, tradicionalni in drugi vplivi, ki so razpihovali in podpirali ta pedagoški boj mnenj, potem ni čudno, da vlada od srednjega veka najprej prava pedagoška vojna med tema dvema različnima pedagoškima konceptoma.

Boj ni potekal enakomerno, pač pa so bili zanj značilni nekateri občasni prodori permissivne pedagogike, ki so imeli močnejša oporišča v pedagoški teoriji kot v praksi. Ti prodori so se po posrednih poteh povezovali z nekaterimi dinamičnimi socialno-kulturnimi prelomnimi obdobji, bili pa so povezani tudi z imeni močnih, velikih pedagoških osebnosti. Ves čas, ne glede kakšna stališča in v kakih oblikah so pravzaprav nastopali (tako je npr. mladinoslovje zastopalo tudi teoretično napadna stališča o otrokovem samorazvoju), so naleteli na izredno močnega nasprotnika, ki je aktualen tudi še danes. Ta nasprotnik je v tisočletju zakoreninjena tradicija fevdalne represivne vzgoje, ki se je kasneje dopolnjevala tudi s politično-razrednimi, verskimi in totalitarnimi zgodovinskimi pritiski (med drugim tudi stalinizem). To je pustilo izredno močne sledove v miselnosti ljudi in še danes močno vpliva na oblike družinske vzgoje (patriarhat) in tudi na postopke in miselnost prosvetnih delavcev in šolsko prakso. Poleg tega zahtevajo oblike permissivne vzgoje večjo pedagoško in psihološko znanje, ter tudi drugačno metodično pripravo, kot so jo bili deležni pedagoški kadri doslej. Ne zadostuje več, da obvladajo prosvetni delavci »tehniko podajanja snovi, temveč gre za oblikovanje« samostojne, aktivne in kritične osebnosti, ki zahteva odgovornost do sebe in drugih.

Novejša gibanja za permissivno pedagogiko se močno opirajo na antropološka spoznanja in težijo za tem, da bi na vseh ravneh vzgoje uresničevali socialne potrebe mladih ljudi, kot npr.: po varnosti, simpatiji, težnji po samopotrditvi, težnji po potencialnem razvoju sposobnosti, ustvarjalnosti, svobodi, osmislitvi svojega življenja itd. Novejše metode, ki jih ta smer v veliki meri uporablja, pa so metode grupnega dela in grupne pedagogike. Zanimivo je, da za tem gibanjem ne najdemo več strnjene učiteljskega pedagoškega gibanja, pač pa se zanj močno zavzema gibanje mladih.

Nove metode dela grupne pedagogike, ki jih razvijajo v svetu, na mnogih, tudi najbolj težavnih vzgojnih področjih (vedenjsko moteni) bi tudi nam lahko pomagale doseči boljši stik in komunikacijo med mlajšimi in starejšimi generacijami. To je še pomembno danes, ko mladi načelno odklanjajo stare avtoritativne oblike vzgoje, razne pritiske ter vse tisto, kar naj bi vodilo do pasivne poslušnosti in konformizma mladih. Pri nas smo že dokaj uspešno preizkusili nekaj teh metod v štiriletnem eksperimentu pri vzgoji vedenjsko motene mladine v Logatcu. Nove metode grupne pedagogike pa bi lahko za začetek uspešno povezali z realizacijo naših najnovejših teženj: da bi v šolstvu čimprej začeli iskati poti za realizacijo smotrov in metod samoupravne pedagogike, o kateri smo doslej veliko govorili, pa zelo malo ukrenili.

PERMISSIVE AND REPRESSIVE EDUCATION

Anthropos, Ljubljana 1971, vol. No. 1—2, p. 41—52

The upbringing and the formation of the child's personality is based on the application and interaction of two fundamental yet basically different or even opposing pedagogical means. One of them is love, care to develop the child's positive capabilities, concern with his social needs and with his uniqueness as a human being. The other fundamental starting point in education lies in the necessity to give the child to understand the limits of what is permissible behaviors and what not; this principle imposes on the child limitations, warnings and punishment and through strictness and pressures aims to eliminate the child's faults. Accordingly, the education in a broader sense of the term has always at the same time imposed restrictions on the child's manipulation area and enlarged the area for the positive action until the child has grown up into more or less independent human being.

The combining of the two main educational means through ages and in various educational systems, however, has been rather differently understood and materialized. To this day among us an adequate combination has not yet been clearly defined: on the contrary, it has remained highly problematic.

In spite of this, the pedagogical theory of the recent years has launched the term permissive education to denote that orientation in education which shows a predominance of positive educational measures, and the term repressive education which is applied to the orientation that uses and stresses predominantly the negative educational means, prohibitions and restrictions.

The very fact that in such a significant sphere as the shaping of young people it is necessary to apply to violently different methods and means, that they cannot be clearly kept distinct in practical work is in itself a sufficient reason for the arising of pedagogical oppositions of all kinds and for the forming of various pedagogical concepts. If we add to this the series of the active social factors such as for instance historical, political, cultural, religious, revolutionary, traditional and other influences which have poured oil on this struggle of pedagogical opinions, then it is little wonder that since the Middle Ages a veritable pedagogical war between these two educational concepts has been going on.

This struggle has not been continued in an even way; temporarily the permissive education tended to become predominant — yet in theory rather than in practice. By indirect ways the penetrations of the permissive education were associated with certain dynamic socio-cultural turning points in history, and on the other hand they were also bound up with the names of certain strong, great educationalists. All the time, irrespective of what attitudes and what forms were represented in such a penetration (thus for instance the study of the young pleaded also for the theoretically erroneous conceptions about the child's self-development) they were facing an extremely strong opponent which continues to be active to these days. This opponent is the millennium-honoured tradition of the feudal repressive education, which was in the course of time enforced by political, religious, totalitarian and other (also Stalinistic) pressures. This has left very strong traces in the minds of various people and also today strongly affects the form of the family education (patriarchate) as well as the procedures and mentality of teachers and school in general. Added to that, the forms of the permissive education require a greater pedagogical and psychological knowledge, as well as a methodological preparation different from the one the pedagogical staff has been offered so far. It no longer suffices that the teachers master «the technique of transmitting the content» because their concern now is with the shaping of «an independent, active, and critical personality who demand responsibility to himself and to all others.»

The recent trends in favour of the permissive education strongly rely on the anthropological insights and plead that at all levels of education the social needs of the young people should be considered: their need for safety, for affection, their tendency towards selfconfirmation, towards the potential development of capabilities, creativeness, freedom, finding a purpose in life, etc. The recent methods used by this trend to a large degree are the methods of group work and group education. It is interesting to note that this movement is no longer backed by a solid teachers' front but rather by the movements of the young.

The new methods in the work of the group education as they are being developed in the world in a number of fields including such difficult educational areas

as the children mentally handicapped might eventually also help us towards a better contact and communication between the younger and the older generations. This is significant especially today when young people in principle decline the old, authoritarianistic forms of education, various pressures and all what had led to passive obedience and conformism of the young. A fairly successful experiment with these methods has been conducting over a period of four years in the education of the children exhibiting disturbances in behaviours at Logatec. The new methods of the group education might for a start also be successfully combined for a realization of our latest tendencies: in the education as soon as possible to start looking for ways towards implementing the aims and methods of self-managing education — something that we have already discussed at large but done little about.

UDK 301.19

Anton dr. Zun

POSKUS OPREDELITVE ZNANSTVENEGA PODROČJA SOCIOLOGIJE PRAVA

Anthropos, Ljubljana 1971, let. 3, št. 1—2, str. 55—65

Avtor izhaja iz dialektičnega razmerja med pravno in občo socialno sfero, to je iz dejstva, da je pravo istočasno in obenem produkt socialnih sil in faktor, ki vpliva na socialno življenje. Zato smatra, da sociologija prava proučuje soodvisnost med socialnimi in pravnimi odnosi, ki iz njih izvirajo in na nje povratno vplivajo. To pa pomeni, da so temeljna okvirna področja sociologije prava predvsem tale: proučevanje prava kot izraza ekonomskih, političnih, kulturnih itd. pogojev v celostni (parcialni in totalni) strukturi globalne družbe; proučevanja spreminjanja prava v zvezi s spremembami drugih sestavin socialnega življenja in proučevanja socialnih učinkov prava oziroma vpliva, ki ga ima pravo na socialne odnose. Avtor je v namenu, da bi bila predstava o znanstvenem področju sociologije prava bolj jasna, opredelil razmerje med sociologijo prava in sociološko teorijo prava, nato pa razmerje med sociologijo prava in nekaterimi drugimi sorodnimi znanstvenimi disciplinami. Te so — poleg pravne znanosti in filozofije prava — zlasti še sociologija politike, sociologija dela, sociologija družine in sociologija kriminala. Z istim namenom je avtor opozoril na nekaj konkretnih teoretičnih in empiričnih raziskav na področju sociologije prava, ki so jih v zadnjih letih opravili v različnih deželah. Opozoril je tudi na uporabnostno funkcijo sociologije prava, in sicer za praktično delo pravnikov in za legislativno dejavnost; pri tem pa je posegel tudi v nekatera metodološka vprašanja.

UDC 301.19

By Dr. Anton Zun

AN ATTEMPT AT DEFINING THE SCIENTIFIC FIELD OF THE SOCIOLOGY OF LAW

Anthropos, Ljubljana 1971, vol. 3, No. 1—2, p. 55—65

The author takes his start from the dialectical relation between the sphere of law and that of general sociology, that is from the fact that law is at the same time a product of forces and a factor exerting an influence on social life. For this reason the author believes that it is the subject of the sociology of law to study the interdependence between social and legal relations; the legal relations arising from the social ones and reciprocally affecting them. And this means that the basic, roughly delineated, spheres of the sociology of law are in the first place the following: the study of law as an expression of the economic, political, cultural and other conditions in the complex (partial and total) structure of the global society; the study of

changes in the law which are determined by the changes in the other components of the social life; and the study of the social effects of the law or rather of the influence which law exercises on the social relations. In order that the concept of the scientific field of the sociology of law might become more clear, the author has defined the relation between the sociology of law and the sociological theory of law, and then also the relation between the sociology of law and some other related scientific disciplines; these are, beside the law science and the philosophy of law, especially the sociology of politics, the sociology of work, the sociology of family, and the sociology of criminal offences. With the same purpose in mind the author calls attention to several concrete theoretical and empirical studies from the field of the sociology of law, made during the recent years in various countries. Also pointed out is the applicative function of the sociology of law, particularly its significance for the practical work of lawyers and for the legislative work; in this context also a few methodological questions are touched upon.

UDK 301.19

Andrej mgr. Kirn

ZGODOVINSKI POGOJI ZA NASTANEK IN RAZVOJ SOCIOLOGIJE ZNANOSTI

Anthropos, Ljubljana 1971, let. 3, št. 1—2, str. 67—79

Dokler je bila znanstvena dejavnost pretežno individualnega značaja in se je z njo ukvarjal le zelo majhen del aktivnega prebivalstva, so sociološke razsežnosti znanosti ostale nerazvite in tako je manjkala dovolj razvidna objektivna vsebina, ki bi lahko predstavljala predmet sociologije znanosti. Sociološka refleksija znanosti se je z nekaterimi redkimi izjemami v 19. st. začela samostojno konstituirati šele v tridesetih letih pred drugo svetovno vojno. Do tega obdobja je vedrila v filozofski literaturi. Marx in Engels sta bila prva, ki sta vključila osnovne družbene razsežnosti znanosti in tehnologije v občo teorijo družbe in človeka. V pravem pomenu besede pa se sociologija znanosti začneja z J. D. Bernalovim delom »Družbena funkcija znanosti« iz leta 1939. Po drugi svetovni vojni so se oblikovale nove okoliščine za razvoj sociologije znanosti. Izredno pomemben metodološki in vsebinski napredek so predstavljale količinske-statistične analize pokazateljev znanstvene dejavnosti. Če se hoče sociolog ukvarjati z znanostjo kot sistemom družbene dejavnosti, ni potrebno, da bi zaradi tega moral postati že biolog, fizik, zgodovinar ipd.

UDC 301.19

By Kirn Andrej

HISTORICAL CONDITIONS FOR THE BEGINNING AND DEVELOPMENT OF THE SOCIOLOGY OF SCIENCE

Anthropos, Ljubljana 1971, vol. 3, No. 1—2, p. 67—79

As long as the scientific activity was of a predominantly individual character and carried on only by a very small part of the active population, the sociological dimensions of science remained undeveloped and therefore there was a lack of a sufficiently evident objective contents which might have represented the subject of the sociology of science. A sociological reflection of science — apart from a few exceptions in the 19th century — began to come up on its own in the thirties. Up to that time it had only a temporary shelter in the philosophical literature. Marx and Engels were the first to incorporate the basic social dimensions of science and technology in the general theory of man and society. In the true sense of the term, however, the sociology of science begins with a work by J. D. Bernal, *The Social Function of Science*, published in 1939. Since the last war new circumstances have been shaping the development of the sociology of science. An extremely important

methodological and general progress was represented by the quantitative-statistical analyses of the indexes of scientific activity. If a sociologist wants to pursue the science as a system of social activity, he need not be for that reason a biologist, physicist, historian, etc.

UDK 330.1

Franc dr. Černe

O NEKATERIH VPRAŠANJIH TAKO IMENOVANE »POLITIČNE EKONOMIJE SOCIALIZMA«

Anthropos, Ljubljana 1971, let. 3, št. 1—2, str. 81—89

Avtor razprave obravnava nekatera vprašanja politične ekonomije nasploh ter t.i. »politične ekonomije socializma« posebej. To so tista vprašanja, katera je dosedanja tradicionalna politična ekonomija »reševala« ali »rešuje« sebi v škodo kot vеди.

Avtor najprej poudarja, da je prišel čas za »modernizacijo« politične ekonomije. Del dosedanj politične ekonomije spada vse bolj v t.i. ekonomsko ideologijo, del pa razlaga praktične gospodarskopolične probleme z določenega zornega kota. Naloga »reformne« politične ekonomije (kot družbeno ekonomske vede) pa je, da jo spremenimo v primerjalno dinamično (konstrukcijsko societalno) vedo. Le tako bo mogla ne le kritično razlagati stadije družbeno ekonomskega razvoja, ampak tudi sodelovati pri modeliranju oziroma (analitičnem) konstruiranju novih socioekonomskih institucij posebej ter sistemov v celoti ter ugotavljati (testirati) neoptimalnost danih socioekonomskih procesov glede na alternativne skale temeljnih družbenih preferenc. Za to pa mora izgraditi posebno, razvitejšo metodologijo, ki bo vsebovala tudi kvantitativne elemente.

S tem bi se sodobna politična ekonomija ne le uveljavila kot »prava« družbena veda, ampak bi se tudi premaknila dalje, tako od tradicionalne oportunistične (ideološko intenciozne) politične ekonomije kot od pozitivne (čiste tehnične) ekonomske analize. Hkrati pa bi lahko znatno več »pomagala« družbeno ekonomski (zgodovinski) praksi.

Takšno izhodiščno razmišljanje o politični ekonomiji kot socioekonomiji je omogočilo piscu članka, da zatem kritično preanalizira nekatera temeljna vprašanja t.i. »politične ekonomije socializma«.

Prvič, avtor meni, da je sam naslov vprašljiv. Najprej zaradi tega, ker je politična ali socioekonomija enotna veda in ne moremo imeti več političnih ekonomij (podobno kot ni moč imeti več atomskih fizik). Zatem pa tudi zato ne, ker še njen predmet socializem ni enotno definiran. Ob pojavu, da imamo danes vedno več »socializmov«, imenovanih kar že po državah, nastaja tudi vse več »političnih ekonomij socializma«.

Torej, drugič, gre za vprašanje enotne opredelitve temeljnih značilnosti socializma kot družbenega reda (formacije). Kajti, če enotnih značilnosti ni, potem gre dejansko za več različnih ureditev, od katerih bi bila lahko socialistična le ena. Vse bo torej odvisno, v kateri smeri iščemo enotnost (tipičnost) značilnosti tega novega reda. Če jo iščemo v smeri tehničnoorganizacijskega kolektivističnega razpolaganja s sredstvi in upravljanja s gospodarskimi procesi, potem je skupna značilnost te nove ureditve kolektivizem (ki pa se je pojavljal v drugih oblikah že pred kapitalizmom); če pa iščemo skupni imenovalec v spremenjeni človeški osebnosti oziroma v vrednotah njegovega skupnega delovanja, potem je tipična (skupna) značilnost te nove ureditve mnogo višje razviti humanizem kot v katerem koli dosedaj znanem redu.

Avtor razprave je mnenja: 1. da je danes tipična značilnost (tendenca) sveta, ki se odmika od klasičnega kapitalizma, da se predvsem tehnično, organizacijsko (formalno) kolektivizira (skratka, da prevladuje takšen ali drugačen tip kolektivističnejše organiziranega gospodarstva); 2. da pa je socializem (socialistična ureditev) še bolj ali manj ideologija ali pa (in) politično gibanje (celo dokaj raznovrstno), kar lahko obravnava politična ekonomija le kot posebno poglavje: zgodovina politične ekonomske doktrine. S tem se razumljivo predmet politične ekonomije sedanjega na-

čina gospodarjenja razširi in spremeni v primerjalni študij različnih obstoječih in alternativno možnih ekonomskih sistemov.

V tem procesu zgodovinske izbire tega ali drugega sistema gospodarjenja pa igra zelo pomembno vlogo manipulativna ideologija, pred katero je tudi znanost nemočna. Naloga sodobne politične ekonomije je, da ta subjektivni (predvsem zgodovinsko škodljivi) manipulativni element čimbolj omeji, tako da se sama vključi v konstruiranje (zgodovinsko, nacionalno) »optimalnega« ekonomskega sistema. Povsem razumljivo, da lahko v tem primeru politični ekonomist izhaja od nekih socialističnih (humanističnih) vrednot, ki lahko le plemenitijo organizacijske institucije, prek katerih bo deloval bolj ali manj kolektivizirani ekonomski sistem.

Toda vprašanje je, kje je meja za človeka (za ljudi), da vzpostavi iz sebe in za sebe sistem. Kljub temu da se avtor jasno odmika od mehanicističnega determinizma in od pozitivističnega strukturalizma, le meni, da je »zgodovinsko testo« zgneten iz nekaterih trdnjših substanc, ki jih ne more za nekaj časa ali celo za daljšo dobo spremeniti nobena subjektivna volja. S tem pa se seveda srečujemo že s človekom kot generičnim bitjem ter s spreminjanjem njegovih, dosedaj znanih pglavitnih lastnosti.

To pa ni več predmet politične ekonomije.

UDC 330.1

By Dr. Frane Černe

CONCERNING SOME QUESTIONS OF THE SO-CALLED »POLITICAL ECONOMY OF SOCIALISM« (Summary)

Anthropos, Ljubljana 1971, vol. 3, No. 1—2, p. 81—89

The author of the present treatise discusses some questions of political economy in general and of the so-called »political economy of socialism« in particular. These are questions which so far the traditional political economy »has been solving« or »is solving« to its own cost as a discipline.

At the outset the author points out that by now it is time for political economy to get »modernized«. A part of the hitherto political economy increasingly belongs to the so-called economic ideology, while another part offers explanations for the practical economic political problems from a definite point of view. The task of the political economy (as a socio-economic discipline) is to change political economy into a comparative dynamic (constructional societal) discipline. Only if this condition is fulfilled, political economy will be capable of giving critical analyses of the various stages of the socio-economic development and, what is more, of cooperating in the modelling or in the analytical constructing of new socio-economic institutions in particular and of systems as a whole, and capable of establishing (testing) of non-optimal quality of the given socio-economic processes with regard to the alternative scales of fundamental social preferences. To pursue this goal it is imperative to work out a special, more developed, methodology which will contain also quantitative elements.

In achieving this, the contemporary political economy would assert itself not merely as a »genuine« social science but would also proceed a step forward — both from the traditional opportunistic (ideologically intentious) political economy and from the positive (pure, or technical) economic analysis. At the same time it could be of considerably greater »assistance« to the socio-economic (historical) practice.

Taking as a point of departure such a line of thought about the political economy as a socio-economy, the author has then taken up a critical analysis of some basic quesic questions of the so-called »political economy of socialism«.

Firstly, the title itself — in the opinion of the author — is questionable. First because political economy and social economy represent a unitary discipline and so we cannot have several political economies (just as we cannot have several nuclear physics). Then also because its subject — socialism — has not as yet been unanimously defined. In view of the phenomenon of the increasing number of »socialisms«, already designated according to the state they respectively are prevailing in, we also get an increasing number of the »political economies of socialism«.

Secondly, then, it is a question of a uniform definition of the basic characteristics of socialism as a social order (formation). In fact, if there are no common characteristics then we are actually concerned with various different systems of

which one only be socialist. Hence everything will depend on the line along which we seek for the common, typical characteristics of this new system. If we seek it in the direction of the technical organizational collectivist disposal of resources and in the direction of the management of the economic processes, then the common characteristic of this new system is collectivism (which, however, in different forms came up also before capitalism); but if we seek a common denotator in the changed human personality or in the value of man's common activities, then the typical, common characteristic of this new system lies in the humanism developed much higher than in any system known so far.

The author of the treatise is of the opinion that: (1) it is today a typical characteristic (tendency) of the world which is moving away from the classic capitalism that it becomes above all technically, organizationally (formally) collectivized — in short that one kind or another of a more collectivistically organized economy prevails (2) socialism (socialist system) is still more or less an ideology or/and political movement (even highly varying), which political economy can deal with only under a separate chapter — the history of political doctrines. In this context the subject of the political economy of the present-day way of economy becomes broader, changing into a comparative study of the various existing or alternatively possible economic systems.

In this process of the historical choice of the one system of economy or the other a very significant role is played by the manipulative ideology in the face of which also science frequently remains powerless. It is the task of the contemporary political ideology to limit as much as possible this subjective (particularly historically detrimental) element, so that political economy may itself become included in the constructing of a (historical, national) «optimal» economic system. It is wholly understandable that here the political economist can take his start from certain socialist (humanistic) values which will only ennoble the organizational institutions through which a more or less collectivized economic system is going to operate.

But there is the question where lies the boundary for man (for people) to set up from himself and for himself a system. Although the author is clearly dissociating himself from the Nancist determinism and from the positivistic structuralism, he nevertheless believes that the «historical stuff» is made up of some more solid substances which for a period of time, even for a longer one, no subjective will can change. But here we are of course coming across the concept of man as a generic being as well as the concept of changing his principal, so far known, characteristics.

But this is already beyond the scope of political economy.

UDK 37.014

Janez Arsenjuk

NEKATERI PROBLEMI NIZKE IZOBRAZBENE STRUKTURE ZAPOSLENIH V OBČINI MARIBOR

Anthropos, Ljubljana 1971, let. 3, št. 1—2, str. 115—123

Izobrazbena struktura zaposlenih v občini Maribor je zelo neugodna. Premalo je strokovnih kadrov, mnogo preveč pa je nekvalificiranih in polkvalificiranih delavcev. Modernizacija proizvodnje zahteva občutne spremembe v strukturi zaposlenih. Od izobrazbe in višje strokovne usposobljenosti je odvisen napredek gospodarstva — proizvodnje in samoupravljanja.

Za pridobivanje ustreznih kadrov s srednjo, višjo in visoko izobrazbo so bili doseženi določeni uspehi. To se odraža med drugim tudi v ustanavljanju višjih in visokih šol v Mariboru. Mnogo manj skrbi posveča občina razvoju šol za kvalificiranje delavcev.

Poseben problem so množice delavcev, ki so se le priučili za določeno delo. Modernizacija proizvodnje jih nenehno potiska na rob nezaposlenosti. Tem množicam delavcev bo treba posvetiti posebno skrb. Usposobiti jih je treba za produktivnejše delo in za bolj polno sodelovanje v samoupravljanju. To je možno doseči s sistematičnim dopolnilnim izobraževanjem. To je nujno tudi zato, ker je veliko de-

lavcev mladih in tudi sposobnih osvojiti si več znanja, na drugi strani pa zato, ker so to ljudje iz vrst delavskega razreda in jim je treba zagotoviti ustrežnejši položaj v naši družbeni skupnosti.

Med delavci je dokaj močna težnja po dopolnilnem izobraževanju, potrebna pa je izdatnejša pomoč delovnih organizacij in družbenih organizacij v občini. S sistematičnim delom bi bilo potrebno povezati vse faktorje, ki so zainteresirani za napredek občine. Že po nekaj letih sistematičnega izobraževanja delavcev, bi se položaj v občini bistveno spremenil.

UDC 37.014

By Janez Arsenjuk

SOME PROBLEMS OF THE LOW EDUCATIONAL STRUCTURE OF THE WORKING IN THE COMMUNE OF MARIBOR

Anthropos, Ljubljana 1971, vol. 3, No. 1—2, p. 115—123

The educational structure of the people employed in the commune of Maribor is highly unfavourable. There is a shortage of skilled workers and a large surplus of unskilled and semi-skilled workers. The modernization of the production calls for no small changes in the structure of the employees. It is on the education and on a higher professional qualification of the workers that the progress of the economy — of production and of self-management — depends.

In the efforts to obtain adequately skilled workers with secondary, higher, or university education a certain amount of success has been achieved. This is mirrored, among other things, also in the founding of schools of higher and high learning in Maribor. Much less attention has been paid by the commune to the development of schools for skilled workers.

A special problem constitute the masses of workers who have not been trained for a particular job but have learnt it so much that they are now semi-skilled. The modernization of the production is constantly driving them to the verge of unemployment. These masses of workers will require particular attention. They have to become qualified for a more productive work and for a fuller participation in the self-management. This can be achieved with systematic complementary education. This is necessary also because a great many of them are young people and capable of learning more, while on the other hand these are people from the ranks of the working classes and so entitled to a more adequate position in our social community.

Among the workers there is a considerably strong tendency towards additional, complementary education. What is necessary is a higher degree of assistance on the part of the working organizations as well as of the social organizations in the commune. All the factors interested in the general progress of the commune should be brought together in a systematic effort which might in a few years' time of systematic education and training of workers produce essential changes in the commune.

UDK 519.2

Ziga Knap

NEKATERI KVANTITATIVNI MODELI ZA ANALIZO SOCIALNE MOBILNOSTI IN STRATIFIKACIJA

Anthropos, Ljubljana, 1971, let. 3, št. 1—2, str. 99—114

V uvodnem paragrafu članka opisujemo strukturo članka in najsplošnejše ideje o razdelitvi modelov, ki opisujejo družbo. V paragrafu 1.1. je dan eden od kvantitativnih modelov za opis trenutnega preseka družbe. Uvajamo pojme: stratifikacijska dimenzija (SD) kot poljubna relevantna sociološka dimenzija, ki jo moramo rangirati. Individualni vektor kot nabor vrednosti, ki jih individuuum zavzema na n Stritifikacijskih dimenzijah (SD). Uvajamo pojem pozicijske matrike, s pomočjo katere opi-

sujemo strukturo populacije v času t . Opisan je model stratifikacije kot preslikava množice individualnih vektorjev prek vrednostnega sistema (VS) na eno ali več statusnih lestvic (SL).

V paragrafu 1.2. opisujemo klasifikacijo modelov socialne mobilnosti (od modela absolutno »rigidne« do modela »absolutno fleksibilne« družbe). Paragraf 2.0. je opis lavinskega vzorca (snow ball). V paragrafih 3.0. in 4.0. definiramo matriko prehodnih frekvenc in dve meri na osnovi matrike prehodnih frekvenc za merjenje socialne mobilnosti. V prilogi so zbrani rezultati za SD izobrazbo, poklic in članstvo v organizacijah. V paragrafu 5.0. in 6.0. definiramo pojem markovske verige in dve meri za oceno, koliko je nek proces blizu markovskemu procesu. Empirični rezultati so zbrani v prilogi k paragrafu 6.0. za stratifikacijske dimenzije izobrazbe, članstva v organizacijah in poklica. V paragrafu 7.0. definiramo pojem entropije in na osnovi entropije konstruiramo mero za neurejenost (urejenost) prehodnih matrik, ki so bile eksperimentalno dobljene za stratifikacijske dimenzije izobrazbe, poklica in članstva v organizacijah.

UDC 519.2

By Žiga Knap

SOME QUANTITATIVE MODELS FOR THE ANALYSIS OF SOCIAL MOBILITY AND STRATIFICATION

Anthropos, Ljubljana 1971, vol. 3, No. 1—2, p. 99—114

In the introductory paragraph the author describes the structure of the article and the most general ideas concerning the division of the models describing society. The paragraph 1.1. brings one of the quantitative models for the description of the present cross-section of society. The following terms are introduced: stratificational dimension (SD), as an arbitrary relevant sociological dimension requiring ranking. The individual vector as the amount of values which an individual has on the stratificational dimensions (SD). Further we introduce the concept of positional matrix, by means of which we describe the structure of the population at the time T . Last we describe a model of stratification as transposition of the individual vectors through the value system (VS) on one or more status scales (STS).

Paragraph 1.2. describes the classification of models of social mobility (from the absolutely rigid to the model of the absolutely flexible society). Paragraph 2.0. presents the snow ball pattern. Paragraphs 3.0. and 4.0. defines the matrix of transitional frequencies for measuring social mobility. In the appendix results for the SD education, vocation, and membership in various organizations are collected. In paragraphs 5.0. and 6.0. we define the concept of the Markov chain and two measurements for the evaluation of how much a certain process comes close to Markov process. The empirical results are collected in appendix to paragraph 6.0. for stratificational dimensions of education, membership in various organizations, and vocation. Paragraph 7.0. brings a definition of the concept of entropy, and on the basis of entropy a measurement for the irregularities (regularities) of transitional matrices which were experimentally obtained for the stratificational dimensions of education, vocation, and membership in various organizations.

UDK 17.01

Dr. Rus Vojan

MORALNO DEJANJE IN MORALIZEM

Anthropos, Ljubljana, 1971, let. 3, št. 1—2, str. 125—140

Osnovni vzrok za teoretske nejasnosti glede morale in njene vloge v človeštvu so nejasni pojmi o moralnem dejanju.

Moralno dejanje je temeljni pojav, temeljna enota morale. Moralna norma, moralna institucija, moralna misel in čustvo, komunikacija itd. se uresničujejo šele v moralnem dejanju in so zato pred njim samo možne sestavine morale.

Ob moralnem dejanju se najostreje odkriva razlika med moralo in moralizmom. Najbistvenejši za moralo, posebej še za človečno, je učinek človekovega dejanja v obliki takega novega medljidskega odnosa, v katerem se prenašajo psihične in druge vrednote iz enega subjekta v razpoložljivost drugih možnih moralnih subjektov.

Izkustvo dokazuje, da moralizem ne nastaja daleč izven morale, ampak iz strukture moralnega dejanja. Vsako dejanje vsebuje strukturne dele, ki niso absolutno striktno povezani, in moralizem nastaja kot ločitev teh delov, zlasti učinka in psihično-komunikacijskih sestavin. Psihologizem in verbalizem sta posebni obliki moralizma.

Da bi nastalo moralno dejanje, moralno oblikovani medljidski odnos, se morajo njegove bistvene sestavine združiti v novo človeško kvaliteto, ki prerašča svoje sestavine. Ko pride do moralnega dejanja, do prenosa psihičnih in drugih vrednot, nastane močnejša zveza ali ločitev ljudi kot v intimnem osebno-psihičnem ali stihiskem družbenem procesu. Morala je zato tudi samouresničevanje individue v drugih ljudeh.

UDC 17.01

By Dr. Vojan Rus

MORAL ACT AND MARALITY

Anthropos, Ljubljana, 1971, vol. 3, No. 1—2, p. 125—140

The basic cause of the theoretical vagueness about morality and its role in mankind are unclear concepts about the moral act. The moral act is a fundamental phenomenon, the fundamental unit of morality. The moral norm, moral institution, moral idea or feeling, communication, etc., are getting realized only in the moral act and accordingly the moral act can be preceded only by what are the possible components of morality.

The moral act most keenly discloses the difference between morality and moralism. Most essential to morality, particularly to humanistic one, is the effect of man's act in the form of such an interhuman relation in which the psychic and other kinds of values are transferred from one subject to the disposal of other possible moral subjects. Experience demonstrates that moralism does not arise far outside morality but arises out of the structure of the moral act. Each act consists of structural parts which are not absolutely strictly interconnected, and moralism originates as a separation of these parts, particularly of the effect and the psychic-communicative components. Psychologism and verbalism are particular forms of moralism.

In order to get a moral act, a morally formed interhuman relation, the essential components of the moral act must unite in a new human quality which outgrows its components. When the moral act follows, the transfer of psychic and other kinds of values, there results a stronger bond between or separation of people than in an intimate personal-psychic or elemental social process. Therefore morality is also a self-realization of the individual in other people.

